

ISSN: 2149-0872

İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi

The Journal
of Islamic
Civilization
Studies

Cilt / Volume: 6 Sayı / Issue: 2
Aralık / December 2021

**İslam
Medeniyeti
Araştırmaları
Dergisi**

The Journal of
Islamic
Civilization
Studies

---

*Kütahya
Dumlupınar
Üniversitesi İslami
İlimler Fakültesi
Yayıdır.*

Altı Ayda Bir Yayımlanan
Uluslararası Hakemli Dergi

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Islamic Civilization Studies

Cilt/Volume: 6 • Sayı/Issue: 2 • Yıl/Year: Aralık-December 2021

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Adına
On behalf of Dumlupınar University
Prof. Dr. Ali Çelik

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Doç. Dr. Ömer Faruk Erdoğan

Editör / Editor in Chief

Arş. Gör. Dr. Maruf Çakır

Editörler Kurulu / Editorial Board

Alan Editörleri Temel İslam Bilimleri Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Murat Kaş
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Ateş
Arş. Gör. Dr. Sümeyye Sevinç
Arş. Gör. Ayşenur Aydınlı
Arş. Gör. Emeti Çalışkan

Alan Editörleri Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Doç. Dr. Ömer Faruk Erdoğan
Arş. Gör. Dr. Rabia Yıldırım

Alan Editörleri İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

Arş. Gör. Dr. İsa Gökgedik

Alan Editörleri Dil Editörleri

Arş. Gör. Bayram Akbulut
Arş. Gör. Muhammet Ateş
Arş. Gör. Ramazan Doğanay
Arş. Gör. Tuğberk Uğurlu

Yayın Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ali ÇELİK

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Prof. Dr. Saffet KÖSE

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Doç. Dr. İlhami GÜNAY

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Doç. Dr. Mehdi ÇİFTÇİ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Ömer Faruk ERDOĞAN

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Doç. Dr. Ömer MÜFTÜOĞLU

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Enes TAŞ

Afyon Kocatepe Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Erdem TAŞ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Doç. Dr. Ergin ÖGCEM

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Kasım KOCAMAN

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Kenan ÖZÇELİK

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ATEŞ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Murat KAŞ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Islamic Civilization Studies

Dizgi ve Şekil Sorumlusu

Arş. Gör. Yusuf Sansarkan

İndeks Sorumlusu

Arş. Gör. Dr. İsa Gökgedik

Tasarım / Graphic Design

Arş. Gör. Dr. Resul Ay

Yayın Türü

On-line Süreli Yayın

Yayın Periyodu / Period

Altı ayda bir (Haziran-Aralık aylarında)
yayımlanır.

Published biannually (June and December)

Abonelik / Subscription

İMAD open access politikasını benimsemiş bir dergi olup İMAD'ın tüm yazıları elektronik ortamdan ücretsiz takip edilebilir. All issues of the İMAD may be read over the official site.

İMAD 6 ayda bir yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
İMAD is an international, peer-reviewed and biannual journal.

İmad, EBSCOhost ve SOBİAD tarafından taranmaktadır.

İletişim / Correspondence

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Evliya Çelebi Yerleşkesi
Tavşanlı Yolu 10. km, Kütahya/Türkiye

Tel. / Faks: +90 274 265 22 29 / +90 274 265 22 30 • imad@dpu.edu.tr

<http://dergipark.gov.tr/imad>

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Islamic Civilization Studies

Cilt/Volume: 6 • Sayı/Issue: 2 • Yıl/Year: 2021 Aralık-December

---

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

- **Kütahya Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Yekşah Ciltler**
The Yekşah Bookbindings in Kutahya Vahid Pasha Manuscript Library
Yasin ÇAKMAK.....294-322
- **Arap Dilinde Müphem Lafızlar ve Delâletleri**
Indefinite Words in the Arabic Language and Their Indication
Osman AKTAŞ.....323-352
- **Vahdi İbrâhîm'in Mensur Hilye Şerhi: Terceme-i Hilye-i Şerîfe**
Wahdi İbrâhîm's Mansur Hilya Commentary
Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN.....353-392
- **Başlangıçtan Yirminci Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İslâmî Yazımda Cihad Literatürü**
Jihad Literature in Islamic Writing from the Beginning to the First Half of the Twentieth Century
Mehmet ÇOBAN.....393-444
- **Anadolu'da Bir Sadrazam Müessesesi: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi**
An Institution of the Grand Vizier in Anatolia: Kütahya Rustem Pasha Madrasah
Mehdin ÇİFTÇİ..... 445-480
- **Klasik Arap Şiirinde Güzel Sözün Benzetildiği Unsurlara Dair Literal Bir Tarama**
A Literal Scanning about Elements Resembling Beautiful Words in Classical Arab Poetry
Rıfat AKBAŞ..... 481-509

EDİTÖRDEN

Muhterem okurlar,

İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'nin 6. Cilt 2. Sayısını sizlere sunmaktan mutluluk duyuyoruz. Yazımdan yayıma kadar yazarlar, hakemler, yayın kurulu ve teknik ekibin yoğun emeklerinin mahsulü olan makalelerimiz ile bilim dünyasına katkı sunmanın gayreti içindeyiz.

Etkili ve hızlı iletişimi ilke edinmiş editöryal ekibimizle, akademik yayıncılığın gerektirdiği etik kurallara sıkı sıkıya bağlı bir değerlendirme süreci yürütmekteyiz. Bu titiz sürecin sonunda bu sayımızda Yasin Çakmak “Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Yekşah Ciltler“, Osman Aktaş “Arap Dilinde Müphem Lafızlar ve Delâletleri“, Zehra Gözütok Tamdoğan “Vahdî İbrâhîm'in Mensur Hilve Şerhi: Terceme-i Hilve-i Şerîfe“, Mehmet Çoban “Başlangıçtan Yirminci Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İslâmî Yazımda Cihad Literatürü“, Mehdi Çiftçi “Anadolu'da Bir Sadrazam Müessesesi Kütahya Rüstem Paşa Medresesi“, Rıfat Akbaş “Klasik Arap Şiirinde Güzel Sözün Benzetildiği Unsurlara Dair Literal Bir Tarama” başlıklı makaleleriyle sizlerle buluşmuştur.

Başta eser sahibi yazarlarımız olmak üzere sayımıza katkıda bulunan yayın, danışma ve hakem kurullarında görevli saygıdeğer bilim insanlarının herbirine ayrı ayrı şükranlarımızı sunarız. Çalışmaların değerlendirme ve yayın sürecinde yadsınamaz emekleri olan editör ekibimizin değerli üyeleri Yusuf Sansarkan, İsa Gökgedik, Bayram Akbulut, Emeti Çalışkan, Rabia Yıldırım, Tuğberk Uğurlu, Ayşenur Aydın, Sümeyye Sevinç, Ramazan Doğanay, Abdullah Taha Yıldız ve Resul Ay'a teşekkür ederiz.

Haziran ayında yayımlanması planlanan 7. Cilt 1. Sayı için makale kabulü 1 Nisan 2022 tarihine kadar devam edecektir. Siz değerli okurlarımızın çalışmalarınız ile dergimize katkılarını bekleriz.

Editör

Dr. Maruf ÇAKIR

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

Kütahya Türkiye

marufca@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-1220-4847

Kütahya Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Yekşah Ciltler*

The Yekshah Bookbindings in Kutahya Vahid Pasha Manuscript Library

Yasin ÇAKMAK**

Öz

Türk cilt sanatı tarihsel süreç içerisinde dönemin bezeme anlayışıyla paralel giderek farklı teknik ve usullerle tezeyin edilmiştir. 16. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nin Batı ile münasebeti sonucu yeni sanat akımlarına kapı aralaması devrin sanat anlayışına da tesir etmiş ve klasik dönem ciltlerinin yanında barok ve rokoko gibi yeni arayışlar kendisini göstermiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda yazma tekniğinde yapılan ciltler revaç bularak çokça üretilmiş ve yekşah denilen alet yardımıyla da motiflere hacim kazandırılarak sanat değerleri daha da arttırılmıştır. Cilt sanatı araştırmalarında yekşah ciltlerle alakalı yeterli sayıda akademik ve sanatsal çalışmaların bulunmadığı ve yapılan literatür taramalarından da yeterli bilgilere ulaşılamaması araştırmalarımızı bu yöne sevk etmiştir. Cilt çeşitleri arasında oldukça kıymetli işçilikle üretilen bu nadide eserlerin gün yüzüne çıkartılarak incelenmesinin bu sahadaki çalışmalara olumlu katkı sunacağı ümidindeyiz. 11. yüzyıldan itibaren Türk yurdu olan Kütahya ili; Beylikler ve Osmanlı Dönemi'nde birçok ilmi faaliyetlerin icra edildiği kıymetli bir belde olmuştur. 19. yüzyılın önemli devlet adamlarından Mehmed Emin Vahid Paşa'nın kendi imkânlarıyla kurdurduğu kütüphane bugün muhteşemiyatında birçok kıymetli eseri barındırmaktadır. Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki 3286 adet eser ayrıntılı şekilde incelenmiş olup 6 adet Arapça ve 3 adet Türkçe yazma eser ciltlerinin yekşah tekniğinde yapıldıkları tespit edilmiştir. Ciltler; desen, teknik ve kompozisyon açısından değerlendirilerek diğer müze ve koleksiyonlardaki örneklerle de karşılaştırılmış ve aslına uygun olarak çizimleri yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Sanatı, Türk Cilt Sanatı, Yekşah, Vahid Paşa, Kütahya.

Abstract

Turkish bookbinding art has been decorated in different techniques and methods parallel with the decoration understanding of the period in the historical process. After the 16th century, the Ottoman Empire opened the door to new art movements as a result of its relations with the West, which also affected the understanding of art of the period, and new searches such as baroque and rococo showed themselves in addition to the classical period bookbindings. In the 17th and 18th centuries, the bindings made in the applied with brush technique were very popular, and their artistic value was further increased by adding binding to the motifs with the help of a tool called yekshah. The fact that there are not enough academic and artistic studies related to yekshah bindings in bookbinding studies and that sufficient information cannot be obtained from the literature reviews has led our research in this direction. We hope that the examination of these rare works, which are produced with very precious craftsmanship among the binding types, will contribute positively to the studies in this field. Kutahya province, which has been a Turkish homeland since the 11th century has been a valuable town where many scientific activities were carried out in the Principalities and the Ottoman Period. The library, which was founded by Mehmed Emin Vahid Pasha, one of the important statesmen of the 19th century, contains many valuable works today. 3286 works in the Vahid Pasha Manuscript Library were examined in detail and it was determined that the bindings of 6 Arabic and 3 Turkish manuscripts were made in the yekshah technique. Bookbindings were evaluated in terms of pattern, technique and composition, and compared with the examples in other museums and collections, and their drawings were made in accordance with the original.

Keywords: Islamic Art, Turkish Bookbinding Art, Yekshah, Vahid Pasha, Kutahya.

Giriş

Türk ve İslâm dünyasındaki kitap sevgisi tarihin her döneminde ayrı bir ilgiye mazhar olmuş ve devrin hükümdarları tarafından kurdurulan atölyeler ile sanatlı bir şekilde süslenmiştir. 9. yüzyıldan 13. yüzyılın ikinci yarısına kadarki zaman aralığında

* Geliş Tarihi: 10.07.2021, Kabul Tarihi: 22.09.2021.

** Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Cilt Anasanat Dalı, yasin.cakmak@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7902-0829.

üretilen İslâm eserlerinin bezemelerinde geometrik desenler çokça tercih edilen süsleme unsuru olmuş akabinde ise nebatî motiflere geçiş yaşanmıştır. Selçuklular, Celâyirîliler, Timurlular, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenler ile Karamanoğulları Beyliği ve Memlûklerin getirdiği yeniliklerle zenginleşen Türk cilt sanatı, Osmanlı cildini de etkilemiş ve İstanbul merkezli olmak üzere birbirinden kıymetli örnekler ortaya çıkmıştır. 15. yüzyılda Baba Nakkaş'ın stilize çiçek formları her türden sanat eserinde kendisine yer bulurken¹ 16. yüzyılda Şah Kulu ve Kara Memi'nin bezeme üslupları devrin tezyinat anlayışında etkili olmuştur.² Bu dönemde her sanat dalında olduğu gibi cilt sanatı da klasik çağını yaşamıştır.

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Batı ile kurduğu münasebetler neticesinde Türk sanatına yeni bezeme unsurları girmiştir. Barok ve rokoko gibi sanat akımları günden güne ağırlığını hissettirmiş ve başta mimari olmak üzere her türden sanat eserine uygulanmıştır.³ Her ne kadar bu motifler Batı'dan alınsa da Osmanlı sanatkârları kendi kültür ve sanat potasında harmanlayarak eserlerini üretmişlerdir.

Klasik dönemdeki oval ve dandanlı şemse biçimleri 17. ve 18. yüzyıllarda daha dar ve uzun olacak şekilde tasarlanmıştır.⁴ Ayrıca bu dönemde muhtelif bezeme elemanları fırça ile deri yüzeyine *yazma* tekniğinde nakşedilmiş akabinde ise *yekşah* aletiyle işlenerek motiflere hacim kazandırılmıştır.

Sıklıkla rumi desenlerin üzerine tatbik edilen yekşah tekniğinin aynı zamanda barok ve rokoko tarzda yapılan çiçek buketleri, zerbahar ve muhtelif tezyini unsurların da bazı kısımlarına uygulanmıştır. Yapılması hüner gerektiren yekşah'ın ekseriyetle Saray sanatkârları tarafından icra edilmesi ve kıymetli kitap ciltlerine tatbik edilmesi⁵

¹ İsmet Binark, "Tezhip Sanatı ve Kitapçılık Tarihimizde Fatih Devri Tezhipleri", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü* 75 (Ocak 1969), 225.

² Gülnur Duran, "Kara Memi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/362.

³ Nurhan Atasoy, "Barok", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/81.

⁴ Ahmet Saim Arıtan, "Türk Cilt Sanatı", *Türk Kitap Medeniyeti*, ed. Alper Çeker (İstanbul: Kültür A.Ş., 2009), 82.

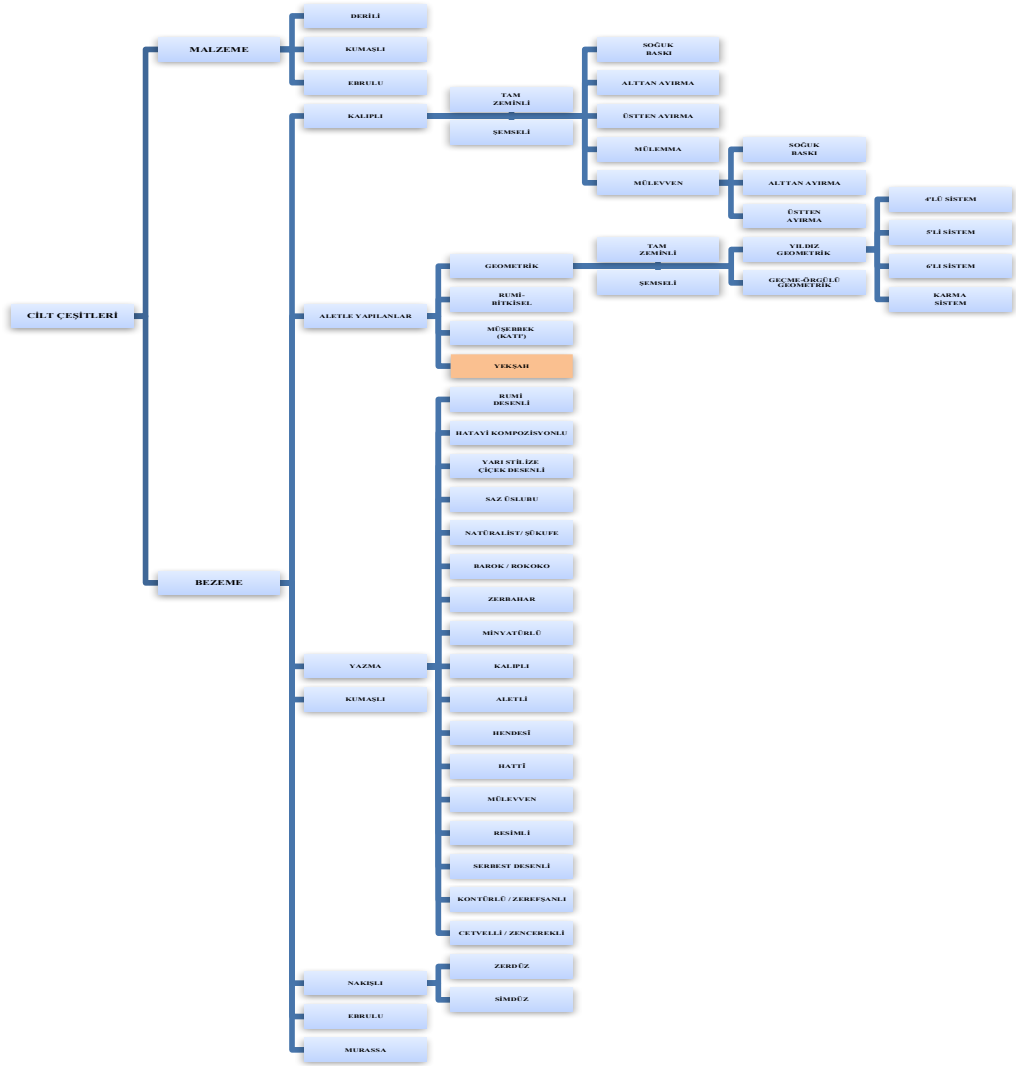
⁵ Paul Hepworth, "The Yekşah Binding: Problems in a Name", *Uluslararası Cilt Sanatı Buluşması Sempozyumu–Tebliğler* ed. Ali Rıza Özcan (İstanbul: Lale Yayıncılık, 2013), 163.

zahmetli bir işçilik gerektirdiğinin göstergesidir. Yekşah ciltler⁶ hazırlanan cilt çeşitleri tablosuna göre *aletle yapılanlar* başlığındaki dört alt başlıktan birisini oluşturmaktadır (bk. Tablo 1).

Türk cilt sanatı araştırmalarında ender bulunan bu örneklerin mevcudiyeti önem arz etmektedir. Çalışmada ele alınan dokuz adet yekşah cilt 3286 adet yazma eser arasından tespit edilmiş, ardından künye bilgileri ve tanımlamaları yapılarak görselleri ve aslına uygun çizimleri verilmiştir. Değerlendirme başlığı altında ciltlerin tasarım şemaları, malzeme ve teknik özellikleri tafsilatlı biçimde irdelenmiş, ayrıca diğer müze ve kütüphanelerde bulunan benzer örnekleriyle de karşılaştırılmıştır.

⁶ Yekşah ciltlerle alakalı bilgi ve görsel için bk. Tuğba Yalçınkaya, *Yusuf Ağa Kütüphanesindeki 17. ve 18. Yüzyıl Deri Ciltleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Gülçin Karaman, *Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesindeki 17. ve 18. Yüzyıl Ciltleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Mehmet Küçük, *Tire Necip Paşa Kütüphanesindeki Necip Paşa Vakfına Ait Elyazma Eserlerin Çarkuşe, Yekşah ve Zilbahar Cilt Kapağı Özelliklerine Göre Kataloglanması* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Hepworth, “The Yekşah Binding: Problems in a Name”, 161-163; Nil Mucuk, *Hacı Selim Ağa Kütüphanesindeki Yekşah Ciltler* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Serap Akgül, *Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesinde Bulunan 18. Yüzyıla Ait Cilt Sanatı Örnekleri* (Mersin: Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Nurçin Kural Özgörüş, *Sakıp Sabancı Müzesi Murakkalarında Cilt Sanatı* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Mesude Hülya Doğru, “Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi Şarkiyat Koleksiyonunda Bulunan 16. 17. ve 18. Yüzyıla Ait Üç Cilt Örneği”, *14. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri*, ed. Osman Kunduracı – Ahmet Aytaç (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, 2020), 231-235; Yasin Çakmak. “Manisa Yazma Eser Kütüphanesi’ndeki Yekşah Ciltler”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (Temmuz 2021), 300-324.

Tablo 1: Cilt Çeşitleri

1. MEHMED EMİN VAHİD PAŞA VE KÜTÜPHANE'NİN TARİHÇESİ

XIX. yüzyılın önemli devlet adamlarından olan Mehmed Emin Vahid Paşa; Kilis doğumlu olup doğum tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁷ Osmanlı Devleti'nin en zor yıllarını yaşadığı zaman diliminde önemli bürokratik görevlerde bulunmuş ve elde ettiği başarılarının yanında çeşitli sebeplerden dolayı da sürgün hayatı yaşamıştır.

⁷ Atilla Çetin, "Mehmed Emin Vahîd Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/468.

Kütahya’da kaldığı iki yıllık zaman içerisinde hoca ve talebelerin kitap sıkıntısı çektiklerini görünce şahsi birikiminden bir kısmını sarf ederek Ulu Cami’nin içinde bir kütüphane kurmuş ve akabinde görevli bulunduğu beldelerden sürekli kitap göndererek koleksiyonunu yükseltmiştir.⁸ İlme ve ilim erbabına önemli katkıları olan Mehmed Emin Vahid Paşa, Çanakkale’nin Geyikli kasabasında medfundur.⁹

Kütüphane için çalışmalar 1809 senesinde yaklaşık iki yüz kadar eserle başlamıştır. Kitapların muhafazası için cuma günleri hariç diğer altı gün iki hâfız-ı kütüp vazifelendirilerek gerekli talimatlara uyulması hususunda beyanat verilmiştir.¹⁰ Şahsına ait altı adet eseri bulunmakta olup¹¹ kütüphanedeki mührü *Vahîd-i Asr Seyyid Mehmed* şeklindedir.¹²

Kütüphane civar beldelerden eklenen kitaplarla birlikte zaman içerisinde sayıca zenginleşmiş ancak alan yetersiz kalınca bütün kitaplar Vali Nusret Bey tarafından 1932 senesinde Ulu Cami’nin karşısındaki imaret mescidine taşınmıştır.¹³ Günümüze kadar birkaç kez yer değiştiren kütüphane, 2015 senesinde Kütahya İl Özel İdaresi eski hizmet binasının tahsis edilmesinden sonra bu binada faaliyetlerine devam etmektedir.¹⁴

⁸ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 248.

⁹ Mustafa Eğilmez, “Tarihi Yönüyle Kütahya Mutasarrıfı Mehmed Emin Vahit Paşa”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2001), 556.

¹⁰ İsmail E. Erünsal, “Vahîd Paşa Kütüphanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/437.

¹¹ Selami Turan - Fuat Gürbüz, “Mehmed Emin Vahid Paşa’nın Minhâcü’r-Rumât Adlı Eseri”, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (Temmuz 2019), 61.

¹² Ali Çelik, “Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi ve Temel İslâm Bilimleri İle İlgili Bazı Yazma Eserler”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2000), 16.

¹³ İsmail H. Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçukîlerle Germiyan ve Osmanoğulları Zamanında Kütahya Şehri* (İstanbul Devlet Matbaası, 1932), 129.

¹⁴ Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, “Tarihçe” (Erişim 16 Eylül 2020).

Görsel 1. Kütahya Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi'nin Kitabesi¹⁵

Kütüphaneye ait kitabenin günümüz Türkçesiyle okunuşu şu şekildedir:

“Kâmûs-ı ‘ilm-i ‘irfân sâbık reîs-i zî-şân

Yâni Vahîd-i devrân ‘allâme-i zamâne

Misbâh-ı dîn ü devlet-miškât bezm-i re’fet

Dav’-ı sirâc himmet-i bir fâzıl-ı yegâne

Muhtâr-ı ‘âkılânın bürhân-ı fâzılânın

Kıldı o zât vâlâ dâru’l-kitâb inşâ

Koydı fûnûn-ı şitâ lutfetti tâlebâne

Tahrîr olundu ‘ayn-ı nizâmu’l-le’l târîh

Cûd Vahîd Efendi yaptı kitâbhâne (1227/1812)”¹⁶

Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi; muhteviyatındaki ciltlerin bezeme özellikleri açısından oldukça zengin olup Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Klasik Osmanlı dönemine ait cilt çeşitlerini ihtiva etmektedir. Türkçe, Arapça ve Farsça el yazma eserlerin yanında matbu eserleri de barındıran kütüphanede; Tarih, Edebiyat,

¹⁵ Semra Güler, “Kütahya Ulu Cami’nin Hüsni Hat Yazıları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 68 (Nisan 2021), 275.

¹⁶ Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, 129.

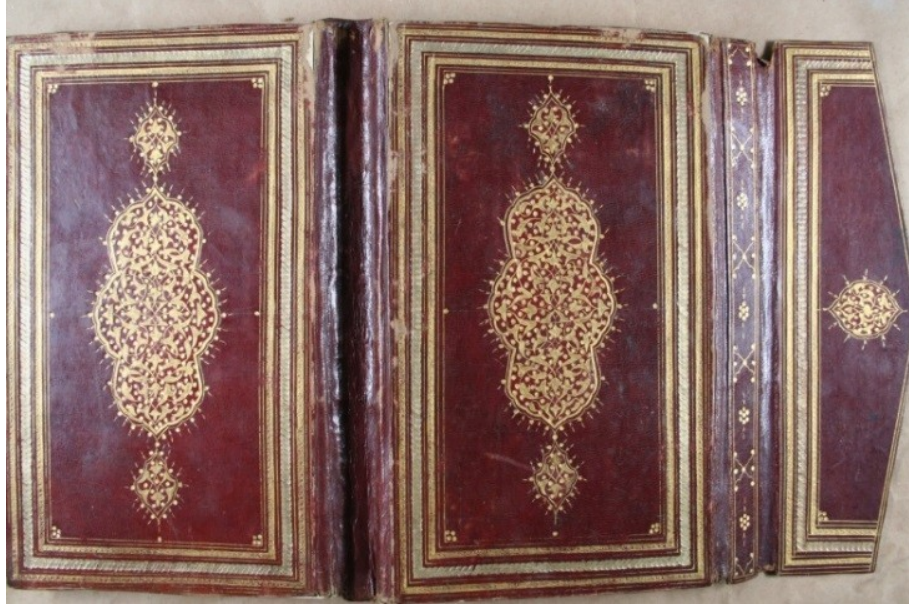
Tasavvuf, Felsefe, Kelam ve Akâid gibi konularda yazılmış eserler mevcut olup 3286 adedi yazma, 11.153 adedi ise matbu olmak üzere toplam 14.439 adet kitap mevcuttur.¹⁷

2. KATALOG

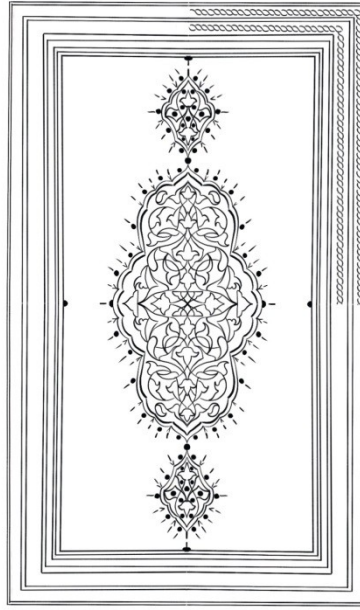
2.1. Vhd 1139

Kütüphanedeki ilk örnek VHD 1139 envanter numaralı *Fetâvâ-yı Ankaravî* adlı eserdir. Müellifi Mehmed Emin Efendi (öl. 1098/1687) olup müstensihî Mehmed el-Hüseynî olarak kayıtlara geçmiştir. Dili Arapça olan yazma, talik hattı ile kaleme alınmıştır. Hicrî 1139 senesine tarihlendirilen eserin istinsah tarihi miladî 1707-1708 yılına tekabül etmektedir. Ölçüleri ise 26 cm x 15,5 cm'dir. Eserin cildi sağ kap, sol kap ve miklepten oluşmakta, deri rengi ise koyu kahvedir (bk. Görsel 2). Cildin tezyinatı aynı karakterdedir (bk. Çizim 1). Şemse; dar ve uzun formda dendanlı olup tezyinatı $\frac{1}{4}$ simetrideki rûmî kompozisyonundan oluşmaktadır. Yazma tekniği ile bezenen rûmî desenlerine yekşah aletiyle motiflerin yönüne uygun olacak şekilde bastırılarak hacim kazandırılmıştır. Salbeklerdeki rûmî motifleri de $\frac{1}{2}$ simetride tepelik formunda tasarlanmış ve yekşah aletiyle de işlenmiştir. Köşebent kısımlarına dörder, alt üst ve sağ sol kısımlarına da birer altın nokta ilave edilmiştir. Dıştan içe doğru kırmızı-yeşil-kırmızı olacak şekilde üç sıra altın cetvel çekilip 'S' çivisiyle de zencerekleri vurulmuştur. Mıklep şemsesi; $\frac{1}{2}$ simetrideki rûmî motifî ile oluşturulmuş ve yekşah ile işlenmiştir. Sertab kısmı ise tepelik formunda beş eşit parçaya bölünerek ortalarına altışar nokta ilave edilip tığları çekilmiştir.

¹⁷ VHDYEK, "Tarihçe".

Görsel 2. VHD 1139 *Fetâvâ-yı Ankaravî*'nin cildi

Çizim 1. VHD 1139 envanter numaralı *Fetâvâ-yı Ankaravî*'nin cilt şeması

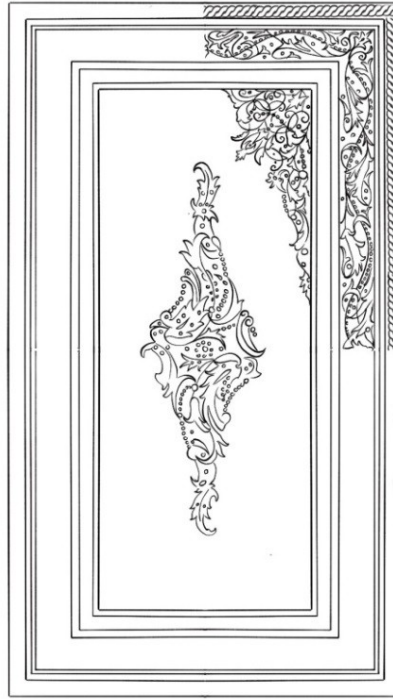
2.2. Vhd 1068

Kütüphanedeki ikinci örnek VHD 1068 envanter numaralı *İnayetü'l-meliki'l-mün'im li-şerhi Sahihi'l-Müslim* adlı eserdir. Müellifi Yusuf Efendizâde, Ebu Abdullah b. Muhammed b. el-Amasî (öl. 1167/1753) olup, müstensihî Abdülhamid Haşmet b.

Mehmed Sâlim Üsküdârî olarak kayıtlara geçmiştir. Dili Arapça olan yazma, tâlik hattı ile kaleme alınmıştır. Hicrî 1222 senesine tarihlendirilen eserin istinsah tarihi miladî 1807-1808 yılına tekabül etmektedir. Ölçüleri ise 30,5 cm x 18 cm'dir. Eserin cildi sağ kap, sol kap ve mıklepten oluşmakta deri rengi ise bordodur (bk. Görsel 3). Cildin tezyinatı aynı karakterdedir (bk. Çizim 2). Şemse; herhangi bir formun içinde yer almadan rokoko tarzdaki stilize yaprak motiflerinin dar ve uzun biçimde $\frac{1}{4}$ simetride uygulanmasıyla oluşturulmuş ve altınla yazma tekniğinde uygulanmıştır. Desenin muhtelif kısımlarına inci formuna benzer bezeme yapılmış ve şemse zemini beyaz altın sürülerek mülevven tarzda tezyin edilmiştir. Köşebent kısımları ise şemsedeki rokoko tarzdaki stilize yaprak motiflerinin farklı kompozisyonda kurgulanmasıyla tasarlanmış ve altınla yazma tekniğinde uygulandıktan sonra yekşah aleti ile işlenerek hacim kazandırılmıştır. Köşebentteki motiflerin zeminine mor renk sürülerek mülevven tekniğinde bezenmiştir. Cildin alt üst ve sağ sol kısımlarının ortalarına küçük ölçüde stilize tek yaprak motifi uygulanmıştır. Merkezdeki deseni çevreleyen kalın bordürün tezyinatı şemse ve köşebentte uygulanan desenlerin ardışık birbirleriyle takip ettirilmesiyle meydana getirilmiştir. Kırmızı altınla bordürün sağ ve sol kısımlarına birer sıra cetvel çekilmiş ve 'S' çivisiyle de zencerekleri vurulmuştur. Sertab kısmı ise tepelik formunda dört eşit parçaya bölünerek ortalarına altışar nokta ilave edilip tığları çekilmiş, formların kesişim yerlerine de altışar nokta eklendikten sonra kenarları ince altın cetvelle çerçevelemiştir.

Görsel 3. VHD 1068 *İnayetü'l-meliki'l-mün'im li-şerhi Sahihi'l-Müslim*'in cildi

Çizim 2. VHD 1068, *İnayetü'l-meliki'l-mün'im li-şerhi Sahihi'l-Müslim*'in cilt şeması

2.3. Vhd 53

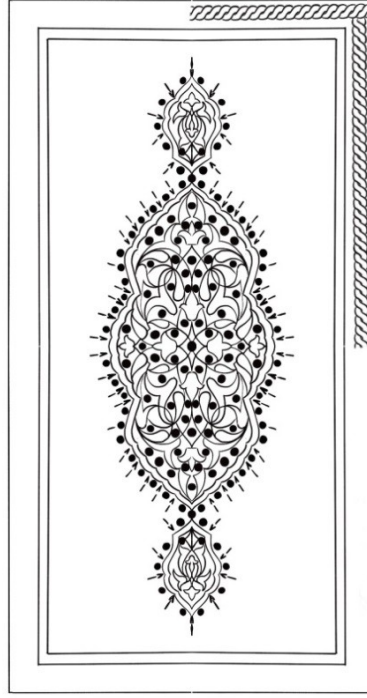
Kütüphanedeki üçüncü örnek VHD 53 envanter numaralı *eş-Şifâ bi-ta'rifî hukûki'l-Mustafâ* adlı eserdir. Müellifi Kâdî İyâz (öl. 544/1149) olup müstensih kaydı bulunmamaktadır. Dili Arapça olan yazma, sülüs hattı ile kaleme alınmıştır. Cildin tarihi

için herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte tezyinatının XVII. ya da XVIII. yüzyıl ciltleriyle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Ölçüleri ise 22 cm x 13 cm'dir. Eserin cildi sağ kap, sol kap ve mıklepten oluşmakta, deri rengi ise koyu bordodur (bk. Görsel 4). Cildin tezyinatı aynı karakterdedir (bk. Çizim 3). Şemse; dar ve uzun formda dandanlı olup tezyinatı $\frac{1}{4}$ simetrideki rûmî kompozisyonundan oluşmaktadır. Yazma tekniği ile bezenen rûmî desenleri yekşah aletiyle motiflerin yönüne uygun olacak şekilde bastırılarak hacim kazandırılmıştır. Salbeklerdeki rûmî motifleri de tepelik formunda olup $\frac{1}{2}$ simetride tasarlanmış ve yekşah aletiyle de işlenmiştir. Şemse ve salbeklerin zeminlerine sürülen yeşil renkle birlikte mülevven tekniğinde tezyin edilmiştir. Cildin cetvelleri çift sıra ince kuzu, kalın zencerek ve bir adet ince kuzudan oluşturulmuş ve 'S' çivisiyle de zencerekleri vurulmuştur. Mıklep şemsesi; $\frac{1}{2}$ simetrideki rûmî motifi ile tasarlanmış ve yekşah ile işlenmiştir. Sertab kısmı ise tepelik formunda yedi eşit parçaya bölünmüş ve ortalarına da altışar nokta ilave edilip tığları çekilmiştir.

Görsel 4. *VHD 53 eş-Şifâ bi-ta'rifî hukûki'l-Mustafâ*'nın cildi

Çizim 3. VHD 53 eş-Şifâ bi-ta'rifî hukûki'l-Mustafâ'nın cilt şeması

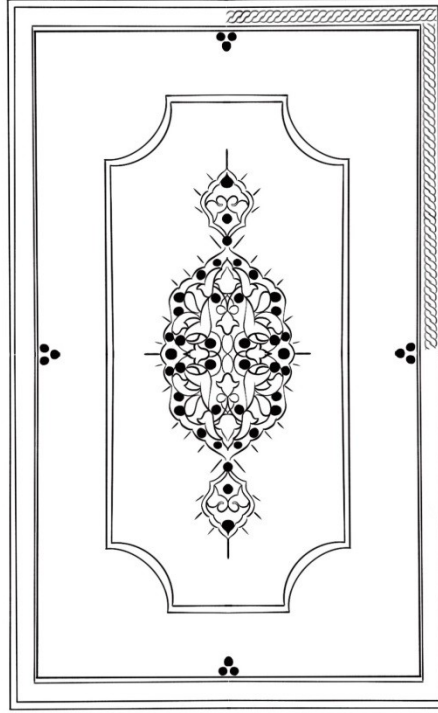
2.4. Vhd 629

Kütüphanedeki dördüncü örnek VHD 629 envanter numaralı *Zafernâme-i Feth-i Belgrad Divân-ı Münîf* adlı eserdir. Müellifi Münîf el-Antakî (öl. 1156/1743-1744) olup müstensih kaydı bulunmamaktadır. Dili Türkçe olan yazma, tâlik hattı ile kaleme alınmıştır. Cildin tarihi için herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte tezyinatının XVII. ya da XVIII. yüzyıl ciltleriyle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Ölçüleri ise 20 cm x 13 cm'dir. Eserin cildi sağ ve sol kaptan oluşmakta, deri rengi ise koyu bordodur (bk. Görsel 5). Cildin tezyinatı aynı karakterdedir (bk. Çizim 4). Şemse; beyzî forma yakın ve dendanlı olup tezyinatı $\frac{1}{4}$ simetrideki rûmî kompozisyonundan oluşmaktadır. Yazma tekniği ile bezenen rûmî desenleri yekşah aletiyle motiflerin yönüne uygun olacak şekilde bastırılarak hacim kazandırılmıştır. Salbeklerdeki rûmî motifleri de tepelik formunda olup $\frac{1}{2}$ simetride tasarlanmış ve yekşah aletiyle de işlenmiştir. Şemse ve salbeklerin zeminlerine sürülen siyah renkle birlikte mülevven tekniğinde bezenmiştir. Şemse ve salbeğin çevresine çift sıra olacak şekilde ince cetvel çekilmiş ve dört köşesinden içe doğru çeyrek daire şeklinde dönerek devam ettirilmiştir. Cildin sağ-sol

ve alt-üst kısımlarına üçer nokta eklenmiş, cetvelleri ise kuzu ve zencerekle oluşturulduktan sonra 'S' çivisiyle de vurulmuştur.

Görsel 5. VHD 629 *Zafernâme-i Feth-i Belgrad Divân-ı Münîf* in cildi

Çizim 4. VHD 629 *Zafername-i Feth-i Belgrad Divân-ı Münîf*'in cilt şeması

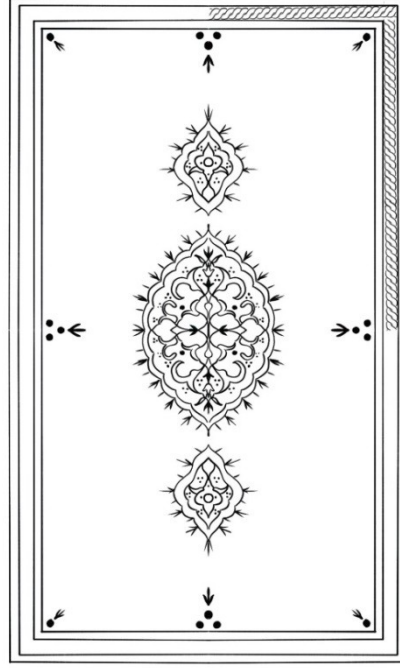
2.5. Vhd 829

Kütüphanedeki beşinci örnek VHD 829 envanter numaralı *Sefâretnâme-i Prusya* adlı eserdir. Müellifi Ahmed b. İbrahim (öl. 1700-1779) olup müstensih kaydı Ömer b. Osman b. Ömer olarak kayıtlara geçmiştir. Dili Türkçe olan yazma, nesih hattı ile kaleme alınmıştır. Cildin tarihi için herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte tezyinatının XVII. ya da XVIII. yüzyıl ciltleriyle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Ölçüleri ise 23 cm x 14 cm'dir. Eserin cildi sağ ve sol kaptan oluşmakta mıklebi ise uğradığı tahribattan dolayı kopmuştur (bk. Görsel 6). Deri rengi koyu bordo olan cildin tezyinatı aynı karakterdedir (bk. Çizim 5). Şemse; beyzî forma yakın ve dandanlı olup tezyinatı $\frac{1}{4}$ simetrideki rûmî kompozisyonundan oluşmaktadır. Yazma tekniği ile bezenen rûmî desenleri yekşah aletiyle motiflerin yönüne uygun olacak şekilde bastırılarak hacim kazandırılmıştır. Salbeklerdeki rûmî motifleri tepelik formunda olup $\frac{1}{2}$ simetride tasarlanmış ve yekşah aletiyle de işlenmiştir. Şemse ve salbeklerin zeminlerine sürülen siyah renkle birlikte mülevven tekniğinde yapılmıştır. Cildin sağ-sol ve alt-üst kısımlarına üçer, köşe kısımlarına da birer altın nokta eklenmiş ve tığları

çekilmiştir. Cetvelleri ise cetvelleri ise kuzu ve zencerekle oluşturulduktan sonra 'S' çivisiyle de vurulmuştur.

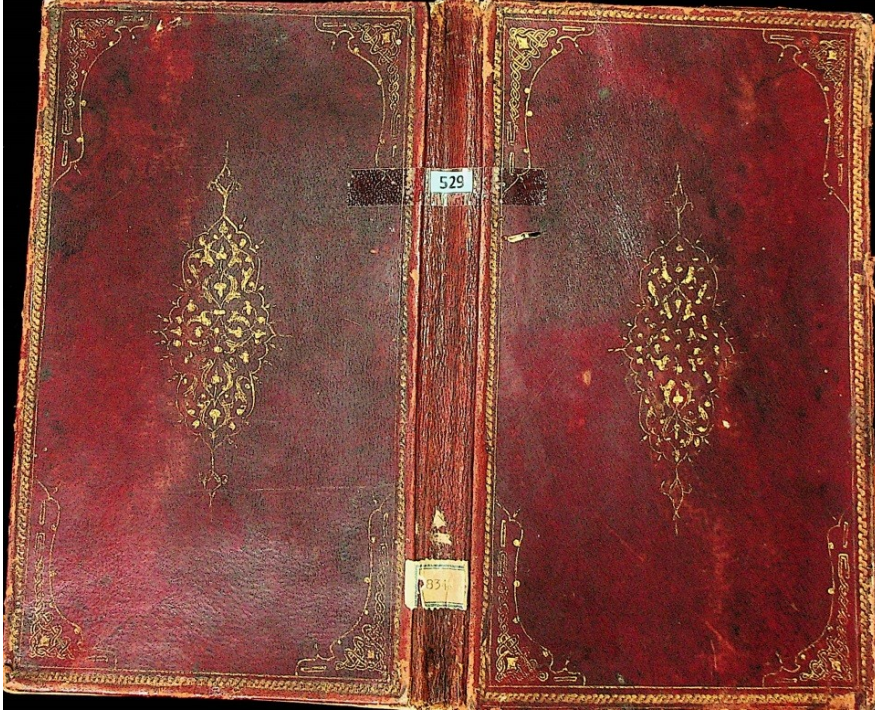
Görsel 6. *VHD 829 Sefâretnâme-i Prusya* 'nın cildi

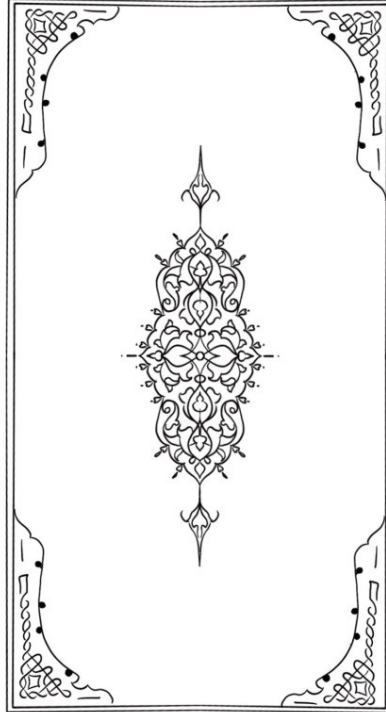
Çizim 5. VHD 829 *Sefâretnâme-i Prusya* 'nın cilt şeması

2.6. Vhd 834

Kütüphanedeki altıncı örnek VHD 834 envanter numaralı *Selîmnâme* adlı eserdir. Müellifi Kılıççızâde İshak Çelebi (öl. 943/1536) olup müstensih kaydı bulunmamaktadır. Dili Türkçe olan yazma, nesih hattı ile kaleme alınmıştır. Cildin tarihi için herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte tezyinatının XVII. ya da XVIII. yüzyıl ciltleriyle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Ölçüleri ise 22,5 cm x 13 cm'dir. Eserin cildi sağ ve sol kaptan oluşmakta, deri rengi ise koyu kırmızı kahvedir (bk. Görsel 7). Cildin tezyinatı aynı karakterdedir (bk. Çizim 6). Şemse; dar ve uzun formda dandanlı olup tezyinatı $\frac{1}{4}$ simetrideki rûmî kompozisyonundan oluşmaktadır. Yazma tekniği ile bezenen rûmî desenlerine yekşah aletiyle motiflerin yönüne uygun olacak şekilde bastırılarak hacim kazandırılmıştır. Salbekler tepelik formunda ve $\frac{1}{2}$ simetride tasarlanmıştır. Köşebentler; klasik dönem ciltlerindeki örneklere benzer yapılmış, tezyinatı ise hendesî geçmelerden oluşturularak yazma tekniğinde uygulanmıştır. Cetvelleri ise kuzu, zencerek ve kuzudan meydana getirilmiş ve 'S' çivisiyle de zencerekleri vurulmuştur.

Görsel 7. VHD 834 Selimnâme'nin cildi

Çizim 6. VHD 834 Selimnâme'nin cilt şeması

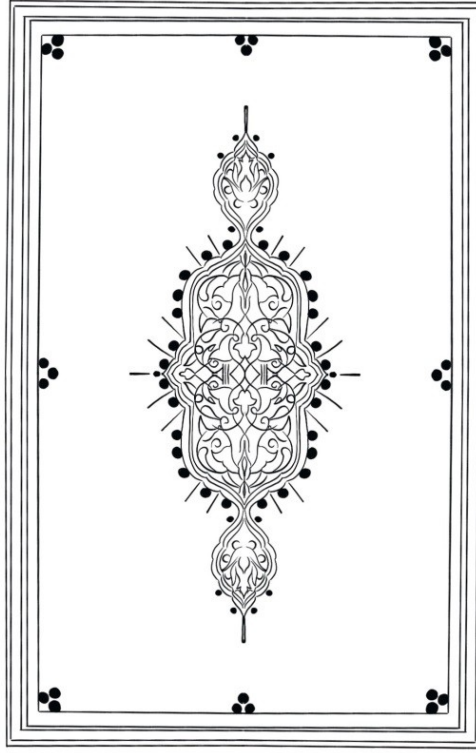
2.7. Vhd 945

Kütüphanedeki yedinci örnek VHD 945 envanter numaralı *Şerhu tehzîbi'l-mantık* adlı eserdir. Müellifi Sadeddin Mesud bin Abdullah el- Teftâzânî (öl. 792/1390) olup müstensih kaydı bulunmamaktadır. Dili Arapça olan yazma, nesih hattı ile kaleme alınmıştır. Cildin tarihi için herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte tezyinatının XVII. ya da XVIII. yüzyıl ciltleriyle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Ölçüleri ise 20,5 cm x 15 cm'dir. Eserin cildi sağ kap, sol kap ve miklepten oluşmakta, deri rengi ise koyu kahvedir (bk. Görsel 8). Sağ ve sol kapın tezyinatı aynı karakterde olup miklep kısmında bezeme bulunmamaktadır. Şemse; dar ve uzun formda dendanlı olup tezyinatı $\frac{1}{4}$ simetrideki rûmî kompozisyonundan oluşmaktadır (bk. Çizim 7). Yazma tekniği ile bezenen rûmî desenlerine yekşah aletiyle motiflerin yönüne uygun olacak şekilde bastırılarak hacim kazandırılmıştır. Salbeklerdeki rûmî motifleri tepelik formunda olup $\frac{1}{2}$ simetride tasarlanmış ve yekşah aletiyle de işlenmiştir. Köşebent kısımlarına dörder, sağ-sol ve alt-üst kısımlarına da üçer altın nokta ilave edilmiştir. Üç sıra kırmızı altın ile cetvelleri çekilip 'S' çivisiyle de zencerekleri vurulmuştur. Sertab kısmına açık kahverengi deri kaplanmış ve tek sıra ince cetvel çekilmiştir.

Görsel 8. VHD 945 *Şerhu tehzîbi'l-mantık*'ın cildi

Çizim 7. VHD 945 *Şerhu tehzîbi'l-mantık*'ın cilt şeması

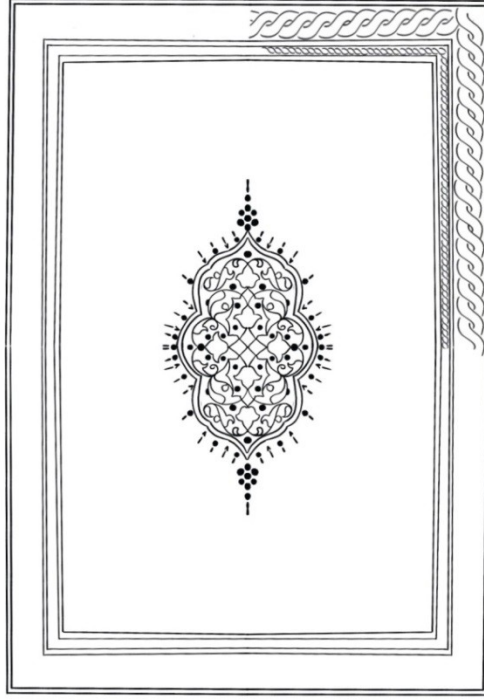
2.8. Vhd 967

Kütüphanedeki sekizinci örnek VHD 967 envanter numaralı *Hâşiye alâ şerhi metâli'i'l envâr* adlı eserdir. Müellifi Sirâceddin el-Urmevî (öl. 682/1283) olup müstensih kaydı İbrahim olarak kayıtlara geçmiştir. Dili Arapça olan yazma, tâlik hattı ile kaleme alınmıştır. Cildin tarihi için herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte tezyinatının XVII. ya da XVIII. yüzyıl ciltleriyle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Ölçüleri ise 18,5 cm x 13,5 cm'dir. Eserin cildi sağ ve sol kaptan oluşmakta, deri rengi ise koyu bordodur (bk. Görsel 9). Cildin tezyinatı aynı karakterdedir (bk. Çizim 8). Şemse; dar ve uzun formda dendanlı olup tezyinatı ¼ simetrideki rûmî kompozisyonundan oluşmaktadır. Yazma tekniği ile bezenen rûmî desenlerine yekşah aletiyle motiflerin yönüne uygun olacak şekilde bastırılarak hacim kazandırılmıştır. Şemsenin zeminine sürülen siyah renkle birlikte mülevven olarak da yapılmıştır. Salbekleri ortada tek etrafına ise beşer altın nokta ilave edilerek penç şeklinde yapılarak

oluşturulmuştur. Cetvelleri ise ince ve kalın zencerekten oluşturulmuş ve ‘S’ ivisiyle de zencerekleri vurulmuştur.

Görsel 9. VHD 967 Hâşîye alâ şerhi metâli ‘i’l envâr ’ın cildi

Çizim 8. VHD 967 *Hâşiye alâ şerhi metâli 'i'l envâr* 'ın cilt şeması

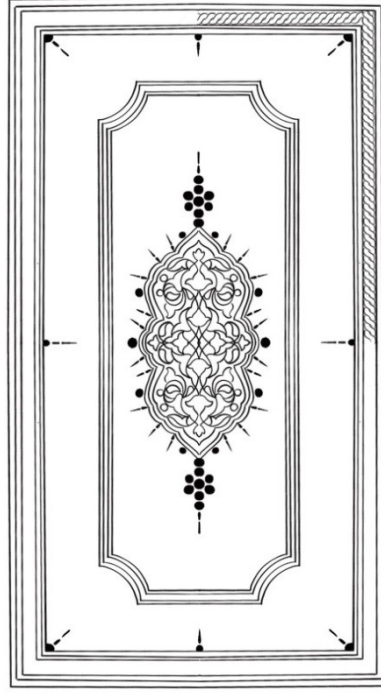
2.9. Vhd 980

Kütüphanedeki dokuzuncu örnek VHD 980 envanter numaralı *el-Ahlâku'l Adudiyye* adlı eserdir. Müellifi Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar el-Îcî (öl. 756/1355) olup müstensih kaydı bulunmamaktadır. Dili Arapça olan yazma, tâlik hattı ile kaleme alınmıştır. Cildin tarihi için herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte tezyinatının XVII. ya da XVIII. yüzyıl ciltleriyle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Ölçüleri ise 23,5 cm x 13,5 cm'dir. Eserin cildi sağ ve sol kaptan oluşmakta, deri rengi ise koyu bordodur (bk. Görsel 10). Cildin tezyinatı aynı karakterdedir (bk. Çizim 9). Şemse; dar ve uzun formda dendanlı olup tezyinatı $\frac{1}{4}$ simetrideki rûmî kompozisyonundan oluşmaktadır. Yazma tekniği ile bezenen rûmî desenlerine yekşah aletiyle motiflerin yönüne uygun olacak şekilde bastırılarak hacim kazandırılmıştır. Şemsenin zeminine sürülen siyah renkle birlikte mülevven tekniği uygulanmıştır. Salbekleri ortada tek etrafına ise beşer altın nokta ilave edilerek penç şeklinde yapılmıştır. Şemse ve salbeğin çevresine ince-kalın-ince olacak şekilde cetvel çekilmiş ve dört köşesinden içe doğru çeyrek daire şeklinde dönerek devam ettirilmiştir. Cildin

sağ sol, alt üst ve dört köşelerine birer altın nokta ve tiğ eklenmiştir. Cetvelleri ise kuzu, zencerek ve kuzudan meydana getirilmiş ve ‘S’ çivisiyle de zencerekleri vurulmuştur.

Görsel 10. *VHD 980 el-Ahlâku'l Adudiyye*'nin cildi

Çizim 9. VHD 980 *el-Ahlâku'l Adudiyye*'nin cilt şeması

DEĞERLENDİRME

Katalog bölümünde incelenen 6 adet Arapça ve 3 adet Türkçe yazma eserin ciltleri yekşah tekniğinde yapılmıştır. Hatlarının sanat değeri taşımadığı ve yalnızca istinsah niyetiyle kaleme alındıkları gözlemlenmiştir. Ciltlerde keçi derisi kullanılmış ve renkleri de bordo ağırlıkta olup kahverengi ve tonları da kullanılmıştır. Ciltlerin durumu iyi vaziyettedir ve tamir görmeden günümüze sağlıklı bir şekilde gelmiştir.

VHD 829, VHD 967, VHD 1068 ve VHD 1139 envanter numaralı 4 adet cildin müstensih kaydı bulunurken VHD 53, VHD 629, VHD 834, VHD 945 ve VHD 980 envanter numaralı 5 adet cildin ise müstensih kaydı bulunmamaktadır.

VHD 53, VHD 945, VHD 967, VHD 980, VHD 1068 ve VHD 1139 envanter numaralı 6 adet cildin dili Arapça olup VHD 629, VHD 829 ve VHD 834 envanter numaralı ciltlerin ise Türkçedir.

VHD 1068 ve VHD 1139 envanter numaralı 2 adet cildin tarih bilgisi kayıtlarda geçmekteyken VHD 53, VHD 629, VHD 829, VHD 834, VHD 945, VHD 967 ve VHD

980 envanter numaralı 7 adet cildin ise tarih kaydı bulunmamaktadır. Tarih kaydı olmayan ciltlerin tezyinî özelliklerine bakıldığında XVII. ve XVIII. yüzyıl ciltleriyle benzerlik ihtiva ettikleri ortadadır. Tarih bilgisi bulunan 2 adet ciltten VHD 1139 envanter numaralı eser m.1707-1708 yılına, VHD 1068 envanter numaralı cilt ise m.1807 yılına aittir.

VHD 834 envanter numaralı cildin köşebent tasarımı geometrik geçmelerle oluşturulmuş ve katalogda tek örnek olarak yer almaktadır.

VHD 1068 envanter numaralı cildin şemse ve köşebent bezemeleri rokoko tarzındaki stilize yaprak motifleriyle meydana getirilirken; VHD 53, VHD 629, VHD 829, VHD 834, VHD 945, VHD 967, VHD 980 ve VHD 1139 envanter numaralı 8 adet cildin ise şemse bezemeleri rûmî motifinden oluşturulmuştur.

VHD 53, VHD 945, VHD 1068 ve VHD 1139 envanter numaralı 4 adet cilt; sağ kap, sol kap ve mıklepten oluşurken VHD 629, VHD 829, VHD 834, VHD 967 ve VHD 980 envanter numaralı 5 adet cilt ise yalnızca sağ ve sol kaptan oluşmaktadır.

VHD 53, VHD 834, VHD 945 ve VHD 1139 envanter numaralı 4 adet cildin şemse tasarımları ile VHD 967 ve VHD 980 envanter numaralı 2 adet cildin şemse formları kendi içlerinde aynı karakterdedir. VHD 629, VHD 829 ve VHD 1068 envanter numaralı 3 adet cildin ise şemseleri birbirlerinden farklı tasarlanmış olup katalogdaki diğer ciltlerden de ayrılmaktadır.

VHD 53, VHD 629, VHD 829, VHD 945 ve VHD 1139 envanter numaralı 5 adet cildin salbekleri $\frac{1}{2}$ simetrideki rûmî motifinden oluşurken VHD 834 envanter numaralı cildin ise salbeği tepelik formundan oluşmaktadır. VHD 967 ve VHD 980 envanter numaralı 2 adet cildin salbekleri penç şeklinde altın noktalarla yapılmıştır.

VHD 53, VHD 629, VHD 829, VHD 967, VHD 980 ve VHD 1068 envanter numaralı 6 adet cilt yekşah tekniğinin yanında mülevven olarak da uygulanmıştır.

VHD 53, VHD 1068 ve VHD 1139 envanter numaralı 3 adet cildin sertab kısımları tepelik formunda eşit kartuş paftalara ayrılmış ve içleri altın nokta ve tuğlarla bezenmiştir.

VHD 629 ve VHD 980 envanter numaralı 2 adet cildin şemse etrafında altın cetvelle çekilen dikdörtgen çerçeve kullanılmıştır.

VHD 53, VHD 629, VHD 829, VHD 834, VHD 967 ve VHD 980 envanter numaralı 6 adet cildin zencerekleri tek sıra yer alırken, VHD 945 ve VHD 1139 envanter numaralı 2 adet ciltte birden fazla zencerek kullanılmıştır.

VHD 834, VHD 945 ve VHD 1139 envanter numaralı 3 adet cildin deri rengi kahverengi iken; VHD 53, VHD 629, VHD 829, VHD 967, VHD 980 ve VHD 1068 diğer 6 adet cildin ise deri rengi bordo ve tonlarından oluşmaktadır.

VHD 53, VHD 834, VHD 945 ve VHD 1139 envanter numaralı 4 adet cildin şemse tasarımları, Tire Necip Paşa Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümündeki NP/137 envanter numaralı *Hadîs-i Erbaîn Tercümesi*'nin şemsesi, NP/256 envanter numaralı *Gunyetü'l-mütemelli fi şerhi münyeti'l-musallî*'nin şemsesi, NP/439 envanter numaralı *Hâşiye ale'l-mutavvel*'in şemsesi,¹⁸ Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'ndeki 42 YU 283 envanter numaralı *Kitâbü'l-muğrip fi tertip el-muğrip'in* şemsesi, 42 YU 668 envanter numaralı *Muhtasar el-Meânî*'nin şemsesi, 42 YU 342 envanter numaralı '*Şerhü'l işârât*'in şemsesi, 42 YU 36 envanter numaralı *Meşâriku'l-envâr min sıhah'ul-ahbâr ul-mustazviye*'nin şemsesi, 42 YU 6632 envanter numaralı *Câmiu'l-usûl*'ün şemsesi,¹⁹ Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'ndeki Hacı Selim Ağa Koleksiyonunda yer alan 42-1-2-3 envanter numaralı *Bahâriye-i Kutb-i Şâhî der İstihrâc-i Âyât-i Kelam-i İlâhî*'nin şemsesi, 375 envanter numaralı *Şerhu'l-vikâye*'nin şemsesi, 411 envanter numaralı '*e'l-Hidâye fi'l furû el-Hanefiye*'nin şemsesi, 1088 envanter numaralı *Teshilu'l-fevâid ve Tekmilu'l-mekâsid*'in şemsesi,²⁰ Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi'ndeki 05 BA 416 envanter numaralı *Fusulü'l bedâi fi usûli'l-Şerâî*'nin şemsesi,²¹ Konya Mevlana Müzesi Müzelik Eserler Bölümündeki 1169 envanter numaralı *Dibâce-i Tefsîr-i Şerîf*'in şemsesi,²² Manisa Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki MHK 5083 envanter numaralı '*Siyer-*

¹⁸ Küçük, *Tire Necip Paşa Kütüphanesindeki Necip Paşa Vakfına Ait Elyazma Eserlerin Çarkuşe, Yekşah ve Zilbahar Cilt Kapağı Özelliklerine Göre Kataloglanması*, 128, 143.

¹⁹ Yalçınkaya, *Yusuf Ağa Kütüphanesindeki 17. ve 18. Yüzyıl Deri Ciltleri*, 41, 68, 71, 108, 120.

²⁰ Mucuk, *Hacı Selim Ağa Kütüphanesindeki Yekşah Ciltler*, 19, 40, 44, 76.

²¹ Karaman, *Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesindeki 17. ve 18. Yüzyıl Ciltleri*, 323.

²² Kara, *Konya Mevlâna Müzesi Müzelik Eserler Bölümünde Bulunan Osmanlı Dönemi Ciltleri*, 739.

i Nebî'nin şemsesi, MHK 1403 envanter numaralı *Fihrist-i Şehinşâhân*'ın şemsesi, Milli Kütüphanedeki A-3840 envanter numaralı cildin şemse ve salbeki,²³ Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi Şarkiyat Koleksiyonunda bulunan Török Qu.28 envanter numaralı *Cem-nüme fi-fenni'l-coğrafya*'nın şemsesi ve MHK 5161 envanter numaralı *Divân*'ın şemsesi²⁴ ile aynı tezyinî unsura sahiptir.

VHD 967 ve VHD 980 envanter numaralı 2 adet cildin şemse tasarımları, Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'ndeki 42 YU 599 envanter numaralı *Zâriat ilâ makârim eş-şerîat*'ın şemsesi,²⁵ Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'ndeki Hacı Selim Ağa Koleksiyonunda yer alan 234 envanter numaralı *Meşâriku'l-envâru'n Nebeviyye min sıhahil-ahbâri'l-Mustafavi*'nin şemsesi,²⁶ Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Yazma Eser Kütüphanesi BLK 0522 envanter numaralı *el-Fevâ'idu'z-ziyâ'iyeye fi hâlli müşkilâti'l-kâfiye*'nin şemsesi²⁷, Manisa Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki MAK 104 envanter numaralı *Hâşiye alâ Şerhi'l-mevâkıf*'ın şemsesi ile aynı tezyinî unsura sahiptir.

VHD 834 envanter numaralı cildin şemse tasarımı, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'ndeki Hacı Selim Ağa Koleksiyonunda yer alan 1022 envanter numaralı *Hâşiye alâ hâşiyeti's-seyyid alev mutavvel*'in²⁸ şemsesi ile aynı tezyinî unsura sahiptir.

SONUÇ

Türk cilt sanatı tarihsel süreç içerisinde dönemin tezyinat anlayışıyla paralel bir seyir izlemiş ve kendine has tekniklerle de ayrı bir sanat kolu olmuştur. Osmanlı Devleti sınırlarını büyüttükçe tanıştığı yeni toplumlarla kültür ve sanat etkileşiminde bulunmuş ve Avrupa tesirli Türk sanatına giren barok ve rokoko motifleri, Osmanlı sanatkârları tarafından kendi üslûbuna uygun irdelenerek klasikle irtibatı kesmeden yeni bezemeleri vücuda getirmiştir.

²³ Erkan, *Osmanlı Dönemi El Yazması Deri Cilt Kitap Süsleme Örnekleri (Ankara Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu ve Etnografya Müzesi)*, 94.

²⁴ Doğru, "Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi Şarkiyat Koleksiyonunda Bulunan 16. 17. ve 18. Yüzyıla Ait Üç Cilt Örneği", 232.

²⁵ Yalçınkaya, *Yusuf Ağa Kütüphanesindeki 17. ve 18. Yüzyıl Deri Ciltleri*, 128.

²⁶ Mucuk, *Hacı Selim Ağa Kütüphanesindeki Yekşah Ciltler*, 36.

²⁷ Çakır, *Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Yazma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Osmanlı Dönemi Ciltleri*, 194.

²⁸ Mucuk, *Hacı Selim Ağa Kütüphanesindeki Yekşah Ciltler*, 68.

İncelenen ciltlerin tezyinatına bakıldığında öncelikle yazma olmaları ve aynı zamanda da şemse, köşebent ve salbek tasarımları XVII. ve XVIII. yüzyıl ciltlerindeki bezemelerle aynı karakteri göstermektedir. Ciltlerde sıklıkla bordo rengi tercih edilmiş, kahverengi ve tonları klasik dönem ciltlerindeki gibi çokça kullanılmamıştır. Motifler ile zeminin farklı renklerde yapılmalarıyla da mülevven etki öne çıkarılmıştır. Dokuz adet yekşah ciltten iki tanesinin tarih kaydı mevcut iken yedi adedinin ise tarih bilgisi bulunmamaktadır. Cilt sanatı araştırmalarında karşılaşılan temel zorluklardan biri de cildinin bağlı olduğu kitap ile aynı dönemi yansıtmamasıdır. Çünkü kitabın kolaylıkla değişebilen parçası cildi olduğundan ve zaman içerisinde de uğrayacağı tahribattan en çok etkilenen kısım olmasından dolayı kitap ile cildinin farklı zamanlara ait oldukları örneklerle karşılaşılmaktadır. Bu problemlerin önüne geçilebilmesi için tezyinatına bakılarak değerlendirilmesi dönem saptaması açısından araştırmacılara kolaylık sağlamaktadır.

Yekşah ciltlerin uygulanabilmesi için yazma tekniği ile nakşedilmiş motiflere ihtiyaç duyduğu ortadadır. Çalışmamız sonucu Kütahya Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki 3276 adet ciltten dokuz adedinin yekşah tekniğinde üretildiği tespit edilmiş ve ciltler; diğer müze, kütüphane ve koleksiyonlardaki örneklerle de karşılaştırılmıştır. Cilt sanatı araştırmalarında yekşah ciltler hakkında ayrıntılı bilgiye rastlanmaması ve örneklerinin de az oluşu araştırmalarımızı bu konuya sevk etmiştir. Kütüphanede Türk cilt sanatının her dönemine ait örnekler mevcut olup gerek ciltlerinin gerekse de muhteviyatlarının tetkik edilmesi bilim ve sanat dünyamıza olumlu katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akgül, Serap. *Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesinde Bulunan 18. Yüzyıla Ait Cilt Sanatı Örnekleri*. Mersin: Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Atasoy, Nurhan. “Barok”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/81-83. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Aritan, Ahmet Saim. “Türk Cild Sanatı”. *Türk Kitap Medeniyeti*. ed. Alper Çeker. 60-97. İstanbul: Kültür A.Ş., 2009.
- Binark, İsmet. “Tezhip Sanatı ve Kitapçılık Tarihimizde Fatih Devri Tezhipleri”. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü*. 75 (Ocak 1969), 220-233.
- Çakır, Beyza. *Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Yazma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Osmanlı Dönemi Ciltleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çakmak, Yasin. “Manisa Yazma Eser Kütüphanesi’ndeki Yekşah Ciltler”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (Temmuz 2021), 300-324.
- Çelik, Ali. “Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi ve Temel İslâm Bilimleri İle İlgili Bazı Yazma Eserler”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2000), 15-26.
- Çetin, Atilla. “Mehmed Emin Vahîd Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/468-469. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Doğru, Mesude Hülya. “Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi Şarkiyat Koleksiyonunda Bulunan 16. 17. ve 18. Yüzyıla Ait Üç Cilt Örneği”. *14. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri*. ed. Osman Kunduracı – Ahmet Aytaç. 231-235. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Duran, Gülnur. “Kara Memi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Eğilmez, Mustafa. “Tarihi Yönüyle Kütahya Mutasarrıfı Mehmed Emin Vahit Paşa”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2001), 553-562.
- Erkan, Meral. *Osmanlı Dönemi El Yazması Deri Cilt Kitap Süsleme Örnekleri (Ankara Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu ve Etnografya Müzesi)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Erünsal, İsmail. E. “Vahîd Paşa Kütüphanesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/437-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2015.

- Güler, Semra. “Kütahya Ulu Cami’nin Hüsn-i Hat Yazıları”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 68 (Nisan 2021), 271-291.
- Hepworth, Paul. “The Yekşah Binding: Problems in a Name”. *Uluslararası Cilt Sanatı Buluşması Sempozyumu–Tebliğler*. ed. Ali Rıza Özcan. İstanbul: Lale Yayıncılık, 2013.
- Kara, Hacer. *Konya Mevlâna Müzesi Müzelik Eserler Bölümünde Bulunan Osmanlı Dönemi Ciltleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Karaman, Gülçin. *Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesindeki 17. ve 18. Yüzyıl Ciltleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Küçük, Mehmet. *Tire Necip Paşa Kütüphanesindeki Necip Paşa Vakfına Ait Elyazma Eserlerin Çarkuşe, Yekşah ve Zilbahar Cilt Kapağı Özelliklerine Göre Kataloglanması*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Mucuk, Nil. *Hacı Selim Ağa Kütüphanesindeki Yekşah Ciltler*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özgörüş, Nurçin. *Sakıp Sabancı Müzesi Murakkalarında Cilt Sanatı*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Turan, Selami – Gürbüz, Fuat. “Mehmed Emin Vahid Paşa’nın Minhâcü’r-Rumât Adlı Eseri”. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (Temmuz, 2019), 61-62.
- TDVİA, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. “Vahîd Paşa Kütüphanesi”. Erişim 13.09.2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vahid-pasa-kutuphanesi>
- Uzunçarşılıoğlu, İsmail H. *Bizans ve Selçukiylele Germiyan ve Osmanoğulları Zamanında Kütahya Şehri*, İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası, 1932.
- Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, “Tarihçe”. Erişim 16 Eylül 2020. <http://kutahya.kutuphane.gov.tr/TR-69876/iletisim.html>
- Yalçınkaya, Tuğba. *Yusuf Ağa Kütüphanesindeki 17. ve 18. Yüzyıl Deri Ciltleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006

Arap Dilinde Müphem Lafızlar ve Delâletleri*

Indefinite Words in the Arabic Language and Their Indication

Osman AKTAŞ**

Öz

Arap dilinde bazı kelimeler vardır ki tek başlarına kullanıldıklarında delâlet ettikleri anlam açık bir şekilde ortaya çıkmaz. Tek başlarına kullanımlarında anlam bakımından bir kapalılık söz konusudur. Bu tür kelimelere müphem lafızlar denir. Müphem lafızların anlamlarındaki kapalılığın ortadan kalkması için başka kelime veya cümleler ile kullanılmaları gerekir. İsm-i mevsûller, işaret isimleri, soru isimleri, şart edatları, zamirler, müphem zarflar ve temyîze ihtiyaç duyan kelimeler müphem lafızlardandır. Ayrıca ancak isim tamlamasında muzaf (tamlanan) olarak kullanılabilen bazı kelimeler de müphem lafızlardan sayılır. İsm-i mevsûller sıla cümlesine, işaret isimleri işaret edilen isme (müşârun ileyhe), zamirler de müphemliği ortadan kaldıracak mercîye ihtiyaç duyduğu için müphem lafızlardan sayılmıştır. Soru isimlerinde sorulan şeyin belli olmaması, şart isimlerinin belirli bir şey için gerçekleşmemesi, temyîze ihtiyaç duyan kelimelerin anlamının kapalı olması, müphem lafızların sınırları, başlangıç ve bitiş noktası belli olmayan zaman ve mekâna delalet etmesi, müphem kelimelerin muzâfun ileyhe ihtiyaç duymasından dolayı bahsi geçen kelimeler müphem sayılmıştır. Bu çalışmada Arapçadaki müphem lafızlar Türkçe karşılıkları ile ele alınmıştır. Böylelikle bu çalışmanın karşılaştırmalı bir çalışma olması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Müphem Lafızlar, Nahiv, Karşıtsal Çözümleme, Türkçe.

Abstract

There are some words in the Arabic language that do not indicate an independent and clear meaning and have ambiguity in the meaning if they are used alone (separated from the other words). These words are called indefinite words. To remove ambiguity from indefinite words, they must be used with their related words or sentences. Ambiguous words include relative pronouns, demonstrative pronouns, interrogative tools, tools condition, pronouns, ambiguous adverbs, and words that need distinction. In addition, there are some words associated with the addition that is considered indefinite words. Since relative pronouns need a connection, demonstrative pronouns need a reference, and pronouns need a reference to remove the ambiguity from them, these words are considered ambiguous. The point of thumb in the interrogative and tools conditional is that these tools fall for general and non-specific things, and there are some words since they need a distinction to remove the ambiguity from them, they are considered indefinite words. Finally, there are some words, such as indefinite adverbs of time and place, that do not denote a finite time or a finite place, and they are inseparable from the addition (they are not used unless they are added to the genitive). For the reason mentioned above, these words are considered indefinite. In this research, ambiguous words in the Arabic language were dealt with their equivalents in the Turkish language, and therefore we sought to make this research comparative research.

Keywords: Arabic language, Indefinite words, Grammar, Contrastive analysis, Turkish language.

Giriş

“Müphem” kelimesi *b-h-m* (بهم) kökünün mezîd fiili olan *أَبْهَمَ – يُبْهَمُ – إِبْهَامًا* fiilinin ism-i mef’ûlüdür. *أَبْهَمَ* fiili sözlükte *gizlemek, açıklığa kavuşturmamak, anlaşılması zor olmak, gizli olmak* gibi anlamlara gelir.¹ *أَبْهَمَ الْأَمْرَ* (Durumu/olayı gizledi,

* Geliş Tarihi: 12.09.2021, Kabul Tarihi: 26.10.2021.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, osman.aktas@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9217-6171.

¹ Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), “Beheme”, 12/56-60; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve shâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), “Beheme”, 5/1875-1876; Muhammed Murtaza el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Mustafa Hicâzî (Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1413/1993), “Beheme”, 31/307-315.

açıklığa kavuşturmadı.) örneğinde² olduğu üzere geçişli olarak kullanılmasının yanı sıra açıklığa kavuşturmadı, açıklığa kavuşmadı.) örneğinde³ olduğu gibi geçişsiz olarak da kullanılmaktadır.⁴

Arapçada bazı isim ve harfler, müphem lafız olarak isimlendirilmiştir. Bu şekilde isimlendirilmesinin nedenleri arasında *الَّذِي* ve *الَّذِينَ* gibi ism-i mevsûllerin ve *عَنْ* ve *مِنْ* gibi bazı harflerin iştikakının olmaması ve aslının bilinmemesi⁵ *كُلٌّ* ve *بَعْضٌ* gibi bazı lafızların kendi başına bir anlama delâlet etmemesi ve ancak başka bir kelimeye muzaf olarak kullanılması⁶ gibi hususlar yer almaktadır. Türkçede ise müphem kelime veya müphem lafız olarak isimlendirilmiş bir kelime türü ve dilsel olgu yoktur. Bunun yerine belgisiz zamir/belirsizlik zamiri ve belgisiz sıfat/belirsizlik sıfatı gibi kelime türleri vardır. Bu çalışmada Arapçadaki müphem lafızlar Türkçedeki karşılıkları ile birlikte ele alınarak iki dilde müphemliğe/belirsizliğe delâlet eden lafızlar karşılaştırmalı bir şekilde işlenmiştir.

Yapılan araştırmalarda Arap Dilinde müphem lafızlarla ilgili Türkçe telif edilmiş bir çalışmaya rastlanılmamıştır. İlahiyat alanında “mübhem” veya “mübhemât” ile ilgili yapılan çalışmalar Kur’ân’daki müphem âyetler, hitaplar, ifadeler, anlatımlar ile sınırlı kalmıştır. Bu yönüyle bu çalışmanın Arap Dilinde müphem lafızlarla ilgili yapılan ilk Türkçe çalışma olduğunu belirtmek mümkündür.

Klasik dönemden başlamak üzere nahiv kitaplarının müphem lafızlar konusunu müstakil bir konu başlığı altında değil de dağınık bir şekilde ele aldıkları görülmektedir. Arap Dilinde müphem lafızlarla ilgili modern dönemde Arapça telif edilmiş bazı müstakil çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmanın kapsam ve sınırı bahsi geçen çalışmaların kapsam ve sınırından farklıdır. Örneğin Nâsır Abdurrahîm Muhammed Abdurrahîm tarafından kaleme alınan “el-İsmu’l-mubhem medlûluh ve envâ’uh ve

² Zebîdî, “Beheme”, 31/315.

³ Zebîdî, “Beheme”, 31/310.

⁴ Mecma‘u’l-Luğati’l-‘Arabiyye, *el-Mu‘cemu’l-vasît* (Kahire: Mektebetu’ş-Şurûki’d-Duveliyye, 2011), “Ebheme”, 76; İlyas Karlı, *Yeni Sözlük : Arapça-Türkçe* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), “Behime’l-Mekânu-Behemen” 255.

⁵ İbn Manzûr, “Beheme”, 12/60.

⁶ Abduh er-Râcihî, *et-Tatbîku’n-nahvî* (Beyrut: Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabiyye, 1431/2010), 473.

ebrazu ahkâmih fi bâbi'l-idâfe"⁷ adlı makale, müphem lafızlarda izafet hususuyla sınırlı kalmıştır. Mutlak Muhammed Mubârek el-Merşâd tarafından telif edilen “el-Mubhemât ve dilâletuhâ'l-uslûbiyye fi şî'ri Fehd el-‘Asker”⁸ adlı makale, Fehd el-‘Asker adlı şairin şiirlerindeki müphem lafızlarla sınırlı kalmıştır. Münîre Mahmûd el-Hamd tarafından kaleme alınan “el-Mubhemât ve hasâisuhâ fi'n-nahvi'l-‘Arabî”⁹ isimli makale ise bir makalenin hacmini aşacak şekilde ayrıntılara girmiş ve 100 sayfa olarak yayınlanmıştır. Bizim yaptığımız çalışmada ise klasik nahiv kitaplarında dağınık olarak ele alınan müphem lafızlar konusunun bütün hâlde ve makale hacmini geçmeyecek şekilde ele alındığını ifade etmek mümkündür.

Bu çalışmayı özgün kılan bir diğer husus ise Arap Dilindeki müphem lafızların Türkçe karşılıkları ve çeviri önerileri ile birlikte ele alınmasıdır. Karşılaştırmalı dil çalışmalarının son yıllarda giderek yaygınlaştığı görülmektedir. Türkiye’de Arapça alanında Prof. Dr. Emrullah İşler’in karşıtsal çözümleme başlığıyla birçok konuda Arapça ve Türkçe arasında karşılaştırmalar yapmaya öncülük edecek çalışmalarının olduğu bilinmektedir. Bu çalışmanın Arapça ve Türkçenin karşılaştırıldığı çalışmalara mütevazı bir katkı sunması beklenmektedir. Bu katkının ne şekilde olacağını açıklama sadedinde ise şu hususu belirtmek gerekir: Yapılan araştırmalar, iki dil arasında farklılık gösteren hususların yabancı dil öğrenimini zorlaştırdığı, benzerlik gösteren hususların ise yabancı dil öğrenimini kolaylaştırdığını ortaya koymuştur. Bu yönüyle iki dil arasındaki benzer ve farklı yönlerin tespit edilmesinin yabancı dil öğrenimine yararlı malzeme sunması beklenir. Bu çalışmanın müphem lafızlar konusunu karşılaştırmalı bir şekilde ele aldığı, bu konuda iki dil arasındaki benzer ve farklı noktaları tespit etmeye çalıştığı için iki dil arasındaki karşılaştırmalı çalışmalara katkı sunduğu düşünülmektedir.

⁷ Nâsır Abdurrahîm Muhammed Abdurrahîm, “el-İsmu'l-mubhem medlûluh ve envâ'uh ve ebrazu ahkâmih fi bâbi'l-idâfe”, *Havliyyatu Kulliyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabîyye li'l-Benât bi'l-İskenderiyye* 36/1 (2020), 1020-1095.

⁸ Mutlak Muhammed Mubârek el-Merşâd, “el-Mubhemât ve dilâletuhâ'l-uslûbiyye fi şî'ri Fehd el-‘Asker”, *Havliyyât Âdâb 'Ayn Şems* 44/2 (2016), 135-164.

⁹ Münîre Mahmûd el-Hamd, “el-Mubhemât ve hasâisuhâ fi'n-nahvi'l-‘Arabî”, *Mecelletu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye* 23 (1998), 161-259.

Müphem Lafızlar (الْأَلْفَاظُ الْمُبْهَمَةُ)

“Müphem” veya “müphemât” kavramları, Nahiv ilminin teşekkül ettiği ilk dönemlerden itibaren bilinen ve kullanılan kavramlardır. Örneğin günümüze ulaşan en eski nahiv kitabı olduğu varsayılan Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) *el-Kitâb*'ında işaret isimleri, müphem isimler (الْأَسْمَاءُ الْمُبْهَمَةُ) olarak adlandırılmıştır.¹⁰ İşaret isimlerinin müphem isimler olarak adlandırılması esasında Sîbeveyhi ile sınırlı olmayıp Basra dil ekolüne mensup dilciler tarafından tercih edilen bir husustur.¹¹

el-Müberred (öl. 286/900) elfâzu'l-'ukûd (onluk sayılar) ve temyizi bahsinde, عَدَدًا... عِنْدِي عِشْرُونَ وَتِلَاثُونَ (bende 20 ve 30 ... var) denildiğinde müphem bir adedden (مُبْهَمًا) bahsedileceğini ve temyizin bu müphemliği giderdiğini beyân eder.¹²

Müphem lafızların bazen تَوَعَّلَ فِي الْإِبْهَامِ (ibhâm kapsamına giren...) gibi ifadelerle dile getirildiği görülmektedir. Örneğin İbn Yaîş (öl. 643/1245) Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Mufasssal*'ına yazdığı *Şerhu'l-Mufasssal* adlı eserinde مِثْلٌ، غَيْرٌ ve شِبْهٌ gibi nekre isimlerin ibhâm kapsamına giren isimler olduğunu belirtmektedir.¹³

Arapçada müphem lafızlar; ism-i mevsûller, ism-i işâretler, soru isimleri, şart isimleri, zamirler, müphem zarflar ve kelimeler, temyize ihtiyaç duyan sayılar ve isimler olmak üzere yedi kısma ayrılır. Şimdi tek tek Arapçadaki müphem lafızları ve Türkçe karşılıklarını ele almaya çalışalım.

¹⁰ Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1408/1988), 2/5.

¹¹ Muhammed b. Ali b. Muhammed Ebû Sehl el-Herevî, *İsfâru'l-fasîh*, thk. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kaşşâş (Medine: 'Imâdetu'l-Bahsi'l-'İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1420/1999), 1/214.

¹² Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abdulhâlik 'Udayme (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, ts.), 3/32; Hamd, “el-Mubhemât ve hasâisuhâ fi'n-nahvi'l-'Arabî”, 163.

¹³ Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş, *Şerhu'l-mufasssal li'z-Zemahşerî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2001), 2/137.

1. İsm-i Mevsûller (الْأَسْمَاءُ الْمَوْصُولَةُ)

İsm-i mevsûl; kendisinden sonra gelen ve sıra olarak isimlendirilen cümle ile anlamı açığa çıkan marife bir isim türü olup,¹⁴ hâs ve müşterek şeklinde ikiye ayrılır.¹⁵

Hem Arapçada hem Türkçede cümleler, basit ve bileşik olmak üzere iki grupta incelenir. Bileşik cümleler, ana cümle ve yan cümle olmak üzere iki unsurdan oluşur.¹⁶ İsm-i mevsûlden sonra gelen onun anlamını ortaya çıkaran sıra cümlesi, yan cümle türlerindedir.¹⁷ İsm-i mevsûlün ana cümle ile yan cümleyi birbirine bağlama görevi bulunmaktadır.

Hâs ism-i mevsûllerin müzekker, müennes, müfred, tesniye ve cemi' için ayrı ayrı şekilleri, çekimleri vardır. Bundan dolayı hâs (özel) ism-i mevsûller olarak isimlendirilmiştir.

Hâs ism-i mevsûllerin çekimi:

الَّذِينَ (Cem'-i müzekker-i sâlim için)	الَّذِينَ (Müzekker tesniyelerin mansûb ve mecrûr durumu için)	الَّذَانِ (Müzekker tesniyelerin merfû durumu için)	الَّذِي (Müfred müzekkerler için)
الَّذَاتِي، اللَّوَاتِي، اللَّائِي (Cem'-i müennes-i sâlim için)	الَّتَيْنِ (Müennes tesniyelerin mansûb ve mecrûr durumu için)	الَّتَانِ (Müennes tesniyelerin merfû durumu için)	الَّتِي (Müfred müennes ve müfred müennes hükmünde olan gayr-i âkil cemi'ler için)

Müşterek ism-i mevsûller ise دَا، ذُو، أَلْ، أَيُّ، مَا، مَنْ olmak üzere altı adettir.¹⁸ En yaygın kullanılanları ise مَنْ ve مَا'dır. Bu ism-i mevsullerin çekimi bulunmadığı için yani

¹⁴ Ali el-Cârim - Mustafa Emîn, *en-Nahvu'l-vâdih fi kavâ'idil-luğati'l-'Arabîyye* (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye es-Suudiyye, ts.), 1/216; Mücahit Asutay, *Arap Dilinin 100'ü* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 50.

¹⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh İbn Hişâm, *Şerhu katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2010), 111.

¹⁶ Osman Şahin, *Türkçe'den Arapça'ya Çeviri Teknikleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 129.

¹⁷ Emrullah İşler - Musa Yıldız, *Arapça Çeviri Kılavuzu* (İstanbul: Elif Yayınları, 2013), 148.

¹⁸ İbn Hişâm, *Şerhu katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, 112.

müfred, tesniye, cemi‘, müzekker ve müennes için ortak kullanıldığından¹⁹ müşterek olarak isimlendirilmiştir. مَنْ âkiler için kullanılırken ما gayr-i âkiler için kullanılır.

İsm-i mevsûller tek başlarına bir anlam ifade etmezler ve tek başlarına kullanılamazlar. Kendisinden sonra anlamını ortaya çıkaracak bir cümleye ihtiyaç duyduğu için müphem isimlerden sayılmıştır.²⁰

İsm-i mevsûllerin Türkçede tam karşılığı yoktur.²¹ Türkçede yerine göre ilgi zamiri olarak da isimlendirilen²² ism-i mevsûllerin Türkçedeki karşılığı genellikle sıfat-fiiller olmaktadır.

Türkçede fiil köküne bazı ekler getirilerek fiilden sıfat türetilir. Bazı ekler fiilden kalıcı sıfatlar türetirken bazı ekler de fiilden geçici sıfatlar türetir. Fiilden kalıcı sıfatlar türeten ekler şunlardır:

-(A)k: İşlek yol, kurak toprak.

-(I)k/(U)k: Batık gemi, basık hava.

-GAn: Savurgan adam, konuşkan kadın.

-AgAn, -AğAn: Olağan durum, durağan yıldız.

-GIn/-GUN: Durgun su, keskin sirke.

-I/-U: Dikili taş, kurulu düzen.

-mA: Asma tavan, süzme bal.

-(I)nç: Korkunç görüntü, iğrenç durum.

Fiilden geçici sıfatlar türeten ekler ise şunlardır:

-Dık/-DUk: Yaptığımız işler, okuduğum dergi.

-mİş/-mUş: Bitmiş işler, söylenmiş söz.

¹⁹ Mustafa Meral Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008), 227.

²⁰ Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 1/340.

²¹ Gülten Melek Çelik, *Türkçe Arapça İsm-i Mevsûl, İzâfet, Sıfat, Hâl ve Bileşik Cümlelerin Karşıtsal Çözümlemesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 15.

²² Emrullah İşler, “Arapça ve Türkçede Ortaçlar -Karşıtsal Çözümleme-”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/7 (Güz 2002), 100.

-An: Okuyan öğrenci, konuşan öğretmen.

-r, -Ar> -Ir/-Ur: Yazar kasa, tutar el.

-mAz: Görünmez kaza, kaçınılmaz son.

-AcAk: Yapılacak konuşma, demlenecek çay.

-IcI: Çekici teklif, yanıcı madde.²³

Hâs ism-i mevsûller; fâil, mef'ûlün bih, mübteda gibi cümlenin ana ögesi olarak kullanılabileceği gibi marife bir ismin sıfatı olarak da kullanılabilir. Hâs ism-i mevsûller, marife bir ismin sıfatı olarak geldiğinde Türkçe karşılıkları genellikle fiilden geçici sıfatlar türeten ekler yoluyla elde edilen sıfat-fiiller olur. Örnekler:

جَاءَ الطَّالِبُ الَّذِي يُحِبُّ قِرَاءَةَ الْكُتُبِ

Yan cümle   ana cümle

Kitap okumayı seven öğrenci geldi.

Yan cümle   ana cümle

Görüldüğü üzere Arapça cümlede ism-i mevsûl, ana cümle ile yan cümleyi birbirine bağlamıştır. جَاءَ الطَّالِبُ الَّذِي يُحِبُّ ifadesi ise Türkçeye sıfat-fiil (seven) olarak çevrilmiştir. “Seven” kelimesi “öğrenci” kelimesini nitelediği için sıfat olarak gelmiştir.

Türkçede sıfat-fiillerin nitelediği isim bazen düşebilir ve sıfat-fiil tek başına kullanılabilir. Bu durumda sıfat-fiilin nitelediği bir isim bulunmadığı için sıfat-fiil adlaşır. Bu tür sıfat-fiillere adlaşan sıfat-fiil denir.²⁴ Örnek:

1-Söylediğim sözü anladın mı?

2-Söylediğimi anladın mı?

Birinci örnekte “söylediğim” kelimesi sıfat-fiil olarak “söz” kelimesinin sıfatıdır. İkinci örnekte ise nitelenen düştüğü için “söylediğim” kelimesi adlaşmıştır.

²³ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017), 343-344.

²⁴ sifatar.com, “Adlaşmış Sıfat Fiil Kullanımı ve Örnekleri”, (Erişim 15 Ağustos 2021).

Hâs ism-i mevsûller marife bir isme sıfat olarak değil de cümlenin ana ögesi olarak geldiklerinde Türkçeye çevirileri genellikle adlaşmış sıfat-fiil şeklinde olur.

Örnek:

جَاءَ الَّذِي يُحِبُّ قِرَاءَةَ الْكُتُبِ → Kitap okumayı seven geldi.

Görüldüğü üzere bu örnekte الَّذِي ism-i mevsûlü cümlenin ana ögesi olarak yani fâil olarak gelmiştir. Türkçeye çevirisi de adlaşmış sıfat-fiil şeklinde “seven” olarak gelmiştir.

Müşterek ism-i mevsûllerin Türkçeye çevirileri de genellikle adlaşmış sıfat-fiil şeklinde olur. Örnek:

هَلْ سَمِعْتَ مَا قُلْتُ؟ → Söylediğimi duydun mu?

سَلَّمْتُ عَلَى مَنْ أَتَى → Gelene selam verdim.

Ayrıca isimden, isim kök veya gövdesinden sıfat türeten ekler de vardır. Bu eklerden biri de *-da+ki* ekidir. Örnek: *Bahçedeki* ağaç, *odadaki* masa. İsimden, isim kök veya gövdesinden türetilen sıfatlar; nitelenen düştüğü zaman adlaşır. Örnek:

1-Sokaktaki araba eskidir.

2-Sokaktaki eskidir.

Birinci örnekte “sokaktaki” kelimesi “araba” kelimesinin sıfatıdır. İkinci örnekte ise nitelenen düştüğü için “sokaktaki” kelimesi adlaşmıştır.

Sıla cümlesinin şibih cümle olduğu cümleler Türkçeye isimden türetilen sıfat şeklinde çevrilir. Örnek:

رَأَيْتُ الطَّالِبَ الَّذِي فِي الْمَكْتَبَةِ → Kütüphanedeki öğrenciyi gördüm.

رَأَيْتُ مَنْ خَلْفَ الْبَيْتِ → Evin arkasındakini (arkasındaki kişiyi) gördüm.

Arapçada ism-i mevsûllerin müphem lafız sayılmasının nedenleri arasında ism-i mevsûllerin tek başlarına kullanılamaması, anlamının ortaya çıkması için kendisinden sonra sıla cümlesine ihtiyaç duyulması gibi hususlar olduğu belirtilmişti. Ancak ism-i mevsûllerin Türkçeye çevirilerinde her zaman bir müphemlikten bahsetmek mümkün

Muhâtaba yâ'sı → تَخْرُجِينَ، أَخْرَجِي

Fâil tâ'sı → خَرَجْتُ، خَرَجْتِ، خَرَجْتُ

Mütekellim nâ'sı → خَرَجْنَا

Mansûb ve mecrûr muttasıl zamirler isim, fiil ve harfe bitişir. Fiile bitiştiğinde mansûb; isme ve harfe bitiştiğinde ise mecrûr olur.

Mansûb ve mecrûr muttasıl zamirler şunlardır:

هـ/هُ، هُمَا، هُمْ، هَا، هُنَّ، كَ، كَمَا، كُمْ، كِ، كُنَّ، ي/يَ، نَا

Arapçada bütün zamirler müphem lafızlardan sayılır. Zamirlerin müphem lafız sayılmasının nedeni ise zamirdeki ibhâmı ortadan kaldıracak bir şeye ihtiyaç duyulmasıdır. Zamirdeki müphemliği ortadan kaldıran şeye mercî' denir.²⁷ Mütekellim ve muhâtab zamirlerde mercî'; mütekellim ve muhâtabın sözün söylendiği esnada orada var olması, hazır olmasıdır. Gâib zamirlerde mercî' ise, lafzın daha önce zikredilmiş olmasıdır.²⁸ Örneğin أَنَا طَالِبٌ (Ben öğrenciyim.) ve أَنْتَ مُهَنْدِسٌ (Sen mühendissin.) örneklerinde أَنَا ve أَنْتَ zamirlerindeki müphemliği ortadan kaldıran husus; mütekellim ve muhâtabın sözün söylendiği esnada orada var olması, hazır olmasıdır. رَأَيْتُ أَحْمَدَ وَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ (Ahmed'i gördüm ve ona selam verdim.) cümlesinde هـ zamirindeki müphemliği ortadan kaldıran husus ise zamirin mercî'i olan ve daha önce zikredilmiş olan أَحْمَدُ kelimesidir.

Türkçede ise “zamirler adların yerini tutan, kişileri ve nesnelere temsil veya işaret ederek karşılayan bir gramer kategorisidir.”²⁹ Zamirler işlevlerine göre şahıs zamirleri, dönüşlülük zamirleri, işaret zamirleri, aitlik zamirleri, belirsizlik zamirleri, soru zamirleri ve bağlama zamiri olmak üzere yedi gruba ayrılır.³⁰ Bahsi geçen zamirlere çok kısa bir şekilde değinelim.

Şahıs zamirleri: Ben, sen, o, biz, siz, onlar.

²⁷ Hamd, “el-Mubhemât ve hasâisuhâ fi'n-nahvi'l-'Arabî”, 201-202.

²⁸ Esterâbâdî, *Şerhu kâfiyeti İbn Hâcib*, 3/6-7; Merşâd, “el-Mubhemât ve dilâletuhâ'l-üslûbiyye fi şî'ri Fehd el-'Asker”, 140.

²⁹ Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 387.

³⁰ Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 391.

Dönüştürülük zamirleri: *Kendi* zamirine iyelik eklerinin getirilmesiyle kurulur. Arapça karşılığı genellikle عَيْنٌ ve نَفْسٌ gibi kelimelerin muttasıl zamir bitişmiş hali (ذَاتُهَا/ذاته/عينها/عنه/نفسها،) olur. Dönüştürülük zamirlerinin şahıslara göre çekimi şu şekildedir: Kendim, kendin, kendi/kendisi, kendimiz, kendiniz, kendileri.

İşaret zamirleri, varlıkları işaret yoluyla gösteren zamirlerdir. İşaret zamirleri şunlardır: Bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar.

Aitlik zamirleri, “şahıs ve işaret zamirleriyle kurulan ad tamlamalarında tamlanan ögesinin kaldırılarak yerine +*ki* aitlik ekinin getirilmesiyle oluşturulan zamirlerdir.”³¹ Örnek:

Benim kalemim → benimki

Senin kitabın → seninki

Belirsizlik zamirleri, nesnelere ve kişileri belirsiz bir şekilde karşılayan zamirlerdir. Türkçede birçok belirsizlik zamiri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir: Biri, öteki, öbürü, bazısı, başkası, çoğu, gerisi, kimi, hepsi, topu, tümü, falan, filan, şey, adam, insan, kimse vb.

Soru zamirlerine gelince ise Türkçede birçok soru zamiri bulunmaktadır. Bazıları şunlardır: Kim, ne, hangi, hangisi, nerede, nereye, kaç, kaçınıcı vb.

Bağlama zamiri ise kelime, kelime grubu veya cümleyi başka bir kelime, kelime grubu veya cümleye bağlayan “ki” zamiridir. “Ki” zamiri Farsçadan Türkçeye geçmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde bağlama zamiri olarak “kim” zamiri kullanılırdı. Aynı zamanda bir soru zamiri olan “kim” zamiri ile Farsçadan Türkçeye geçmiş olan “ki” zamiri yan yana kullanılmıştır. Daha sonraki süreçte “kim” zamiri yerine sadece “ki” zamiri kullanılmaya başlanmıştır.³² “Ki” bağlama zamirine bir örnek:

“Bu o kadar zor bir konu ki, bütün ayrıntılarıyla anlamak neredeyse imkânsız.”

Daha önce de belirtildiği gibi Türkçede müphem lafız adında bir dil olgusu olmadığı için zamirleri başlı başına müphem lafız kabul etmek mümkün değildir.

³¹ Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 409.

³² Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 426.

Arapçada zamirlerin müphem sayılmasının gerekçesi, zamirlerin bir mercîye ihtiyaç duymasıdır. Bu zaviyeden bakıldığında aynı durumun Türkçedeki zamirler için de söz konusu olduğu görülecektir. Örneğin “Ona konuyu anlattım.” cümlesinde “o” işaret zamirinin hangi ismin yerini tuttuğu bilinmemektedir. Dolayısıyla bir müphemlik söz konusudur. Müphemliği ortadan kaldıracak husus ise ya daha önce zikredilmiş bir isim olması ya da muhatabın zamirden kimin kastedildiğini bilmesidir.

Türkçedeki işaret zamirlerinin Arapçadaki karşılığı işaret isimleridir. İleride bu konuya temas edilecektir. Arapçada işaret isimleri müphem lafızlardan sayılır. Aynı zamanda Türkçedeki soru zamirlerinin Arapçadaki karşılığı da soru isimleridir. Soru isimleri de Arapçada müphem lafızlardan sayılır.

Türkçede bir zamir türü var ki, dikkat edileceği üzere bizatihi ismi müphemliği çağrıştırmaktadır. Bu zamir türü belirsizlik zamiridir. Örneğin “Bazıları yabancı dil öğrenmek istemiyor.” cümlesinde belirsizlik zamiri olan “bazıları” ifadesinin tam olarak hangi isimlerin yerini tuttuğu bilinmemektedir. Bu hususta müphemlik bulunmaktadır. Arapçada ise belirsizlik zamiri adında bir kelime türü veya zamir türü olmamakla birlikte belirsizlik zamirini karşılayabilecek “بَعْضٌ” ve “كُلٌّ” gibi kelimeler mevcuttur. Bu konuya ileride değinilecektir.

3. İşaret İsimleri (أَسْمَاءُ الْإِشَارَةِ)

İşâret isimleri, hissî veya manevî işaret yoluyla belli bir şeye delalet eden mebnî marife isimlerdir.³³

Arapçada işâret isimleri her ne kadar yakın ve uzak bir şeyi göstermek için ayrı kullanımlara sahip olsa da bu ayrımın çok kesin ve genel geçer olduğunu söylemek mümkün değildir. Nahiv kitaplarında yakın ve uzak için ayrı işâret isimleri zikredilse de bu işâret isimlerinin birbirinin yerine kullanıldığı bilinmektedir.

Yakın için kullanılan işâret isimleri:

³³ Mustafa b. Muhammed Selîm el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1414/1993), 1/127; Hâşimî, *el-Kavâ'idu'l-esâsiyye li'l-luğati'l-'Arabiyye*, 91; Tahsin Yurttaş, *Arap Dilinde İ'râb ve Anlam İlişkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 137.

Çoğul	İkil	Tekil	
هُؤُلَاءِ (Bunlar)	هَذَا/هَذَانِ (Bu ikisi)	هَذَا (Bu)	Müzekker
هُؤُلَاءِ (Bunlar)	هَئَانِ/هَئَانِ (Bu ikisi)	هَذِهِ (Bu)	Müennes

Uzak için kullanılan işâret isimleri:

Çoğul	İkil	Tekil	
أُولَئِكَ (Şunlar/onlar)	ذَٰلِكَ/ذَٰئِكَ (Şu ikisi/o ikisi)	ذَٰلِكَ/ذَٰئِكَ (Şu/o)	Müzekker
أُولَئِكَ (Şunlar/onlar)	تَٰئِكَ/تَٰئِيكَ (Şu ikisi/o ikisi)	تَٰئِكَ/تَٰئِيكَ (Şu/o)	Müennes

İşâret isminden sonra gelen harf-i tarif (ال) almış isim, işâret isminin bedeli veya sıfatı olur. Her iki durumda da yani işâret isminden sonra gelen harf-i tarifli isim ister bedel olsun ister sıfat, irabı aynıdır. Bizim kanaatimize göre işâret isminden sonra gelen harf-i tarifli isim, işâret isminin bedeli olur.³⁴

İşâret isimleri cümledeki yerine göre farklı şekillerde irablanır.

Harf-i tarifli bir isim veya özel isimden sonra gelirse sıfat olur:

أَلْقَمٌ هَذَا (Bu kalem), فَاطِمَةٌ هَذِهِ (Bu Fatma).

Nekre bir isim veya özel isimden önce gelirse işâret ismi mübteda, nekre veya özel isim haber olur:

هَذَا عَلِيٌّ (Bu, Ali'dir), تِلْكَ سَيَّارَةٌ (Şu, arabadır).

İşâret isimleri kadim dönemden beri Sîbeveyhi, el-Müberred ve İbnu's-Serrâc (öl. 316/929) gibi nahiv âlimlerince müphem isimlerden sayılmıştır.³⁵

³⁴ Râcihi, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 61.

³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/487; Müberred, *el-Muktadab*, 4/277; Ebû Bekr Muhammed b. Sehl İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetelî (Beyrut: Muessetu'r-Risâle, 1417/1996), 1/149.

Süheylî (öl. 581/1185) işâret isimlerinin müphem isim sayılmasının gerekçesini izah ederken üç gerekçeden bahseder. Bunlar:

1-Mütekellimin işâret ettiği şeyin adını bilmemesi veya işâret edilen şeyin adının mütekellim için müphem olması.

2-Mütekellimin, işâret ettiği şeyin adının bazı muhataplarca bilinmesini istememesi veya müphem kalmasını istemesi.

3-Muhatap nezdinde bir şeye işâret edilmesinin adının zikredilmesinden daha açık ve anlaşılır olması.³⁶

İbn Yaîş'e göre işâret isimlerinin müphem isimlerden sayılmasının nedeni, mütekellimin birden fazla şeyin var olduğu bir yeri işâret etmesi neticesinde hangi şeye işâret edildiğinin muhatapça bilinmemesi ve bu müphemliği ortadan kaldırmak için işâret edilen şeyin vasfıyla zikredilmesine ihtiyaç duyulmasıdır.³⁷

Arapçadaki işâret isimlerinin Türkçedeki karşılıklarına gelince ise işâret isimlerinin Türkçedeki karşılığı için tek bir kelime türü veya dilsel olgu yoktur. Türkçede işâret isimleri yerine işâret zamirleri ve işâret sıfatları bulunmaktadır. İşâret isimlerinin Türkçedeki karşılığı, işâret isminin cümledeki yerine göre değişmektedir.

Türkçe yazı dilinde işâret sıfatıyla işâret zamirini birbirinden ayırt etmeye yardımcı olan en önemli gösterge virgüldür. Virgül, işâret zamirinden sonra konur:

Bu ayakkabı yenidir. (İşâret sıfatı)

Bu, yeni ayakkabıdır. (İşâret zamiri)

İşâret ismi, harf-i tarifli bir isimden önce veya sonra gelirse işâret isminin Türkçe karşılığı işâret sıfatı olur:

هَذَا الْبَيْتُ كَبِيرٌ (Bu ev büyüktür).

بَابُ هَذَا الْبَيْتِ كَبِيرٌ (Bu evin kapısı büyüktür).

³⁶ Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî, *Netâicu'l-fiker fi'n-nahv* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1992), 177.

³⁷ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal li'z-Zamahşerî*, 2/352.

بَابُ الْبَيْتِ هَذَا كَبِيرٌ (Evin bu kapısı büyüktür).

İşâret isminin tek başına, yalın halde mübteda gelmesi durumunda işâret isminin Türkçe karşılığı işâret zamiri olur:

هَذَا قَلَمٌ (Bu, kalemdir).

تِلْكَ طَوَلَةٌ (Şu, masadır).

Arapçadaki işâret zamirlerinin Türkçe karşılıkları yerine göre işâret sıfatı veya işâret zamiri olmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Türkçede zamirler için bizatihi müphemlikten bahsetmek mümkün değildir. Bunun yerine belirsizlik zamirlerinden bahsedilmiştir. Aynı durum sıfatlar için de geçerlidir. Türkçede sıfatların bizatihi müphem olduğu söylenemez; fakat müphemliğe delalet eden belirsizlik sıfatlarının varlığından bahsedilebilir.

Belirsizlik Sıfatları:

Belgisiz sıfatlar olarak da isimlendirilen belirsizlik sıfatları, nesne ve varlıkların miktar ve sayısını tam olarak değil kabataslak, belirsiz bir şekilde bildiren sıfatlardır.³⁸ Belirsizlik sıfatlarının bazıları şunlardır: Bir, biraz, az, az buçuk, bazı, biraz, birçok, birkaç, çoğu, her, hiç, hiçbir, bir sürü, nice, kimi, bütün, bunca, birtakım vb.

Bazı günler çok düşünceli görünüyorsun.

Bütün kitapları kitaplığa yerleştirdim.

Birkaç girişimden sonra umudumu kestim.

Belirsizlik sıfatları kesin bir miktara veya sayıya delalet etmediği için müphem lafızlardan sayılabilir.

Arapçada nekre isimler Türkçeye çevrilirken genellikle belirsizlik sıfatı olan “bir” kelimesi kullanılır. Örnek:

رَأَيْتُ طَالِبًا يَذْهَبُ إِلَى الصَّفِّ → Sınıfa giden bir öğrenci gördüm.

³⁸ turkedebiyati.org, “Belgisiz Sıfatlar, Özellikleri, Örnekleri | Türk Dili ve Edebiyatı”, (Erişim 19 Ağustos 2021); Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 383.

4. Soru İsimleri (أَسْمَاءُ الْإِسْتِفْهَامِ)

Arapçada soru edatları; soru harfleri ve soru isimleri olmak üzere ikiye ayrılır. هَلْ، مَنْ، مَنَ دَا، مَا، مَاذَا،³⁹ Türkçede –mi/-mu soru ekiyle aynı anlama gelen soru harfleridir. كَيْفَ، أَنَّى، كَمْ، أَيٌّ، مَتَى، أَيَّانَ، أَيَّنَ، كَيْفَ، أَنَّى، كَمْ، أَيٌّ soru edatları ise isimdir.⁴⁰

Arapçada soru isimleri, müphem lafızlardan sayılır.⁴¹ Soru isimlerinin müphem sayılmasının gerekçesi ise soru isimleriyle belli bir şeyin sorulmamasıdır. Örneğin مَنْ هَذَا؟ (Bu kim?) sorusunun cevabında soru ismini sonsuz sayıda isim karşılayabilir. Sorunun amacı da müphem olan sonsuz sayıda ismin tahdid ve tayin yoluyla muayyen kılınmasıdır.⁴²

Soru isimlerinin anlamı genel olarak şu şekildedir:

مَنْ مَنَ دَا : Kim, kime, kimi → مَنْ دَهَبَ إِلَى السُّوقِ؟ (Çarşıya kim gitti/Kim çarşıya gitti?)

مَا مَا دَا : Ne, neye, neyi → مَا رَأَيْكَ فِي هَذَا الْمَوْضُوعِ؟ (Bu konudaki görüşün nedir?)

مَتَى : Ne zaman → مَتَى تَعُودُ مِنْ إِسْطَنْبُولِ؟ (İstanbul'dan ne zaman dönüyorsun?)

أَيَّانَ : Gelecek zamana delalet etmek üzere kullanılan soru ismidir. Mazi fiille kullanılmaz. → أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ؟ (Kıyamet günü ne zaman?)

أَيْنَ : Nere, nerede, nereye → أَيْنَ تَسْكُنُ؟ (Nerede oturuyorsun?)

كَيْفَ : Nasıl → كَيْفَ حَالُكَ؟ (Nasılsın?)

أَنَّى : Nereden, nasıl, ne zaman → أَنَّى لَكَ هَذِهِ النُّقُودُ؟ [Bu para sana nereden (geldi)?]

كَمْ : Kaç → كَمْ طَالِبًا فِي الصَّفِّ؟ (Sınıfta kaç öğrenci var?)

أَيٌّ : Hangi → أَيُّ كِتَابٍ قَرَأْتَ؟ (Hangi kitabı okudun?)

Arapçada soru edatları; soru harfleri ve soru isimleri olmak üzere ikiye ayrılırken Türkçede soru işlevi gören kelimeler; soru eki, soru sıfatları, soru zamirleri ve

³⁹ Hüseyin Günday - Şener Şahin, *Arapça Dilbilgisi Nahiv Bilgisi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2012), 159.

⁴⁰ Ğalâyîni, *Câmi 'u 'd-durûsi 'l-'Arabîyye*, 1/139.

⁴¹ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 2/136.

⁴² Hamd, "el-Mubhemât ve hasâisuhâ fi'n-nahvi'l-'Arabî", 181-182.

soru zarfları olmak üzere dörde ayrılır. Arapçadaki soru isimlerinin Türkçedeki karşılığı ise yerine göre soru sıfatı, soru zamiri veya soru zarfı olur.

Soru Sıfatları:

Nesneleri ve varlıkları soru yoluyla belirten sıfatlara soru sıfatları denir. Bazı soru sıfatları şunlardır: *Kaç, hangi, neredeki, nasıl, kaçınıcı*.⁴³

Kaç soru sıfatı Arapçadaki كَمْ soru isminin karşılığı olur:

Kaç işçi fabrikada çalışıyor? → كَمْ عَامِلًا يَعْمَلُ فِي الْمَصْنَعِ؟

Hangi soru sıfatının Arapçadaki karşılığı genellikle أَيُّ soru ismi olur:

Hangi kitabı seçiyorsun? → أَيَّ كِتَابٍ تَخْتَارُ؟

Nasıl kelimesi soru sıfatı olarak kullanıldığında *ne tür* anlamına gelir. Bundan dolayı Arapça karşılığı genellikle مَا نَوْعٌ ifadesi olur:

Nasıl kitaplar okuyorsun? مَا نَوْعُ الْكُتُبِ الَّتِي تَقْرَأُهَا؟

Kaçınıcı soru sıfatının Arapça karşılığı genellikle أَيُّ/فِي أَيُّ kelimeleri olur:

Kaçınıcı katta oturuyorsun? → فِي أَيِّ طَابِقٍ تَسْكُنُ؟

Soru Zamirleri:

Soru zamirleri, varlıkları ve nesneleri soru yoluyla temsil eden zamirlerdir.⁴⁴ Bazı soru zamirleri şunlardır: *Kim, kime, kimin, ne, hangisi*.

Kim soru zamirinin Arapça karşılığı genellikle مَنْ soru ismi olur:

Kim geldi? → مَنْ أَتَى؟

Kime ve *kimin* soru zamirlerinin Arapça karşılığı ise مَنْ soru ismi veya yerine göre مَنْ soru ismine uygun harf-i cerrin bitişmesiyle elde edilen soru ifadesi olur:

Kime danıştın? → مَنْ الَّذِي اسْتَشَرْتَهُ؟

Kime baktın? → إِلَى مَنْ نَظَرْتَ؟

⁴³ Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 381.

⁴⁴ Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 419.

Ne soru zamirinin Arapça karşılığı genellikle ما soru ismi olur:

Ne buldunuz evde? → مَا وَجَدْتُمْ فِي الْبَيْتِ؟

Hangisi ve kaçınıcı soru zamirlerinin Arapça karşılığı ise genellikle أَيُّ soru ismi olur:

Hangisi daha zengin? → أَيُّهُمَا أَغْنَى؟

أَيُّ soru isminden sonra gelen ve muzafun ileyh konumunda olan zamir, sorulan grubun sayısına ve cinsiyetine göre değişmektedir. Örneğin iki erkekten hangisinin daha zengin olduğu soruluyorsa أَيُّهُمَا أَغْنَى؟ ifadesi, ikiden fazla erkeğin bulunduğu grupta hangisinin daha zengin olduğu soruluyorsa أَيُّهُم أَغْنَى؟ ifadesi, ikiden fazla kadının bulunduğu grupta hangisinin daha zengin olduğu soruluyorsa أَيُّهُنَّ أَكْثَرُ غْنَى؟ ifadesi tercih edilir.

Soru Zarfları:

Soru zarfları, fiilleri soru bakımından ve genellikle fiillerin nasıl ve niçin meydana geldiğini belirten zarflardır. Belli başlı soru zarfları şunlardır: *Nasıl, neden, niçin, ne zaman, nereye.*⁴⁵

Nasıl soru zarfının Arapça karşılığı كَيْفَ soru ismi olur:

Bu evi nasıl satın aldın? → كَيْفَ اشْتَرَيْتَ هَذَا الْبَيْتَ؟

Neden ve niçin soru zarflarının Arapça karşılığı مَا/مَاذَا soru ismine ل harfinin eklenmesiyle oluşan لِمَ/لِمَاذَا soru ifadesi olur:

Neden okula gitmedin? → لِمَاذَا لَمْ تَذْهَبْ إِلَى الْمَدْرَسَةِ؟

Ne zaman soru zarfının Arapça karşılığı مَتَى soru ismi olur:

Ne zaman eve döneceksin? → مَتَى سَتَعُودُ إِلَى الْبَيْتِ؟

Nereye soru zamirinin Arapça karşılığı أَيْنَ soru isminden önce إِلَى harf-i cerrinin getirilmesiyle oluşan soru ifadesi olur:

⁴⁵ dilbilgisi.net, “Zarf (Belirteç) Konu Anlatımı | DilBilgisi.net” (Erişim 22 Ağustos 2021); Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 482-483.

Nereye gidiyorsun? → إِلَى أَيِّنَ تَذْهَبُ؟

5. Şart Edatları (أَدَوَاتُ الشَّرْطِ)

Arapçada şart üslubunda kullanılan kelimeler, isim ve harf olmak üzere ikiye ayrılır. مَنْ، مَا، مَهْمَا، مَتَى، أَيَّانَ، أَيِّنَ، أَيَّنَمَا، أَنَّى، إِذْ، إِذَا، إِذْ مَا، لَوْ şart üslubunda kullanılan harflerdir. مَنْ، مَا، مَهْمَا، مَتَى، أَيَّانَ، أَيِّنَ، أَيَّنَمَا، أَنَّى، إِذْ، إِذَا، إِذْ مَا، لَوْ ise şart isimleridir.⁴⁶

Şart harflerinin ve isimlerinin anlamları kısaca şu şekilde açıklanabilir.⁴⁷

إِنْ، إِذَا، لَوْ *eğer* anlamına gelir:

إِنْ تُدَاكِرْ تَنْجَحْ → Eğer ders çalışırsan başarılı olursun.

إِذَا مَا تَعْمَلْ خَيْرًا تَجِدْ جَزَاءَهُ → Eğer iyilik yaparsan karşılığını görürsün/bulursun.

إِذَا şart ismi *eğer* anlamının yanında *dığı zaman*, *dığında* gibi cümleye zaman anlamı da katabilir:

إِذَا جَاءَ خَالِدٌ فَأَكْرَمَهُ → Halit gelirse/geldiğinde ona ikramda bulun.

لَوْ şart harfinin cevabının başına zâid bir ل harfi gelebilir:

لَوْ ذَهَبْتَ إِلَى الْمَدْرَسَةِ لَرَأَيْتَ صَدِيقَكَ → Eğer okula gitseydin arkadaşını görürdün.

مَنْ *her kim* anlamına gelir:

مَنْ يَنُمُ مُبَكَّرًا يَسْتَيْقِظُ مُبَكَّرًا → Her kim erken uyursa erken uyanır/Erken uyuyan erken uyanır.

مَا ve مَهْمَا *her ne* anlamına gelir:

مَا تَقُلْ أَقْلُهُ → Ne söylersen onu söylerim.

مَهْمَا تَزْرَعْ تَحْصُدُهُ → Ne ekersen onu biçersin.

مَتَى ve أَيَّانَ *her ne zaman* anlamına gelir:

مَتَى تَخْرُجْ أَخْرُجْ → Ne zaman çıkarsan o zaman çıkarım.

⁴⁶ Râcihî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 80-83; Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, 232.

⁴⁷ Günday - Şahin, *Arapça Dilbilgisi Nahiv Bilgisi*, 449-458; Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, 363-364.

أَيَّانَ تَرْجِعُ مِنَ الْعَمَلِ نَذْهَبُ إِلَى السُّوقِ → Ne zaman işten dönersen o zaman çarşıya gideriz.

أَيْنَ، أَيْنَمَا، أَيْنِ، أَيْنَمَا/أَيْنِ/أَيْنَمَا تَجْلِسُ أَجْلِسُ → Her nereye oturursan oraya otururum.

كَيْفَمَا → Her nasıla konuşursan ben de öyle konuşurum.

كَيْفَمَا → Her nasıl konuşursan ben de öyle konuşurum.

كَيْفَمَا تَتَكَلَّمُ أَتَكَلَّمُ → Sen nasıl konuşursan ben de öyle konuşurum.

أَيَّ → mu'rab olan şart ismidir. Diğer şart isimleri ise mebnidir. أَيَّ hangi anlamına gelir:

أَيَّ رَجُلٍ تُقَابِلُهُ فِي الشَّارِعِ فَسَلِّمْ عَلَيْهِ → Yolda hangi adamla karşılaşırsan ona selam ver.

Bahsi geçen şart edatlarının haricinde cümleye şart anlamı katan bazı edatların var olduğu ileri sürülür. Bu edatlar ve Türkçe anlamları şu şekildedir:⁴⁸

لَمَّا mazi fiilden önce gelen ve *dığında, dığı zaman* anlamına gelen edattır:

لَمَّا جَاءَ الْأَسْتَاذُ بَدَأَ الدَّرْسُ → Hoca geldiğinde ders başladı.

كُلَّمَا mazi fiilden önce gelen ve *her ...dığı zaman, dıkça* anlamına gelen edattır:

كُلَّمَا دَخَلَ أَحْمَدُ إِلَى الْبَيْتِ خَرَجَ خَالِدٌ مِنْهُ → Ahmet her eve girdiğinde Halit evden çıktı.

Arapçada şart edatlarının müphem lafızlardan sayılmasının nedeni belli bir şey için gerçekleşmemesidir.⁴⁹ Örneğin مَنْ يَجْتَهِدُ يَنْجُحْ (kim çalışırsa başarır) cümlesinde مَنْ şart edatıyla belli bir kişi, isim kastedilmemiştir. Bütün kişileri ve isimleri kapsayabilir. Şart edatlarının müphem lafız sayılmasının nedenlerinden biri de gelecek zamanda umumiyettir. Bir fiilin gelecek zamanda tam olarak hangi vakitte yapılacağını tespit ve tahdit edilmemesidir. Bundan dolayı Abduh er-Râcihî *et-Tatbîku'n-Nahvî* adlı eserinde لَمَّا ve كُلَّمَا edatlarının şart edatı sayılamayacağını ifade etmektedir. Gerekçe olarak ise bu iki edatın, cümlenin iki kısmı arasında kurduğu ilişkinin “illiyet” değil “zaman” ilişkisi

⁴⁸ Günday - Şahin, *Arapça Dilbilgisi Nahiv Bilgisi*, 460-461.

⁴⁹ Hamd, “el-Mubhemât ve hasâisuhâ fi'n-nahvi'l-'Arabî”, 184.

olduğunu ileri sürer.⁵⁰ Biz de er-Râcihî gibi düşünüyor ve لَمَّا ile لَمَّا edatlarının şart edatı sayılamayacağını ifade ediyoruz.

Türkçede şart kipi ise *-se/-sa* eki ile kurulur. Şart kipinin şahıslara göre örnek çekimi şu şekildedir:⁵¹

Gitsem, gitsen, gitse

Gitsek, gitseniz, gitseler.

Şart kipiyle ilgili örnek bir cümle: Akşam eve erken gelirse, bu meseleyi konuşuruz kendisiyle.

Türkçede *-se/-sa* ekinin haricinde cümleye şart anlamı katan bazı ekler ve ifadeler vardır. Bu ekler ve ifadeler şu şekildedir: *-ince, -diğında, -dikçe, mi, ancak, fakat, ama, yeter ki, üzere*.⁵²

Ödevlerin bitince dışarı çıkabilirsin.

Kış mevsimi geldiğinde kar yağışını görebilirsin.

Parası azaldıkça abisinden borç alıyordu.

Yaz mevsimi geldi mi kendimi dışarı atarım.

Film izleyebilirsin ancak sesini fazla açmamalısın.

Ağaca çıkabilirsin fakat dikkatli ol.

Sınıftan çıkabilirsin ama ses çıkarma.

Sana istediğin parayı veririm yeter ki olanları kimseye anlatma.

Yarın geri vermek üzere kitabımı sana veriyorum.

6. Temyîz

Temyîz, müphem kelimenin veya cümlenin anlamına açıklık getiren ve ayrıntı ifade eden nekre bir isimdir. İki tür temyîz vardır. Müphem kelimenin anlamına açıklık

⁵⁰ Râcihî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 369.

⁵¹ Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 603.

⁵² Türkçe Rehberi, “Koşul – Sonuç (Şart – Sonuç) Cümleleri Konu Anlatımı 2020”, (Erişim 03 Eylül 2021); dilbilgisi.net, “Koşul-Sonuç Cümleleri Konu Anlatımı”, (Erişim 03 Eylül 2021).

getiren temyîz ki *et-temyîzu'l-müfred* (التَّمْيِيزُ الْمَفْرُودُ), *temyîzu'l-müfred* (تَمْيِيزُ الْمَفْرُودِ) veya *temyîzu'z-zât* (تَمْيِيزُ الذَّاتِ) isimleriyle bilinir.⁵³ Genellikle ağırlık, uzunluk ve hacim birimlerindeki kapalılığı gidermek için kullanılır:⁵⁴

إِشْتَرَيْتُ كَيْسًا سَكَّرًا → Bir paket şeker satın aldım.

Bu cümlede كَيْسًا (bir paket) kelimesinden kastedilen anlam kapalıdır. Bir paket un mu, tuz mu, şeker mi ne olduğu belli değildir. سَكَّرًا kelimesi bu kapalılığı gidermiş ve diğer ihtimalleri ortadan kaldırmıştır. Her ne kadar başlıkta “temyîz” kelimesini kullanmış olsak da müphem olan lafız temyîz değil, temyîzin anlamına açıklık getirdiği kelimedir.

Arapçada sayılar müphem lafızlardan sayılır.⁵⁵ Sayılardaki müphemliği ortadan kaldırmak için sayılanın (ma'dûd) zikredilmesi gerekir. 11 ile 99 arasındaki sayıların ma'dûdu temyîz sayılır. Diğer sayıların sayılanı her ne kadar nahiv ıstılahı açısından temyîz kabul edilmese de temyîz ile aynı görevi görüp sayıdaki kapalılığı giderirler.⁵⁶

رَأَيْتُ ثَلَاثَةَ رِجَالٍ فِي الشَّارِعِ → Sokakta üç adam gördüm.

قَرَأْتُ خَمْسَةَ عَشَرَ كِتَابًا هَذَا الشَّهْرَ → Bu ay on beş kitap okudum.

إِشْتَرَيْتُ أَلْفَ قَلَمٍ لِلْمَدْرَسَةِ → Okul için bin kalem satın aldım.

İkinci tür temyîz ise cümledeki kapalılığı ortadan kaldıran ve ifadeye ayrıntı getiren temyîzdir. Bu temyîz türü ise *et-temyîzu'l-melhûz* (التَّمْيِيزُ الْمَلْحُوظُ), *temyîzu'l-cümle* (تَمْيِيزُ الْجُمْلَةِ) veya *temyîzu'n-nisbe* (تَمْيِيزُ النَّسْبَةِ) olarak adlandırılır.⁵⁷ Melhûz temyizler genellikle şu şekillerde kullanılır:

-İsm-i tafdîl ile birlikte:

خَالِدٌ أَكْثَرُ شَجَاعَةً مِنْ وَالِدِهِ → Halid Velid'den daha cesur.

-Fiil ile birlikte:

⁵³ Râcîhî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 296.

⁵⁴ Günday - Şahin, *Arapça Dilbilgisi Nahiv Bilgisi*, 275.

⁵⁵ Müberred, *el-Muktadab*, 3/32.

⁵⁶ Râcîhî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 297.

⁵⁷ Râcîhî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 297; Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, 321.

إِزْدَادَ أَحْمَدُ عِلْمًا → Ahmet'in bilgisi, ilmi arttı.

-Sıfat-ı müşebbehe ile birlikte:

صَدِيقِي جَمِيلٌ خُلُقًا → Arkadaşımın huyu güzeldir.

-Taaccüb ile birlikte:

إِذَا أَحْسَنَ خَالِدًا خُلُقًا! / أَحْسَنُ بِخَالِدٍ خُلُقًا → Halid'in huyu ne güzel!

Türkçede Arapçadaki temyîzi doğrudan karşılayacak bir kelime türü veya dil olgusu bulunmamaktadır. Temyîz ile ilgili zikredilen örneklerdeki Türkçe çevirilerin konunun anlaşılması açısından yeterli olduğunu düşünüyoruz.

7. Müphem Zarflar ve Kelimeler

Arapçada bir fiilin gerçekleşme zamanını veya mekânını gösteren kelimelere “zarf” veya “mef'ûlün fih” denir. Zarf denilmesinin nedeni, zaman veya mekânın, fiili ihtiva eden bir kap gibi düşünülmesidir.⁵⁸ Mef'ûlün fih denilmesinin nedeni ise fiilin gerçekleştiği zaman ve mekân için في harf-i cerrinin takdir edilmesidir.⁵⁹ Örneğin ذَهَبْتُ إِلَى الْمَسْجِدِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ (Cuma günü mescide/camiye gittim) cümlesinde zaman zarfı olan يَوْمَ الْجُمُعَةِ ifadesinden önce في harf-i cerri takdir edilebilir: ذَهَبْتُ إِلَى الْمَسْجِدِ فِي يَوْمَ الْجُمُعَةِ (Cuma günü mescide/camiye gittim).

Arapçada birçok zaman ve mekân zarfı bulunmaktadır. Bunların bir kısmı müphem zarflar (الظَّرْفُ الْمُبْهَمُ), bir kısmı ise muhtas zarflardır (الظَّرْفُ الْمُخْتَصُّ). Muhtas zarflar; mahdûd zarflar (الظَّرْفُ الْمَحْدُودُ) veya muvakkat zarflar (الظَّرْفُ الْمُؤَقَّتُ) olarak da isimlendirilmektedir.⁶⁰

Müphem zaman zarfları tam olarak başlangıç ve bitiş zamanı belli olmayan zaman zarflarına denir. Müphem mekân zarfları ise tam olarak sınırları belli olmayan mekân zarflarına denir.⁶¹ Yaptığımız araştırmada nahiv kitaplarında müphem zaman

⁵⁸ Râcihi, *et-Tatbîku 'n-nahvî*, 262.

⁵⁹ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 1/190; Abdullah b. Abdurrahman İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alê elfiyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Kahire: Dâru't-Turâs, 1980), 2/191; Cemâluddîn Osman b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yunus İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fi 'ilmi'n-nahv*, thk. Salih Abdulazîm eş-Şâir (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 2010), 23.

⁶⁰ Ğalâyîni, *Câmi 'u'd-durûsi'l-'Arabîyye*, 3/49.

⁶¹ Hamd, “el-Mubhemât ve hasâisuhâ fi'n-nahvi'l-'Arabî”, 207-209; Ğalâyîni, *Câmi 'u'd-durûsi'l-'Arabîyye*, 3/49.

zarflarının ve müphem mekân zarflarının ayrıntılı bir şekilde ele alınmadığını, bunun aksine müphem zarfların tanımı yapılarak bir iki örnek zikredilmekle yetinildiğini gördük. Bunun, hem müphem zaman zarflarının hem de müphem mekân zarflarının sayısının çok olmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Gerçekten de meselenin anlaşılması için bütün müphem zarfların sayılmasına gerek olmadığı kanaatindeyiz.

Müphem zaman zarflarının başlangıç ve bitiş vakti tam olarak belli olmayan zaman zarflarını ifade ettiğini belirtmiştik. *زَمَن*, *حِينَ*, *لَحْظَةً*, *مُدَّةً*, *وَقْتًا* gibi zaman zarfları, belli bir vakte delalet etmediği için müphem zaman zarflarındandır. Örneğin *إِنْتَبَرْتُ مُدَّةً* (bir süre bekledim) cümlesindeki *مُدَّةً* (bir süre) zaman zarfı belli bir süreye delalet etmemektedir. *إِنْتَبَرْتُ سَاعَتَيْنِ* (iki saat bekledim) cümlesinde zaman zarfı olan *سَاعَتَيْنِ* (iki saat) kelimesi ise belli bir zaman dilimine delalet ettiği için muhtas/mahdûd zaman zarfıdır.⁶²

Müphem mekân zarflarının ise sınırları tam olarak belli olmayan mekânlara delalet eden zarflar olduğunu belirtmiştik. *فَوْقَ*, *تَحْتَ*, *أَمَامَ*, *فُدَّامَ*, *خَلْفَ*, *وَرَاءَ*, *يَمِينِ*, *شِمَالِ* gibi yön zarfları Arapçada müphem mekân zarflarından sayılır. Örneğin *خَلْفَ الْبَيْتِ* (evin arkası/arkasında) ifadesinde *خَلْفَ* (arka/arkası) mekân zarfının işaret ettiği mekânın belli bir sınırı yoktur. Evin arkasının nerede başlayıp nerede bittiği belli değildir. Diğer taraftan yön zarflarının kime göre tayin ve tespit edildiği konusu da görecelidir. Birine göre sağ taraf başkasına göre sol taraf olabilir.⁶³ Bundan dolayı yön zarfları müphem mekân zarflarından sayılmıştır. Muhtas veya mahdûd mekân zarfları ise sınırları belli olan belli mekânlara delalet eder. *مَدْرَسَةً* (okul), *مَسْجِدًا* (mescid) gibi yerler ile ülke, köy, dağ, ırmak ve deniz vb. isimleri de mahdûd mekân zarflarından sayılır.⁶⁴

Arapçada bazı kelimeler vardır ki kendi başlarına belli bir şeye delalet etmedikleri için müphem kelimelerden sayılır. *كُلٌّ*, *بَعْضٌ*, *أَيٌّ*, *غَيْرٌ*, *مِثْلٌ*, *شِبْهٌ*, *نَحْوٌ*, *كَيْلًا*, *دُوٌّ* lafızları müphem kelimelerdendir. Bu müphem kelimeler tek başlarına kullanılmayıp ancak başka bir kelimeye muzaf olarak kullanılmaları mümkündür.⁶⁵

⁶² Ğalâyîni, *Câmi 'u 'd-durûsi 'l- 'Arabiyye*, 3/49-50.

⁶³ İbn Yaîş, *Şerhu 'l-mufassal li 'z-Zemaşşerî*, 2/139.

⁶⁴ Ğalâyîni, *Câmi 'u 'd-durûsi 'l- 'Arabiyye*, 3/49-50.

⁶⁵ İbn Yaîş, *Şerhu 'l-mufassal li 'z-Zemaşşerî*, 2/144; Râcihi, *et-Tatbiku 'n-nahvî*, 473.

نَحْوِ، شَيْبِهِ، مِثْلُ kelimeleri *gibi, benzer* anlamlarına gelir. Örnek:

مَرَرْتُ بِرَجُلٍ مِثْلِكَ/شَبِيهِكَ/نَحْوِكَ → Sana benzeyen (senin gibi) bir adama uğradım.

غَيْرِ kelimesi *başka* anlamına gelir. Örnek:

سَلَّمْتُ عَلَى رَجُلٍ غَيْرِكَ → Senden başka bir adama selam verdim.

كُلِّ *hepsi* anlamına gelir. Örnek:

جَاءَ كُلُّ الْعُمَّالِ → Bütün işçiler geldi.

بَعْضِ *bazı, bir kısım* anlamına gelir. Örnek:

جَاءَ بَعْضُ الْعُمَّالِ → İşçilerin bazıları/bir kısmı geldi.

أَيِّ cümle içindeki konumuna göre farklı anlamlara gelebilmektedir. İsm-i mevsûl, şart ismi ve soru ismi olarak kullanıldığını daha önce belirtmiştik. Bundan dolayı örnek olması bakımından soru ismi olarak kullanımına örnek vermekle yetinilecektir:

أَيَّ كِتَابٍ قَرَأْتَ الْيَوْمَ؟ → Bugün hangi kitabı okudun?

دُو *sahip, -lı/-lu* anlamına gelir. Esmâ-i hamseden olup cümle içindeki konumuna göre farklı şekillerde irab olunur. Örnek:

جَاءَ دُو عِلْمٍ → Bilgili kişi geldi.

رَأَيْتُ دَا عِلْمٍ → Bilgili kişiyi gördüm.

سَلَّمْتُ عَلَى ذِي عِلْمٍ → Bilgili kişiye selam verdim.

كِلَا *her ikisi* anlamına gelir. Zahir isme muzaf olursa كِلَا şeklinde mebnî gelir. Zamire muzaf olursa tesniye isim gibi merfû durumunda elif (ل) ile mansûb ve mecrûr durumunda ise yâ (ي) ile irab olunur.⁶⁶ Örnek:

جَاءَ كِلَا أَخَوَيْكَ → İki kardeşin geldi.

رَأَيْتُ كِلَا أَخَوَيْكَ → İki kardeşini gördüm.

سَلَّمْتُ عَلَى كِلَا أَخَوَيْكَ → İki kardeşine selam verdim.

⁶⁶ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufasssal li'z-Zemahşerî*, 2/145.

جَاءَ الطَّالِبَانِ كِلَاهُمَا → İki öğrenci de geldi.

رَأَيْتُ الطَّالِبَيْنِ كِلَيْهِمَا → İki öğrenciyi de gördüm.

سَلَّمْتُ عَلَى الرَّجُلَيْنِ كِلَيْهِمَا → İki öğrenciye de selam verdim.

Sonuç

Herhangi bir dilde bazı kelimelerin çok açık bir anlama delalet etmemesi olağan bir durumdur. Bu durum bazen sözün söylendiği esnadaki gereklilikten kaynaklanırken bazen de bizatihi kelimenin kendi özelliğinden kaynaklanır. Arap Dilinde bazı kelimeler, taşıdıkları özelliklerden dolayı tam bir anlama delalet etmezler. Bu tür kelimelere müphem lafızlar denir. Müphem lafızlar, tek başlarına kullanıldıklarında açık bir anlama delalet etmeyen, açık bir anlama delalet etmesi için başka kelimeler veya cümleler ile kullanılması gereken lafızlardır. Bu yönüyle meseleye bakıldığında müphem lafızların Arapçada bir gramer olgusu olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Türkçede ise müphem lafızlar adında veya bu ada karşılık gelecek bir gramer olgusu bulunmamaktadır. İki dil arasında yapılan karşılaştırmalı çalışmaları zorlaştıran ve bu çalışmaları özgün kılan husus ise bir dildeki gramer olgusunun diğer dilde doğrudan karşılığının olmamasıdır. Bu itibarla bu çalışmada, Türkçede doğrudan karşılığı olmayan müphem lafızların Arapçadaki varlığı ve Türkçedeki karşılığı ele alınmıştır.

Bu çalışmada müphem lafızlarla ilgili ulaşılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

- Arap dilinde müphem lafızlar; ism-i mevsûller, işaret isimleri, zamirler, soru isimleri, şart edatları, müphem zarflar, temyîze ihtiyaç duyan lafızlar ve ancak isim tamlamasında muzaf olarak kullanılabilecek müphem lafızlar olmak üzere sekiz kısma ayrılır. Bu çalışmada müphem zarflar ve isim tamlamasında muzaf olarak kullanılabilecek müphem lafızlar muzâfun ileyhe ihtiyaç duyduklarından aynı başlık altında ele alınmıştır.
- İsm-i mevsûller tek başlarına kullanıldıklarında cümlenin anlamı tamamlanmaz. Cümlenin anlamının tamamlanabilmesi için ism-i mevsûlden

sonra sıra cümlesinin gelmesi gerekir. Bu ihtiyaçtan dolayı ism-i mevsuller müphem lafızlardan sayılmaktadır.

- İşaret isimleri de tek başlarına belli bir şeye delalet etmezler. İşaret ettikleri şey ancak muşârun ileyhin zikredilmesinden sonra anlaşılır. Zamirler de kendi başlarına müphem bir anlama delalet ederler. Zamirlerdeki anlam kapalılığının giderilmesi için zamirlerin mercîlerinin zikredilmesi gerekir. İşaret isimleri ve zamirler, bahsedilen ihtiyaçtan dolayı müphem lafızlardan sayılmıştır.
- Soru isimlerinde sorulan şey çok genel ve kapsamlı olabilir. Sorulan şeyin zikredilmesi ile ancak soru isimlerindeki müphemlik ortadan kalkar. Benzer bir durum şart edatları için de geçerlidir. Şart edatlarının ifade ettiği koşul, belli bir şeyle sınırlandırılmamıştır. Belli bir şeyle sınırlandırılmadığı için genel ve müphem bir anlama delalet eder. Zikredilen sebeplerden dolayı soru isimleri ve şart edatları müphem lafızlardan sayılmıştır.
- Müphem zaman ve mekân zarfları sınırları, başlangıç ve bitiş noktası belli olmayan zaman ve mekânlara delalet ederler. Aynı zamanda tek başlarına kullanılmayıp bir muzafun ileyhe ihtiyaç duyarlar. Müphem zarflar gibi Arapçada bazı kelimeler de tek başlarına kullanılmayıp ancak isim tamlamasında muzaf olarak kullanılabilirler. Bundan dolayı müphem zarflar ve sadece muzaf olarak kullanılıp muzafun ileyhe ihtiyaç duyan kelimeler müphem lafızlardan sayılmıştır.

Kaynakça

- Abbâs Hasan. *en-Nahvu'l-vâfi*. 4 Cilt. Dâru'l-Me'ârif, 15. Basım, ts.
- Abdurrahîm, Nâsır Abdurrahîm Muhammed. "el-İsmu'l-mubhem medlûluh ve envâ'uh ve ebrazu ahkâmih fi bâbi'l-idâfe". *Havliyyatu Kulliyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye li'l-Benât bi'l-İskenderiyye* 36/1 (2020), 1020-1095.
- Asutay, Mücahit. *Arap Dilinin 100'ü*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Cârim, Ali - Emîn, Mustafa. *en-Nahvu'l-vâdih fi kavâ'idi'l-luğati'l-'Arabiyye*. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye es-Suudiyye, ts.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.
- Çelik, Gülten Melek. *Türkçe Arapça İsm-i Mevsûl, İzâfet, Sıfat, Hâl ve Bileşik Cümlelerin Karşıtsal Çözümlemesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Sarf-Nahiv Edatlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2008.
- Esterâbâdî, Necmü'l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu kâfiyeti İbn Hâcib*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Günday, Hüseyin - Şahin, Şener. *Arapça Dilbilgisi Nahiv bilgisi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 6. Basım, 2012.
- Ğalâyînî, Mustafa b. Muhammed Selîm. *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 28. Basım, 1414/1993.
- Hamd, Münîre Mahmûd. "el-Mubhemât ve hasâisuhâ fi'n-nahvi'l-'Arabî". *Mecelletu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye* 23 (1998), 161-259.
- Hâşimî, es-Seyyid Ahmed. *el-Kavâ'idu'l-esâsiyye li'l-luğati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1432/2011.
- Herevî, Muhammed b. Ali b. Muhammed Ebû Sehl. *İsfâru'l-fasîh*. thk. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kaşşâş. Medine: 'İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1420/1999.
- İbn 'Akîl, Abdullah b. Abdurrahman. *Şerhu İbn 'Akîl 'alê elfiyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Kahire: Dâru't-Turâs, 1980.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh. *Şerhu katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2010.
- İbn Manzûr, Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414/1993.

- İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî. *Şerhu'l-mufasssal li'z-Zemahşerî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbnu'l-Hâcib, Cemâluddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yunus. *el-Kâfiye fi 'ilmi'n-nahv*. thk. Salih Abdulazîm eş-Şâir. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1. Basım, 2010.
- İbnu's-Serrâc, Ebü Bekr Muhammed b. Sehl. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetelî. Beyrut: Muessetu'r-Risâle, 3. Basım, 1417/1996.
- İşler, Emrullah. "Arapça ve Türkçede Ortaçlar -Karşıtsal Çözümleme-". *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/7 (Güz 2002), 99-109.
- İşler, Emrullah - Yıldız, Musa. *Arapça Çeviri Kılavuzu*. İstanbul: Elif Yayınları, 5. Basım, 2013.
- Karşlı, İlyas. *Yeni Sözlük : Arapça-Türkçe*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2013.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabiyye. *el-Mu'cemu'l-vasît*. Kahire: Mektebetu's-Şurûki'd-Duveliyye, 5. Basım, 2011.
- Merşâd, Mutlak Muhammed Mubârek. "el-Mubhemât ve dilâletuhâ'l-uslûbiyye fi şî'ri Fehd el-'Asker". *Havliyyât Âdâb 'Ayn Şems* 44/2 (2016), 135-164.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr. *el-Muktadab*. thk. Muhammed Abdülhâlik 'Udayme. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, ts.
- Râcihî, Abduh. *et-Tatbîku'n-nahvî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 2. Basım, 1431/2010.
- Sîbeveyhi, Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 3. Basım, 1408/1988.
- Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah. *Netâicu'l-fiker fi'n-nahv*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Şahin, Osman. *Türkçe'den Arapça'ya Çeviri Teknikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Yurttaş, Tahsin. *Arap Dilinde İ'râb ve Anlam İlişkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseynî. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Mustafa Hicâzî. Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1413/1993.
- Sifatlar.com. "Adlaşmış Sifat Fiil Kullanımı ve Örnekleri". Erişim 15 Ağustos 2021. <https://www.sifatlar.com/adlasmis-sifat-fiil.html>
- Turkedebiyati.org. "Belgisiz Sıfatlar, Özellikleri, Örnekleri | Türk Dili ve Edebiyatı". Erişim 19 Ağustos 2021. <https://www.turkedebiyati.org/belgisiz-sifatlar/>
- Türkçe Rehberi. "Koşul – Sonuç (Şart – Sonuç) Cümleleri Konu Anlatımı 2020". Erişim 03 Eylül 2021. <https://www.turkcerahberi.com/kosul-sonuc-sart-sonuc-cumleleri-konu-anlatimi/>

DilBilgisi.net. “Koşul-Sonuç Cümleleri Konu Anlatımı”. Erişim 03 Eylül 2021.
<https://www.dilbilgisi.net/kosul-sonuc-cumleleri-konu-anlatimi/>

“Zarf (Belirteç) Konu Anlatımı | DilBilgisi.net”. Erişim 22 Ağustos 2021.
<https://www.dilbilgisi.net/zarf-konu-anlatimi/>

Vahdî İbrâhîm'in Mensur Hilye Şerhi: Terceme-i Hilye-i Şerîfe*

Wahdi İbrâhîm's Mansur Hilya Commentary

**Zehra GÖZÜTOK
TAMDOĞAN****

Öz

Peygamberlerin sonuncusu ve mührü olan; Allah'ın yeryüzündeki dinini tebliğiyle tamamlayan Hz. Muhammed'in sûretine ve bununla birlikte sîretine dair vasıfların bildirildiği hilyeler hem kalb-i selîmin hem de zevk-i selîmin konusu olmuşlar, yüzlerce yıl manzumensur şekilde edebiyatımızı süslemişlerdir. Böylece Müslümanlar yüzlerce yıl O'nu resmetme ihtiyacı bile duymadan bu hilyelerle âdeta terbiye edilmişlerdir. Hilyeler yazılırken Hz. Peygamber'in sûretine ve sîretine dair hadis rivâyetleri esas alınmıştır. Bu rivâyetlerdeki kelimeler o dönemin Arapçasında bile fazla kullanılmayan kelimeler oldukları içindir ki şerhe ihtiyaç duyulmuştur. Yapılan bu şerhlere Osmanlı Türkçesi ile yapılan şerhler ise Türk-İslâm edebiyatında hilye-i şerîfeler olarak bir edebî türe dönüşmüşlerdir. Bugüne kadar hilyelerle ilgili olarak yapılan çalışmalarda daha çok manzum hilyeler üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada ise mensur hilye örneklerinden hattat, devlet adamı Vahdî İbrâhîm'e (ö. 1126/1714) ait olan ve tespit edebildiğimiz dört nüshalı Terceme-i Hilye-i Şerîfe şerhi çeviri yazı ile birlikte verilmiştir.

Abstract

The hilye in which the attributes of the form of Muhammad also that of his sîret, the last of the prophets was reported, have been the subject of both thoughts, art and literature. The longing and love for him have been expressed in many ways. The distancing stance against painting with the concern of idolizing in Islamic thought was supported by hilyes written in calligraphy. Thus, for hundreds of years, Muslims were educated with these hilyes without even needing to portray him. While writing the hilyes, the hadith narrations about his form were taken as a basis. Since the words in these narratives were not used much even in the Arabic of that period, an annotation was required. The annotations made in Ottoman Turkish to these commentaries have turned into a literary genre in Turkish-Islamic literature as hilye. Calligrapher and statesman Vahdî İbrâhîm, in his prose hilyes, the subject of this article; It included in the sîret along with the Prophet's image. In addition, the hilye writer who is the subject of this study is given information about the life of the statesman Vahdî İbrâhîm, and the prose hilye commentary he wrote is introduced in translation.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslâm Edebiyatı, Hz. Muhammed, Şemâil, Hilye, Vahdî İbrâhîm.

Keywords: Turkish-Islamic Literary, Prophet Muhammad, Şemâil, Hilye, Vahdî İbrâhîm.

Giriş

Türk-İslâm edebiyatına özgü olduğu ifade edilen ve 15. Yüzyıl ile 21. Yüzyıl başlarına kadar sürdürülmüş olan bir gelenek olan hilye sözlükte “süs, ziyet”, mecazi olarak ise “yaratılış, sîret ve güzel vasıflar” anlamına gelmektedir.¹Daha ayrıntılı bir tanımla ise:

Hz. Muhammed'in fiziksel görünüşünü, güzel ahlakını, karakterini, güzel vasıf ve sıfatlarını, kıyafetini anlatan aynı zamanda diğer peygamberlerin, dört halifenin, aşere-i mübeşşereden diğer sahabîlerin, Hz. Hasan ve Hüseyin ile bazı tarikat kurucularının

* Geliş Tarihi: 10.03.2021, Kabul Tarihi: 02.11.2021.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, ztamdogan@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9128-4026.

¹ Mustafa İsmet Uzun, “Hilye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/ 44; Mehtap Erdoğan Taş, “Hoca Sa'deddin Efendi'nin Mensur Hilyesi: Hilye-i Celiyye ve Şemâil-i Aliyye”, *Asobid Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (Haziran 2018), 20.

öncelikle fiziksel yapıları olmak üzere onlarla ilgili diğer bazı hususları da konu edinen eserlerin genel adıdır.²

Hilyeler, Hz. Peygamber'in suret ve sîretine has rivâyetlerin yer aldığı şemâil kitaplarından kaynak olarak alınan hadis-i şerîflerin mensur yahut manzum şekilde şerhleridir.³ Arapçada şimâl kelimesinin çoğulu olup huy, tabiat, hal ve hareket, tavır ve davranış anlamları da bulunan şemâil kelimesi, özelde sadece Hz. Peygamber'in fizikî özelliklerini ve hayat tarzını, onun beşerî yönünü anlatmak için kullanılan bir tabire dönüşmüş ve bu haliyle ilk olarak şemâil ve hilye türü eserlere kaynaklık eden eş-Şemâilü'n-nebeviyye ve'l-hasâ'isü'l-Mustafaviyye adlı eseri ile muhaddis Tirmizî (ö. 279/892) tarafından kullanılmıştır.⁴ Sahabîler Resûl-i Ekrem'in vasıfları hakkında kendi ilim ve idrakleri nisbetince farklı rivayetlerde bulunmuşlar, dönemin Arapçasında sıkça rastlanmayan kelimeleri tercih etmişler dolayısıyla bu rivayetler şerh ihtiyacı doğurmuştur.⁵ Tirmizî'nin yukarıda ismi zikredilen ve birçok şerhi bulunan eseri bu ihtiyaçtan hasıl olmuştur diyebiliriz. Türk edebiyatında geleneksel hale gelecek olan manzum ve mensur hilyeler de şemâil kitaplarındaki hilye hadislerinin Türkçeye tercümesi ve şerhidir.

Adetâ Hz. Peygamber'in mensur cümleler ve manzumelerle çizilen fizikî ve manevî portresi olan⁶ hilye, Osmanlı kültüründe O'nun vasıflarını, bu vasıflardan bahseden kitap velevhaları ifade etmek için kullanılmıştır. Manzum ve mensur olarak yazılan hilyeler önceleri cepte taşınacak kadar küçük risaleler şeklinde ve dua kitaplarının, çeşitli mecmuaların içine yazılmıştır. Türk edebiyatında hilye türünün ilk ve ardından gelenleri de oldukça etkilemiş olması dolayısıyla en önemli örneği Hâkânî'nin manzum eseri *Hilye-i Hâkânî*'dir. İlk olduğu ifade edilen mensur hilye ise

² Taş, "Hoca Sa'deddin Efendi'nin Mensur Hilyesi", 20.

³ Ali Yardım, "Hilye-i Saadet, Peygamber Efendimizin Yaratılış Güzellikleri", *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 7 (1978), 4/47; İskender Pala, *Hakânî Mehmet Bey Hilye-i Saadet* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2013), 3-7.

⁴ Ali Yardım, "Şemâil Nevinin Doğuşu ve Tirmizî'nin Kitabü's-Şemâil'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 350-352.

⁵ Uzun, "Hilye", 18/44.

⁶ Hikmet Atık, "Hilyelere Göre Hz. Peygamber'in İnsanlara Davranışı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/17 (Ocak-Haziran 2007), 272-283.

Şeyhülislâm Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1008/1599)'ye aittir. Hâfız Osman (ö. 1110/1698) ile hilye-i saâdeti levha halinde yazma geleneği başlamıştır.⁷

Hilyenin yazılış sebepleri arasında Peygamber sevgisi, Hz. Peygamber'in şefaatine ulaşma düşüncesi, Hz. Peygamber'i rüyada gören bir Müslümanın onu gerçekten görmüş sayılacağına dair hadis, hilyelerin mukaddes emanet kabul edilişi ve hilye metnine sahip olanların kıymeti ile ilgili haberler, iyi bir eser bırakarak hayırla anılma arzusu, İslâm'da insan resminin yapılmasının yasaklanması ile ilgili haberler, dinî dayanağı tespit edilememiş olsa da evinde yahut üzerinde hilye taşıyan kimsenin herhangi bir felâkete uğramayacağına inanılması⁸ en çok dikkati çekenlerdir.

Hilyenin müstakil bir tür olarak gelişmesinin sebepleri arasında yer alan, Müslümanların ihtiyatlı davranması sebebiyle Hz. Muhammed'in tasvirinin yapılmaması konusunda Uğur Derman'ın açıklamasını aynen vermeyi uygun bulduk:

İslâm inancı putlardan olduğu kadar putlaştırılabilecek kimselerin tasvirlerinden de şiddetle kaçındığından birkaç asılsız minyatür dışında hiç kimse Resûlullah'ın resmini çizmeye lüzum görmediği gibi buna cesaret de edememiştir. Hıristiyan âleminde Hz. İsa için uygulandığı şekilde hayalî bir resim çizmektense görenlerin doğru tariflerinden faydalanarak İslâm peygamberini hilyesinden tanıyıp anlatma yolu tercih edilmiştir.⁹

Dolayısıyla Müslümanların Hz. Peygamber'i tasvir etme arzularına en iyi cevap hilye-i şerîfeler olmuş¹⁰ ve hilye yazımı bir gelenek halini almıştır. Hicret esnasında Resûlullâh ve yanındaki kafilenin, çadırına misafir olduğu Ümmü Ma'bed¹¹ adlı kadın sahabîye ait rivayetin önemli yer tuttuğu özellikle Hz. Ali ve Hind b. Ebû Hâle'nin tarif

⁷ M.Uğur Derman, "Hâfız Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/98-100.

⁸ Uzun, "Hilye", 18/44; Zülfikâr Güngör, *Türk Edebiyatı'nda Türkçe Manzum Hilye-i Nebevîler ve Nesîmî Mehmed'in Gülistân-ı Şemâil'i* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 14-20. Ayrıca bk. a.mlf., "Türk Edebiyatında Hilye-i Nebevî Türünün Doğuşu Gelişimi ve Sebepleri", *Tasavvuf, İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* (Ankara 2003), 193-199.

⁹ M. Uğur Derman, "Hilye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/47.

¹⁰ Hilal Kazan, "Hz. Peygamber'in En Güzel Tasvirleri Hilye-i Şerifelerdir", *Derin Tarih* 35 (2015 Şubat), 120-121.

¹¹ Ümmü Ma'bed'in hayatında bu ziyaret o kadar önemli bir iz bırakmıştır ki o günden sonra "mübârek adam gelmeden önce", veya "mübârek adam geldikten sonra" sözünü kullanır olmuştur. O'nun Hz. Peygamber'i tasviri Hz. Ali ve Hind b. Ebû Hâle aracılığıyla asırlar boyu nakledilmiştir. Mehmet Eren, "Ümmü Ma'bed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/325.

ettikleri rivâyetleri hilye metinlerinin ana kısımlarıdır. Bu rivâyetler, Hz. Peygamber'in hem fiziki özelliklerini hem de manevî özelliklerini birlikte ifade ederek, O'nun sûretini merak eden Müslümanlar için başka bir şey düşünmeyecek şekilde edebî bir metne dönüşmüşlerdir. Osmanlı'da hüsn-i hat levhalarında yazılan ve Hz. Muhammed'in sûretini ve sîretini ifade eden hilyeler, her bir Müslümanın zihninde ve ruhunda nice güzellikler canlandırmış ve onları Hz. Peygamber'in sûretinin çizilmesi gibi bir istekten uzaklaştırmıştır.¹² Hatta şöyle ifade etmek gerekir ki eğer tasvir/resmetme hoş karşılanıp özellikle diğer birçok dinde olduğu şekliyle teşvik edilmiş olsaydı o zaman İslâm sanatı da Hıristiyan Bizans, Roma ve Sâsânî sanatının bir taklidinden ibaret olacaktı. Bu ise bir sonsuzluk ifadesinin yer aldığı geometrik şekiller, hatâyîler, rûmîler, hatlar, ebrular, tezhipler ve minyatürlerle yapılan sanattan bizi yoksun bırakarak,¹³ bu renk ve desenler arasında Hz. Peygamber'in sûretini sîretini hissettiren hilyeler gelenek haline gelmeyecekti.

Bu mesele hakkında, Kazuo Morimoto şu ifadeleri kullanmaktadır:

Peygamber'in fiziksel özelliklerini öğrenmek ve bu özelliklerin açıklamasını güzel bir şekilde ortaya koyan kaligrafik eserleri göstermek, hiç şüphesiz bu tür faaliyetlerde bulunanların asırlarca önce vefat eden Peygamber'i daha somut ve kendilerine daha yakın hissetmelerini sağladı. Dahası, Peygamber'in hilyesini sunan kaligrafik eserler, ana-akım Müslüman topluluğun yasak olduğunu düşündüğü bu kutsal figürün figüratif bir temsili olmaması sebebiyle de değerliydi.¹⁴

Manzum olarak yazılan hilyeler çalışmalara daha çok konu olmuş, levha şeklinde yazılan hilyeler ise hem sergilenmiş hem duvarları süslemiş iken mensur hilyelerle ilgili çalışmalar biraz daha az sayıdadır. Manzum hilyelerle ilgili olarak

¹² Bu konuda Osman Mutluel'in yaptığı açıklamayı aynen nakledelim: “Hz. Peygamber'in resminin çizilmiş olması durumunda, peşinden putlaştırmanın gelmesi kaçınılmaz olacaktı. Böylece Hz. Peygamber'in hilyesi yazılarak, bu putlaştırmanın önüne geçilmiş olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Hz. Peygamberin resminin yapılmış olmasının bir başka tehlikesi, sonradan Müslüman olan ancak Arap ırkından olmayan ve Hz. Peygamberi göremeyen Müslümanların sahip oldukları güzel insan tipinin farklı oluşunda ortaya çıkacak olmasıydı. Çünkü her insanın güzellik anlayışı ve beğeni yargısı farklıdır. Hâlbuki resim olmadığında, her Müslüman okuduğu peygamber Şemailini, kendi dünyasında ve sahip olduğu kendi güzellik düşüncesi çerçevesinde yorumlayarak, Hz. Peygambere karşı sevgi oluşacaktır.” Osman Mutluel, “Sanat Felsefesi Açısından Hilyeler”, *TurkishStudies-International Periodical ForThe Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/12 (Ankara, Fall 2013), 879-888.

¹³ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Aranan: Hilye” (Erişim 10 Kasım 2020).

¹⁴ KazuoMorimoto, “Muhammed Peygamber'in İslam Tarihindeki Benzerleri”, *İslâm'da Hilye Geleneği Uluslararası Sempozyum Bildiri Özetleri (4-5 Mayıs 2018)*, 39-40.

kıymetli çalışmalarını bulunan Mehtap Erdoğan Taş'ın mensur hilyelerle¹⁵ ilgili yaptığı listeyi burada aynen vermek istiyoruz:

1. Abdülahad Nûrî, *Hilye-i Şerîfe-e Nebeviyye*.
2. Abdülmecid Sivasî, *Şerh-i Hilye-i Resûl-i Ekrem*.
3. Ahmed b. Receb el-İstanbûlî, *Nüzhëtü'l-Ahyâr fî Şerh-i Hilyeti'l-Muhtâr*.
4. Ahmed Şemsî Halvetî, *Hilye-i Şerîfe*.
5. Akkirmânî Muhammed b. Mustafa, *Hilye-i Sa'âdet*.
6. Ali Molla, *Hilye-i Şerîf-i Resûlullâh*.
7. Debrelî Vildân Fâik, *Risâle fî Şerhi'l-Hilyeti'n-Nebeviyye*.
8. Erzurumî Mehmed Hanefî Efendi, *Hilye-i Şerîfe*.
9. Eyüp Sabri b. Cemîl, *Mûlahhas Şemâil-i Hz. Muhammed*.
10. Halîl b. Ali el-Kırımî, *Hilye-i Nebevî*.¹⁶
11. Hilmi Efendi, *Hilye-i Muhammed*.
12. Hulusî Ârif Eskişehrî, *Şerh-i Hilye-i Nebevî*.
13. Kâdı Şâmî, *Şerh-i Hilyetü's-Şerîfe*.¹⁷
14. Mantıkî Mustafa Efendi, *Mufassal Hilye-i Şerîfe*.
15. Mehmet Ergüneş, *Hilye-i Şerîf-i Muhammediye*.
16. Nazmi Türe, *Hilye-i Şerîfe ve Şemâil-i Muhammediyye Hazret-i Muhammed Aleyhisselâmın Vâsf-ı Şerîfeleri ve Şemâil-i Mübârekeleri*.
17. Sa'dî Çelebî, *Tercüme-i Hilye-i Şerîf*.
18. Şeyh Emir Tarikatçı, *Hilyetü'n-Nebî*.
19. Şeyhü'l-İslâm Hoca Sadeddin Efendi, *Hilye-i Celiyye ve Şemâil-i Aliyye*.¹⁸
20. Vahdî İbrâhîm b. Mustafa, *Terceme-i Hilye-i Şerîf*.

¹⁵ Mensur hilyelerle ilgili olarak hâlen Prof. Dr. Gülgün Uyar rehberliğinde bir çalışma yürütülmektedir.

¹⁶ Bu hilyenin Türkçe çeviri yazısı bir inceleme ile birlikte yayımlanmıştır. bk. Zehra Gözütok Tamdoğan, "Türk-İslâm Edebiyatı'nda Hilye ve Halîl b. Ali el-Kırımî'nin Mensur Hilye-i Nebevîsi", *İstem* 14/28 (2016), 389-413.

¹⁷ Bu hilyenin Türkçe çeviri yazısı bir inceleme ile birlikte yayımlanmıştır. bk. Mehtap Erdoğan Taş, "Kâdı Şâmî'nin Mensur Hilyesi: Şerh-i Hilyetü's-Şerîfe", *Estad Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 169-186.

¹⁸ Bu hilyenin Türkçe çeviri yazısı bir inceleme ile birlikte yayımlanmıştır. bk. Mehtap Erdoğan Taş, "Hoca Sa'deddin Efendi'nin Mensur Hilyesi: Hilye-i Celiyye ve Şemâil-i Aliyye", *Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2018), 19-60.

Manzum ve mensur hilye çeşitleri incelendiğinde genel olarak aşağıda örneğini vereceğimiz hilyede olduğu gibi besmele, hamdele, salvele, hilye yazımının sebebi, hilyeyi bilmenin gerekliliği ve faydaları ifade edilmektedir. Sonra tercih edilen hilye rivayetindeki her a'za için hadis metnindeki kelime ve ibârelerin anlamlarının mensur yahut manzum olarak şerhleri yer almaktadır.¹⁹Hilyelerde dikkat çeken bir husus da açıklanan sûret özelliklerinde sadece fizik değil ma'nanın ya'ni sîretin de ifade edilmiş olmasıdır. Hilyelerden hareketle ulaşılabilecek beden dili de Hz. Peygamber'i örnek alan Müslümanlar için oldukça önem taşımakta olup konunun dâhil olduğu alanda yapılacak çalışmalar yerinde olacaktır.

Terceme-i Hilye-i Şerîfe

1. Hilyenin Şârihi Vahdî İbrâhîm: Hayatı ve Eserleri

Arap dili ve edebiyatı âlimi, muhaddis, kadı ve hattat/müstensihlerinden Vahdî İbrâhîm Efendi (İbrâhîm b. Mustafa b. Mehmed el-Farazî/Vahdî er-Rûmî), Bulgaristan'ın Şumnu şehrinin Hacıoğlu Pazarcık/Dobriç kazasında doğmuştur. İlk tahsilinden sonra İstanbul'a gelen Vahdî İbrâhîm, çeşitli âlimlerden ilim tahsil etmiş, 1087/1676 yılı Ramazan ayında Abdurrahîm-zâde Yahyâ Efendi'den mülâzim olmuştur. Vahdî İbrâhîm, İstanbul'un Ahmed Çavuş Medresesi, Ahmed Paşa Medresesi, Abdullah Ağa Medresesi, Sitti Hatun Medresesi, Ca'fer Ağa Medresesi, Sekban Alî Medresesi, Sahn-ı Semân Medresesi gibi küçük dereceli medreselerinde hocalık yaptıktan sonra Süleymaniye Medresesi'nde dârülhadis müderrisi olarak görev yapmıştır. Müderrislikte icazet verecek seviyeye ulaşıncı kadılık mesleğine intisap ederek Muharrem 1121/Mart-Nisan 1709'da Kebîrî-zâde Abdurrahmân Efendi yerine Halep kadılığına tayin edilmiştir. Meşhur hattatlar arasında sayılan Vahdî İbrâhîm ta'lik yazıyı Siyâhi Ahmed Efendi'den (ö. 1687-1688), sülüs ve nesih yazıyı ise Akbaba İmamı bestekâr, mutasavvıf Mehmed Zaîfî Efendi'den (ö.1114/1703) öğrenmiştir. Kadılık görevi

¹⁹ Gülgün Uyar, "Rivâyet'ten Şerh'e: Hilye-i Şerîfe Yazımında Usul ve Muhteva", *İslâm'da Hilye Geleneği, Uluslararası Sempozyum Bildiri Özetleri* (4-5 Mayıs 2018), 30-31.

sırasında yahut görevinden azledilip İstanbul'a dönüşünden bir yıl sonra 1126/1714 yılında vefat etmiş ve Eyüp Mezarlığı'na defnedilmiştir.²⁰

Vahdî İbrâhîm'e ait olduğu ifade edilen ba'zı beyitler:

“Başladı bülbül figâne gâlibâ nev-rûzdur

Eyledi ‘uşşâkına ‘arz-ı nevânev-rûzdur

Zülf-i siyâh-ı yâr ile dil çekse âh-ı nev

Gûş-ı semâya halka olur ol siyâh-ı nev.”²¹

Vahdî İbrâhîm, hem dinî hem de edebî ilimlerde eserler vermiş; tarih, hal tercemeleri ve Arap dili ve şiiri, şemâil/hilye alanında yoğunlaşarak çeşitli şerhler, muhtasarlar yazmıştır.²²Eserlerinden bazıları şu şekildedir:

1. *Tecrîdu ‘avni’r-Rabbi’l-mecîd: İbn Hallikan’ın(ö. 681/1282)Vefeyâtü’l-a’yân* adlı eserinin muhtasarıdır.
2. *Tezkiretü’ş-şu‘ar‘â.*
3. *Tuhfetü’l-elbâb fî hilyeti’l-enbiyâ ve’l-ashâb:*Eser, İbnü’l-Cezerî’nin (ö. 883/1429) *el-Hısnü’l-hasîn min kelâmi Seyyidi’l-mürselîn* adlı eserinden seçme metinleri ihtivâ etmektedir.
4. *Ebvâbü’l-mustahrec min Hısnî’l-hasîn.*
5. *Nüzhetü’ş-şemâ’il ve zübdetü’d-delâ’il.*
6. *Risâle fî hâtemi’n-nebî.*
7. *Tuhfetü’l-Elbâb fî Hilyeti’l-Enbiyâ ve’l-Ashâb.*
8. *Ta‘lîka ‘le’n-Nûriyye.*

²⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1-3 (İstanbul, 1333/1915), 3:16-17;Osman Keskiöğlü-A. Taha Özyayın, “Bulgaristan’da Türk-İslâm Eserleri”, *Vakıflar Dergisi* 17 (Ankara, 1983), 109-141; İbrâhîm Şaban, *Türk-Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Yaptıkları Katkıları (17-18. Asırlar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Mehmet Yavuz, “İbrâhîm Vahdî Efendi (öl. 1126/1714) ve Şevâhid Şerhleri”, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, 33 (2018-2), 61-90;Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü“İbrâhîm Vahdî Efendi” (Erişim 13 Ağustos 2020).

²¹ Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, “İbrâhîm Vahdî Efendi” (Erişim 13 Ağustos 2020).

²² İsmail Durmuş, “Vahdî Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), EK-2/644-645; Yavuz, “İbrâhîm Vahdî Efendi”, 61-90.

9. *Feraiz.*
10. *Nüzhetü'l-erîb fî fihrisi's-şair ve'l-edîb.*
11. *Risâle fî Ebced.*
12. *et-Tansîs fî şevâhidi't-Telhîs/Şerhu ebyâti Şerhi't-Telhîs.*
13. *el-Mu'avvel şerhu ebyâti'l-Mutavvel.*
14. *es-Sâmî'.*
15. *el-İ'tisâm.*²³

2. Vahdî İbrâhîm'in Terceme-i Hilye-i Şerîfe'si

2.1. Eserin Yazılış Tarihi ve Nüshaları:

Vahdî İbrâhîm'e ait olan ve çalışmamıza konu olan hilyeye ait tespit edilen dört nüshaçeşitli mecmualar içerisinde yer almaktadır. Özellikle dört nüshayı inceleyip birbirleriyle karşılaştırdığımızda nüshalar arasında fazla fark olmadığı görülmüştür. Nüshalar arasından seçtiğimiz ve Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşabölümünde nr. 211'de v. 99b-112b arasında yer alan ve *Terceme-i Hilye-i Şerîfe* adıyla kayıtlı olan nüsha ile diğer nüshalar arasında yapılan karşılaştırma sonunda tespit edilen farklar dipnotta verilmiştir. Yine gerekli görülen ifadeler için dipnotta anlam verilmiştir.

Aşağıda nüshalarla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Her nüshanın baş kısmında bu çalışmada kullandığımız nüsha kısaltması yer almaktadır.

Eserin nüshaları şu şekildedir:

- 1- HHP: *Terceme-i Hilye-i Şerîf* (Süleymaniye Ktp. Hasan Hüsnü Paşa, nr. 211, v. 99b-112a)
- 2- ÂE 59: *Terceme-i hilye-i hayri'l-enâm Resûl-i ekrem aleyhisselâm* (Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi, nr. 59, v. 35b-48a)
- 3- ÂE 448: *Terceme-i hilye-i Nebi/Hilye-i Nebeviyye* (Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi nr. 448, v.80b-88a)

²³ Eserleriyle ilgili liste ve ayrıca Şevâhid Şerhleri için bk. Durmuş, "Vahdî Efendi", EK-2: 644-645; Yavuz, "İbrâhîm Vahdî Efendi", 61-90.

- 4- ÂE 450: *Hilye-i şerîfe/Hilye-i Sa'âdet* (Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi nr. 450/7, v. 67a-77b)

2.2. Eserin Muhtevası

Eser, mensur bir hilyedir. Ancak içerisinde kime ait olduğu belirtilmeyen birkaç beyitlik bir şiir yer almaktadır. Eserin ne zaman ve kim tarafından istinsah edildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Hamdele ve salveleden sonra, Hz. Peygamber'in ashâbının onun özelliklerini ifade edebildikleri kadar güzel kelimelerle tavsif ettiklerinden ve ümmetin nazarlarına sunduklarından bahsetmektedir. O, hilyenin sebebi te'lifi olarak ashâbın haber verdiği şekilde Hz. Peygamber'in hilyesini bilmenin tüm mü'minler üzerine vacip olduğunu belirtmektedir. O, Hz. Peygamber'e ait olduğu haber verilen bir özellik ile ilgili yanlış bir şey söyleyen mü'minin küfre düşebileceğini vurgulamaktadır. Vahdî İbrâhîm hilye metninin giriş kısmında yaptığı bu açıklamadan sonra Kadı 'İyâz'ın *Şifâ* adlı kitabından Hz. Muhammed'in hilyesine ait bilgilerin bulunduğu hadis rivâyetlerini hocalarından dinleyerek ve okuyarak aldığını ve bunları Türkçe'ye aktardığını ifade etmektedir. Bununla da tüm mü'minlere hayatlarındaki bereketin artması için sevinç ve hüznün anlarında bu hilyeyi mülâhaza etmelerini umduğunu bunun yapılabilmesi için de hilye rivâyetlerini kolay ve anlaşılır hale getirdiğini belirtmektedir. Hilye metni için esas aldığı rivâyette isimleri geçen râvileri Hz. 'Ali, Enes b. Mâlik, Ebû Hureyre, el-Berâ bin 'Âzib, Hz. 'Âişe, İbn Ebî Hâle, Ebû Cühayfe, Câbir bin Semüre, Ümmü Ma'bed, İbn 'Abbâs, Mu'arrız bin Mu'aykib, Ebü't-Tufeyl, ve 'Addâ' bin Hâlid, Hureym bin Fâtik, Hâkîm bin Hizâm vd. şeklinde sıralamaktadır.

Eser, diğer birçok hilyeden farklı olarak giriş kısmında hilyeye bakanların cehennem ateşinden korunacaklarını ve dünya ahiret azabından kurtulacaklarını müjdeleyen ifadeler kullanmamaktadır. Eserde hilyelerin bereket kaynağı olabileceğinden bahsedilmekle birlikte hilyelerin koruyucu özelliklerine dair rivâyetlere ve birçok hilyede hilye yazma sebebi olarak hikâye edilen Hârûnürreşid'in rüyasına da işaret edilmemektedir. Vahdî İbrâhîm bu kısımda yukarıda bahsedildiği üzere kısa bir açıklama yaptıktan sonra hadis metinlerinde Hz. Peygamber'in hilyesine dair geçen

kelimeleri açıklayarak konuyu tamamlamıştır. Eserin ana bölümünde Hz. Peygamber'in yüz rengi, gözleri, kirpikleri, kaşları, burnu, dişleri, yüzü, ağzı, saçları, sakalı, boynu, karnı, göğsü, omuz başları, kemikleri, elleri, ayakları, vücudundaki kılları, kilosunu, boyu, yürümesi, güzelliği, heybeti, öfkesi, memnuniyeti, kendi nefsi için kimseye gazab etmemesi, sükûtu tercih etmesi gibi özellikleri açıklanmıştır.

Vahdî İbrâhîm hilyelere esas olan rivayetleri tercüme ve şerh ettikten sonra tekmile başlığı altında *Şifâ*'da mezkûr hilye rivayetlerinin son bulunduğunu, hamdele ve salvele ifadelerinden sonra Nübüvvet mührünü açıklamak istediğini belirtmektedir. Nübüvvet mührü konusunun manzum ve mensur hilyelerden inceleyebildiklerimizde mevzu edilmemiş olduğunu belirtmek isteriz.

Tekmile kısmının girişinde kendisinden abd-i sakîm Vahdî İbrâhîm şeklinde tevazu sıfatı ile bahsetmektedir. Eser, doğruları bilen ancak ve ancak Allah olduğunu, dönüşün O'na olduğunu, O'nun gaybı bildiğini, hamdin âlemlerin Rabbine salâtü selâmın ise Nebî (as) ve O'nun âl ve ashâbına ait olduğunu ifade eden kısım ile son bulmaktadır. Hiçbir nüshada istinsah tarihi vs. bulunmamaktadır.

2.3. Hilye Metni

Terceme-i Hilye-i Şerîfe²⁴

[99b]

Bismillâhirrahmânirrahîm

Hamd-i bî-pâyân ol Cenâb-ı bî-enbâz hazretlerine ki her bir insânı kendi hilye-i mahsûsasıyla gayrıdan mümtâz ve salât-ı firâvân ol Resûl-i ser-firâz hazretlerine ki cism-i şerîfleriyle hazîz-i 'arzdan evc-ikabe kavseyni ev ednâya²⁵ hirâm ü pervâz eyledi. Ve dahi âl ü ashâbı hazerâtına ki her biri cemâl-i bâ-kemâl-i Resûl-i müte'âliânen fe-

²⁴ Vahdî İbrâhîm'e ait olan ve çalışmamıza konu olan hilye nüshasının künyesi Hasan Hüsnü Paşa, nr. 211/1, 99b-112 vr. dır. Bu hilyeye ait diğer nüshalar ise şu şekildedir: 1. *Risâle-i Hilyei'n-Nebiyi sallallahu aleyhi ve sellem* (Süleymaniye Ktp. Şâzeli Tekkesi 157, 172b-192b); 2. *Terceme-i Hilye-i Şerîfe* (Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, nr. 506, nr. 89-96 vr.); 3. *Terceme-i hilye-i hayri'l-enâm Resûl-i ekrem aleyhisselâm* (Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi, nr. 59/1, 38-51vr.); 4. *Terceme-i hilye-i Nebi/Hilye-i Nebeviyye* (Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi nr. 448 vr. 81-88); 5. Büyük bir kısmı su lekeli olan *Hilye-i şerîfe/Hilye-i Sa'âdet* (Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi nr. 450/3 vr. 67b-78a).

²⁵ en-Necm 53/9.

ânen müşâhede idüp bu ümmet-i merhûmeye fehm etdikleri vech üzre ifâde ve her birlerinin nûr-ı basarların ziyâde eylemişlerdir. Ammâba'd hafî ve pûşîde değildir ki cenâb-ı risâlet-penâh ve sa'âdet-dest-gâh hazretlerinin hilye-i pâkini ashâb-ı kirâmı haber virdikleri üzre bilmek her mü'minin üzerine lâzım ve belki vâcib olmuştur. Meselâ "vücûd-ı ezher-i Resûl-i muhterem sallallâhu'aleyhi ve sellemi bir âdem-i esved zann eylese küfürdür" demişler. Binâen 'ala zâlîke imâm-ı bî-bahâne fâzıl-ıyegâne'allâme Kâdî 'ÿyâz eskenehu'llâhu Te'âlâ fî 'a'le'r-riyâz[100a] hazretleri Şifâ-nâm kitâb-ı müstetâbında rivâyetini ihtiyâr eylediği iki tarîki meşâyihimizden semâ'an ve kırâaten ahz eyledigimiz gibi yazıp ve lisân-ı Türkî ile terceme eyleyüp'âmme-i mü'minîne ziyâfet ve serrâ vü darrâda ma'nâ-yı latîfini mülâhaza iderek teberrük ü teyemmün olunmasına bahş-ısühûlet eyledim. Fî hadîs-i 'Ali ve Enes bin Mâlik ve Ebî Hureyre ve el-Berâ' bin 'Âzib ve 'Âişe ve İbn Ebî Hâle ve Ebî Cühayfe ve Câbir bin Semüre ve Ümmü Ma'bed ve İbn 'Abbâs ve Mu'arrız bin Mu'aykîb ve Ebi't- Tufeyl, ve'l-'Adâ' bin Hâlid ve Hureym bin Fâtik ve Hakîm bin Hizâm ve gayrihim mine's-sahâbeti'l-kirâm ya'ni bu zikrolunan Ashâb-ı kirâm ve gayrileri radiyallâhu 'anhüm hazarâtundan haberde gelmiştir ki:²⁶

'Kâne Resûlullâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem 'ezhere'l-levni'²⁷

Ya'ni Peygamber 'aleyhi's-salâtu ve's-selâm hazretlerinin cesed-i şerîfleri beyâz-ı nûrânî idi. Ve ba'zı 'ulemâ ezherü'l-levn dimek ahsenü'l-levn dimekdir demiş.

'Ed'ace'²⁸

ve dahi mübârek gözlerinin siyâhı ziyâde siyâh idi. Nitekim beyâzı dahi hâlis beyâz olduğu gibi ve ba'zılar hâlis siyâh ve bir mikdâr büyücek olmak üzre tefsîr itmişler.

²⁶ Hilyede yer alan hadis rivâyetlerinin metinleri ve açıklamaları için bk. (DİB), "Aranan: Hilye".Hİ6/557 İbn Hacer, İsâbe, 6,557; MK18934 Taberânî, el-Mu'cemü'l-Kebîr, 22, 155; TŞ226 Tirmizî, Şemâil, 97; ŞM3485 Ebû Bekir eş-Şeybânî, el-Âhâd ve'l-mesânî, 5, 631; BM6553 Ebû Nuaym, Ma'rifetü's-Sahâbe, 5, 2751; TŞ8 Tirmizî, Şemâil, 11; Kadî'ÿyâz (Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî el-Endelüsî), eş-Şifâ bi-tar'fi-i hukûki'l-Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem, 1-2, nâşir Abdülhamîd Ahmed Hanefî, 1-2 (Mısır: yy., ts.), 1/48-50.

²⁷ Parlak yüzlü.

²⁸ Kara ve büyücek gözlü.

‘Eşkele’

Ya‘ni mübârek gözlerinin beyâzında bir mikdâr kırmızılık var idi. Ve ba‘zılar bâdâm gibi uzunca idi dimekle tefsîr itmişler.

‘Encele’

ve dahi mübârek gözlerinin şakki büyücek idi.

‘Ehdebe’l-efâri’

ve dahi mübârek kirpikleri büyücek ve çokca idi.

‘Eblece’

ya‘ni mübârek kaşlarının arası açık idi. Birbirlerine muttasıl ve ulaşuk değil idi.

‘Ezece’

ve dahi mübârek kaşları yay gibi gâyet latîf ve mevzûn incerek ve uzunca idi.

‘Eknâ’

ve dahi mübârek burunları gûyâ ki uzunca ve taraf-ı latîfleri incerek ve ortasında bir mikdâr yüksekicek var idi.²⁹

‘Eflece’³⁰

Ve dendân-ı nûr-efşânları nev‘an seyrerek ve dân-dâr ve ziyâde mevzûn uhemvâr idi ki her biri reşk-efzûd-i derûndürr-i semîn ügâliye-dâr ve seylâbe-dih-iâb-ı dehânrenân-ı âb-dâr idi.

‘Müdevvere’l-vechi’³¹

ya‘ni mübârek cemâl-i bâ-kemâlleri mânend-i âfitâb-ı ‘âlem-tâbziyâde mevzûn ve degirmi idi.³²

²⁹ ÂE59: müdevvere’l-vechi ya‘ni mübârek yüzleri degirmi idi. “Vâsi’a’l-cebîni” ya‘ni mübârek alınları açık ve büyücek idi.” “Kesse’l-lihyeti” ve dahi mübârek sakalları sıkça ve çokca lâkin uzun değil idi.” “Temle’üsadrahu” ya‘ni mübârek sakalları ve ol mehâsin-i cemîleleri yine mübârek göğüslerini doldurur idi. ve’l-hâsıl ol mahzen-i esrâr-ı İlâhi olan sadr-ı bedr-i nûr-efşânları ol mehâsin-i celîle ile mâl-â-mâl olub her-bâr nûrun ‘alâ nûr idi.”

³⁰ Seyrek.

³¹ Yuvarlak yüzlü.

³² ÂE 448 ve ÂE 450: “müdevvere’l-vechi” ya‘ni mübârek yüzleri degirmi idi.

“Vâsi‘a’l-cebîni”³³

ya‘ni mübârek cebin-i meh-karîn ve nûr-âferînleri açık ve büyücek idi.³⁴

“Kesse’l-lihyeti”³⁵

ve dahi ol mübârek lihye-i latîf ve sakal-ı şerîfleri sıkca ve çokca her hâlde kemâl-i i‘tidâlle mu‘tedil idi ki hatta uzunca dahi değil idi.³⁶

“Temle’e sadrahu”³⁷

ve ol mehâsin-i cemîleleri ya‘ni mübârek sakalları yine sîne-i nûr-âyinelerini mâlî olub doldurur idi.³⁸ Ve’l-hâsıl ol mahzen-i esrâr-ı Îlâhî olan sadr-ı bedr-i nûr-misâl ol mehâsin-i celîle ile mâl-â-mâlolub her-bârnûrun ‘alânûr olur idi.[100b]

‘Sevâe’l-batni ve’s-sadri’³⁹

dahi şikem-i pür-hikemleri ya‘niol mübârek karınları sîne-i bî-kîneleri ol mübârek göğüsleriyle bes-berâber idi. Muttasıl tenâsüb-i a’zâ-yı âlem-ârâlarına bu keyfiyyet pür-melâhat üpür-hikmet bir nev’a dahi melâhat-bahş olur idi.

‘Vâsi‘a’s-sadri’⁴⁰

ve dahi sadr-ı şerîfleri vasî‘ idi. Ya‘ni ol menba-‘ı fuyûdât-ı hikem-i Rabbâniyye ve ma‘den-i esrâr-ı Rahmâniyye olan sadr-i beden ve vâlâ-kadrlisûrî dahi dîk ve tenkîden münezzeh ü müberrâ ve ‘ulûm-i evvelîn ü ahirîni tahammüllerini mebnî’ ve bu hâlet-i gâliye hâleti gûyâ idi.

‘Azîme’l-menkibeyni”⁴¹

dahi dûş-i me’men-isürûş olan mübârek omuzları irice ve büyücek idi.

³³ Geniş alınlı.

³⁴ ÂE 448 ve ÂE 450:ya‘ni mübârek alınları açık ve büyücek idi.

³⁵ Sık sakallı.

³⁶ ÂE 448: mübârek sakalları sıkça ve çokca lâkin uzun değil idi.

³⁷ Göğsünü doldurur idi.

³⁸ ÂE 448:ya‘ni mübârek sakalları ve ol mehâsi-i cemîleleri yine mübârek göğüslerini doldurur idi.

³⁹ Göğüsleri geniş olup karınlarıyla bir hizadaydı.

⁴⁰ Göğüsleri geniş idi.

⁴¹ Geniş, iri omuzlu.

‘Dahme’l-‘ızâmi’⁴²

‘ızâm-ı latîfleri ya‘ni mübârek kemikleri irice idi. Hülâsatü’l-keîâm esâs-ı üstüvâr-ibeden-i Resûlgirdigârda berâ-yı ahz ve batş ve i‘timâd ve istinâd-mânend-i âlât ve ‘imad-ı tertîb ve vaz‘ olunan üstühânâ-yı nûr-i nejd dahi sâir a‘zâ-yı celîleleri gibi kavî ve mu‘tedil ve muvâfık ve mümâsil idi.

‘Able’l- ‘adudeyn ve’z-zirâ‘ayni’⁴³

Ve dahi mübârek bâzu-yı şerîfleri ve mübârek kolları haylice iri ve kavî ve mevzûn ve latîf idi.

‘Ve’l-esâfili’⁴⁴

ya‘ni mübârek uylukları ve mübârek baldırları ve mübârek pây-i nûr-i intimâları kavî ve mu‘tedil ve latîf idi. Ve bi’l-cümle a‘zâ-yı pâk-i nûr-i Hudâ ve ol Resûl-i cenâb-ı Kibriyâ[101a] şöyle kavî ve mu‘tedil ve latîf ve mümâsil ve müşâkil idi ki mühendis-i rûzigâr ve ‘arîf-i her-ekalim ve aktâr bir zerre noksan görmeye zarûrî kendide ikdâm ve iktidâr göremez idi. Fe-lâ cerame ol âbrû-yi enbiyâya ve mefhar-ı kâinat ve mahbûb-i Hudâ’ya meşakkat-ı risâlet ve te‘ab-i ‘ibâdet ve tâ‘atden tareyân-ı fütûr ve melâl bi’l-ittifak emr-i muhâl idi.

“Rahbe’l-keffeyni ve’l-kademeyni”⁴⁵

ve mübârek dest-i kerem-peyvestleri ve kadem-i muhteremleri dahi mu‘tedil büyük idi. Ba‘zı‘ulemâ rahbe’l-ketifeyn demeyi sahî ve cömerd dimekden kinâyedir dimişler.

“Sâile’t-tarafi”⁴⁶

⁴² İri kemikli.

⁴³ Pazuları ve kolları kalın idi.

⁴⁴ İncikleri kalın idi.

⁴⁵ El ayaları ve ayak altları geniş idi.

⁴⁶ Parmakları uzun idi. ÂE 59 ve ŞÂ 157, ŞAP 506: sâ’ile’l-etrâf.

ya'ni mübârek enâmîl-i mekârim-i şemâ'illeri ziyâde hem-vâr ve hoş etvâr idi ki aslâ büklüm ve ek yerlerinde eser-i pîçîde ki his olunmaz idi gûyâ ki ifâza-i hayr ve keremde her biri âferîde-i nûr bir kâlem-i bî-nazir idi.⁴⁷

“Envere'l-mütecerredi”⁴⁸

ya'ni cesed-i şerîfleri ziyâde nûrânî ve latîf ve berrak idi. Şöyle ki her lahza müşâhedesi hasret-efzûd-i kalb-i müştak olur idi.

“Dakîka'l-mesrubeti”⁴⁹

ya'ni sadr-ı şerîflerinden nâf-i müşğînlerine varınca latîf ve müşğ-bû bir satır incerek mû var idi.

“Rab'ate'l-kaddi”⁵⁰

ya'ni kâmet-i mevzûnları gâyet mu'tedil orta idi ki hâşâ kasîr denilmek ihtimâli yoğ idi.⁵¹ Ve bî-meze uzun dahi değıl idi. Tûbâ-vâr her cânibe ki sa'âdetle hirâm ideler kudsiyân-ı cinân ve 'arşdan tûbâ-lek ve hüsn-ime'ab-ı[101b] sadâsı âvize-i kûş-i felek olmak mukarrer havâtır-ı ins ü cin ü melek olmuş idi.

“Leyse bi't-tavîli'l-bâ'ini ve le'l-kasîri'l-mütraddidi”⁵²

ya'ni kadd-i mevzûn-i Resûl-i muhterem sallallâhu 'aleyhi ve sellem öyle ziyâde uzun ve öyle ziyâde kısa değıl idi. Belki muhakkak ol Resûl-i Hudâ-yı müte'âl ve Habîb-i zi'l-Celâl nûrdan âferîde bir mikyâs-ı kemâl ve mi'yâr-ı hadd-i i'tidâl idi.

“Ve ma'a zâlike fe-lem yekûn yümâşîhi ahadun yünsebu ile't-tûli illâ tâlehu sallallâhu 'aleyhi ve sellem”

ya'ni böyle mu'tedilü'l-kame ve böyle latîf mevzûn-i kad olduklarıyla birle beyne'n-nâs uzunluğa nisbet olunup tavîl 'addolunur kimseler ile refâkat idüp yüriseler kâmet-i mevzûn cenâb-ı Peygamber ve ol Resûl-i Kerîm Hudâ-yı ekber ol şahsa

⁴⁷ ÂE 59 ve ÂE 448: gûyâ ki her biri ifâza-i hayr ve kereme nûrdan düzülmüş bir bî-nazîr kâlem idi.

⁴⁸ Vücutları nurlu idi.

⁴⁹ Göğsünden göbeğine kadar uzanan bir çizgi halinde kıl var idi.

⁵⁰ Orta boylu idi.

⁵¹ ÂE 59 ve ÂE 448: gayet mu'tedil orta idi ki uzun değıl idi.

⁵² Ne çok uzun ne çok kısa idi, endamı mu'tedil idi.

tefevvuk eyleyüp sûrî dahi ondan bâlâter ve ondan mühib ve güzîde ve ondan tenâvergörinür idi. Ve devlet ve sa'âdetle bir meclisde ashâb-ı kirâm ile otursalar ol halde dahi mübârek omuzları erbâb-ı meclise katî' a'lâ vü bâlâter görinür idi didiler.

“Racile’ş- şa’ri”⁵³

ve dahi mübârek saçları ziyâde kıvrılıp bükülmekten ve letâfetsiz sarkmakdan berî olup kadd-i mevzûnları gibi gâyet hem-vâr ve mu'tedil ve hüsn ü melâhatde turran ve kâtıbeten müttehid ve yek-dil idi.

“Ve ize’f-terra dâhiken ifterra ‘an misli sene’l-berki”⁵⁴

ya'ni ol güzide-i Peyâm-berân ve ol Habîb-i Halik-i ins ü cân hazretleri [102a]her gâh ki gülüp hândân olsalar ve ondan nâşî mübârek dendân-ı efşânları bedîdâr ve nümâyân olsa aralıklarından nûrlar berk idüp ziyâlar leme'an ider idi.

“Ve ‘an misli habbi’l-gamâmi”⁵⁵

ve dahi mübârek dişleri⁵⁶ dolu dâneleri gibi latîf ve saf ve ziyâde lemmâ' ve şeffâf görinür idi.

“İzâ tekelleme ruiye ke'n- nûri tahrucu minsenâyâhu”⁵⁷

ve dahi sa'âdetle her gâh ki söyleseler senâyâ-yı nûr-intimâlara ya'ni mübârek ön dişleri arasından nûrlar peydâ ve ziyâlar hüveydâ olur idi.

“Ahsene’n-nâsi ‘unukan”⁵⁸

ve dahi ol Resûl-i Güzin ve ol Habîb-i Rabbi'l-‘âlemîn hazretlerinin gerden-i siminleri cemi' nâsın gerdeninden hûbter ve şîrîn idi. Ve ‘inde't-tahkîki'l-evvelîn ve âhirinde bir kimsenin gerdânı ol zat-ı sûtûde-sıfâtın gerdân-ı nûr-efşânlarına mümâsil idi demekle kâ'il yokdur. Ve belki ihtimâl-i mümâselet ve müşâbehet hâric-i uhde-i şer-î mürüvvetdir.

⁵³ Birlikte yürüdüğü kimseler O'na boyca yakın gözükmezdi.

⁵⁴ Saçları kıvrıcık değil idi.

⁵⁵ Dişleri dolu taneleri gibi parlak idi.

⁵⁶ ÂE 59: esnânları.

⁵⁷ Konuştuğu zaman ön dişlerinden nûr çıkar gibi idi.

⁵⁸ Boynu herkesin boynundan daha güzel idi.

“Leyse bi-mütahhemîn ve lâ mükelsemîn”⁵⁹

ya‘ni ol Resûl-i zü‘l-Celâl’in cemâl-i nûr-misâlleri ziyâde etlü ve bî-meze değirmi dahi değil idi belki ol âb-ı rû-yi kainâtın mehâsin-i âbdârları kemâl-i letâfetden nâşî nazarda âyine-i mücellâ gibi her tarafa seyelân ider zan olunur idi.

“Mütemâsike’l-bedeni”

ya‘ni ol Nebiyy-i lem yezelin beden-i bî-bedelleri ...değil idi ve bi’l-cümle a‘zâ-yı cemîle-i Resûl-i müte‘âl ifrât-ı i‘tidâl üzre kavî ve latîf[102b] bî-misâl idi.

“Darbe’l-lahmi”

ve dahi ten-i müşgîn tenleri hafifrek idi ki bir hâl ile küdüret ve sıklet mütesavver değil idi hâsılı vücûd-i behbûd ve zât-ı mes‘ûdları rûh gibi latîf olup derûn-i hayri’l-ümem Benî Âdem’de cây-gîr olmuş idi.

“Kâle’l-Berâ’ bin ‘Âzib radiyallâhu ‘anhu “mâ raeytü min zî-limmetin fî hulletin hamrâe ahsene min Resûlillâh sallallâhu ‘aleyhi vesellem”

râvîyâ’t-ı Resûl-i Hudâ vasf-ı şerîflerin bu nev‘a edâ eylemişler ki kırmızı hulle giyüb giysüdârların ârâste-i dûş iden ra’nâ dılarâlardan kimse görmedim ki ol cenâb-ı risâlet-penâh ve sa‘âdet dest-gâh hazretlerinden güzel ola belki onların zât-ı sûtûde-sıfâtları min karnin ilâ kademin cümleden a‘l â ve ahsen idi ki lede’l-ahâlîve’l-cumhûr rûşen ve müselle idi.

“Ve kâle Ebû Hureyre radiyallâhu ‘anhu “mâ raeytü şey’en ahsene min Resûlillâhi sallallâhu ‘aleyhi ve sellem”

ve bu hadisin kâ‘ili dahi eydür ki ben eşyâdan bir şey görmedim ki ol Resûl-i muhterem sallallâhu ‘aleyhi ve sellem hazretlerinden güzel ola belki onların zât-ı Mahmûd ve vücûd-i mes‘ûdları cümleden ahsen ve a‘lâ olduğu bedîhî eclâdır.

“Ke-enne’ş-şemse tecrî fi vechihî”

ke-ennehü mübârek cemâl-ı nûr-misâllerinden şems cereyân eyleyüp dem-be-dem nûr leme‘ân eyler idi.

⁵⁹ Boynu büyük ve etli değildi.

“Ve izâ dahike yetele’leü fi’l-cedri”⁶⁰

ve sa’âdetle her gâh ki handân olup gülseler esnâ-yı esnân-ı lü’lüşânlarından nûrlar zâhir olup[103a] aksi divarlarda berk urur idi.

“Ve kâle Câbir bin Semüre radiyallâhu ‘anhu”

bu hadîsin kâ’ili dahi vasf-ı hilye-i Muhammedî⁶¹ ve na’t-ı pâk-i Ahmedî’de dürr-efşân olup bu nev’a fâ’iz-i takrîr ü beyân olur ki

“Ve kâle lehü racülün”

hâlbuki istifhâm tarîkiyle ana bir âdem demiştir.

“Kâne vechühü sallallâhu ‘aleyhi ve sellem mисле’s-seyfi”⁶²

ya’ni ol peygamber-i nûr-perver hazretlerinin cemâl-i bâ-kemâlleri berk u leme’ânda seyfe benzer mi idi. *Fe kâle lâ* ya’ni onlar da cevâblarında seyf gibi olmağı kat’an inkâr eyleyüp değil idi didikten sonra kendi vicdânlarında muhayyel ve melhûz olduğu vech üzre idrâb-künân-ı tahkîk idüp

“ve kâle lâ bel mисле’ş-şemsi ve’l-kamer”

didiler ya’ni berîk-i seyfdenolsa gerektir ki ana teşbîh olına belki ziyâ-bahş-i cihân ve nûr-efzâ-yı ‘âlemeyân olmakda şems-i duhâ ve bedr-i dücâ gibidir didiler.

“Ve kâne vechühü müstedîran”

ve dahi vech-i vecîhleri değırmirek idi. Pes kılıç gibi olmak bir hâl ile münâsib görülmedi ki ana bir vechile teşbîh ihtimâl ola.

“Ve kâlet Ümmü Ma’bed radiyallâhu ‘anhâ fi ba’zı mâ vesafethu bihi”:

ve dahi havâtûn-i sa’âdet-karîn hazerâtundan ÜmmüMa’bed hazretleri ki Cenâb-ı Resûlullâh-ı şefâ’at-dest-gâh hazretlerinin hicret-i pür hikmetlerinde cemâl-i bâ-kemâlleri müşâhedesiyle sîr-âb olmağın na’t-ı pâk-i Ahmedî vasf-ı etvâr-ı Muhammedî’de hayli ser-âmed idi.

⁶⁰ Güldüğü zaman dışlarının parlaklığı duvarlara aksederdi. ÂE 59: “Ve izâ dahike tele’le’e ..”

⁶¹ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450- vasf-ı hilye-i Muhammedî.

⁶² Yüzü kılıç gibi parlak idi.

Ol Nebiyy-i mes'ûdun ba'zı vasf-ı **[103b]**mahmûdlarında buyurmuşlar ki:

“Ecmelü'n-nâsi min ba'îdin ve ehlâhu ve ahsenehu min karîbin”⁶³

ya'ni ol peygamber-i sâhibü'l-havzve'l-kevser hazretleri ıraktan nâsın ziyâde cemîli ve yakından kat'î şîrîn-hû-güzel-halîli idi.

“ve fi hadisi'bni Ebî Hâle”

ve yine İbn Hâle ki nâm-ı sâmilere Hind'dir. Resûl-i Ekrem sallallâhu 'aleyhi ve sellem hazretlerinin rabîb-i lebibleri ve Fâtımâtü'z-Zehrâ radiyallâhu 'anhâ hazretlerinin li-ümme birâder-i cân berâberleri ve sıbtayni muhteremeyn zînet-efzâ-yı herdü-Haremeyn radiyallâhu'anhümâ cenâb-ı sa'âdet-me'âblarının hâl-i pür-kemâlleridir, hadd-ı zâtında anlar ol âb-ı rûy-i 'âlem ve Resûl-i muhterem sallallâhu 'aleyhi ve sellem hazretlerinin sinn-i sıgarda terbiyelerinde olmağla her-bâr mehâsin-i afitâb cenâbları müşâhedesiyle behre-yâb ve ekser etvâr-ı Kevser âsârlarından sîr-âb olup hatta beyne'l-Ashâb vassâf 'unvânıyla mu'anven ü şöhret-yâb olmuşlar idi.

Buyururlarki

“Yetele'leü vechühü sallallâhu 'aleyhi ve sellem tele'lüe'l-kameri leylete'l-bedri”⁶⁴

ya'ni ol Nebiyyi mükerrem sallallâhu 'aleyhi ve sellem hazretlerinin cemâl-i nûr-ifzâlleri on dördüncü gicede ziyâ-bahş bedr-i münîr gibi rahşende vü müstenîr olur idi.

“Ve kâle Emîrû'l-mü'minîn 'Aliyyü'bnü Ebî Tâlib radiyallâhu 'anhu fi âhiri vasfihi lehü sallallâhu 'aleyhi ve sellem”:

“Men reâhü bedîheten hâbehu”⁶⁵

ve yine Emîrû'l-mü'minîn Esedüllâhî'l-Gâlib 'Ali İbnü Ebî Tâlib hazretleri cenâb-ı Resûl-i Hudâ Habîb-i zât-ı Kibriyâ ya'ni**[104a]** Muhammedü'l-Mustafâ 'aleyhisselâm hazretlerini âhir vasıflarında buyururlar ki bir kimse Hazret-i Resûlullâh-ı

⁶³ O, uzaktan insanların en güzeli, yakından ise en hoş ve güzeli idi.

⁶⁴ Yüzü bedir gecesinde/dolunayda ayın parlaklığı gibi parlak idi.

⁶⁵ O'nu ansızın görenler heybetinden çekinirlerdi.

şefâ‘at-penâhı ihtilât ü üns etmeksizin def‘î görse heybet-i nübüvvet ve ‘azamet-i risâlet bî-ihytiâr ol kimsenin derûnuna mâl-â-mâl olup nâ-çâr korkar idi.

“Ve men hâletahu ma‘rifeten ehabbehü”⁶⁶

ve eğer ol mahbûb-i nâssa ma‘rifet ü iz‘ân kasdıyla ihtilât ü istînâs eylese zarûî mahabbet ü meveddet ider idi.

“Yekûlü nâ‘ituhu lem era kablehü ve lâ ba‘dehü mislehü”⁶⁷

zât-ı hamîde simâtları vasfında sühen-pîrâ olan nâ‘it-ı kadem-râsih ve cenân-sâbitleri buyururlar ki ol Peygamber-i zî-şân ve ol mefhar-i herdücihân hazretlerinin zamân-ı sa‘âdet bürhânlarından evvel ve sonra zât-ı behbûd vücûd-i mes‘ûdlarına müşâkil ü mümâsil görmedim.

“Ve ‘an Hind bin Ebî Hâle radiyallâhu ‘anhu”

ve yine Hind-i mûmâ ileyh hazretlerinden mervîdir ki buyurmuşlar:

“Kâne Resûlullâh sallallâhu ‘aleyhi ve sellem fahmen”

ya‘ni ol Cenâb-ı Resûl-i Hudâ ve o mefhar-i rusûl ü enbiyâ’ hazretlerinin cism-i latîf ve na‘îmleri haylice büyük ve ‘azîm idi. Fe-lâ cerame vücûd-itâb-nâk ve beden-i pâklerinin ‘ızam-ı sûrileri ‘ızam-ı ma‘nevîlerine bir kavî delîl ve misâl-i bî-misâl pür-i‘tidâlleri hüsn-i imtizâcda reşk-efzûd derûn-ı selsebîl idi.

“Mufahhamen”

ve dahi sudûr u ‘uyûnda mu‘azzam u mükerrem ve celâlet-i şân ile Mübeccel ü müselleme idi. Pes bir zât-i şerîf ki ‘indallâh-i cihân-âferîn [104b]mu‘azzez ve muhterem ola meyân-ı efrâd-ı âferîdede nice olmak gerekdir ki andan ma‘lûm u nümâyân olur.

“Yetele’leü vechühü”

Mübârek vech-i vecîh ve rûy-i nezîhleri her-bâr yıldırır idi.

“Tele’lüe’l-kameri leylete’l-bedri”

⁶⁶ O’nunla sohbet edenler, tanış olanlar O’nu çok severlerdi.

⁶⁷ O’nu vâsfedenler “O’ndan evvel ve O’ndan sonra O’na benzer hiç kimse görmedim” derlerdi.

on dördüncü gicede mâh-ı tâbanın yıldırıldığı gibi

“Etvâle mine’l-merbû’i”⁶⁸

beyne’n-nâsi orta boylu ‘addolunanlardan uzunrak idi.

“Ve aksara mine’l-müşezzebi”⁶⁹

ve dahi bî-meze uzunlardan kısarak idi.

“Azîme’l-hâmeti”⁷⁰

Ser-i devlet-eserleri mevzûn ve latîf ve yakışıklı büyücek idi. Gûyâ ki ol re’s-i şerîf-i Resûl muttalib-itâc-ı risâletin nûrdan âferîde mâli’ ve leb-ber-lebi idi.

“Racile’ş-şa’ri”

dahi mübârek gîsû-yi müşgîn-bûları gâyet latîf ve mevzûn idi ki halâvetsiz ve sarkmakdan ve bî-meze kıvırcık olmakdan berî idi.

“În inferakat ‘akîkatühûferrakahâ”⁷¹

ya’ni mûy-i ser-i ‘anberîn garrâları bizzat ve yâhûd tahrîk-i sabâ-yı ‘abîr-intimâ ile müteferrik ve perîşan olsa ol hâlet-i behcet-efzâya⁷² müsâ’adeyi istisvâb ve istihsân buyururlar idi.

“Ve illâ fe-lâ”

veeğer böyle bir hâl olmasa ol Habîb-i zü’l-Celâl kendiler sa’âdetle emr-i tefrîka kıyâm ve ihtimâm buyurmayup hâl-i hoş hâl üzre terk ü ihmâl buyururlar idi.

“Ve illâ fe-lâ yücâvizü şa’ruhû şahmete üzüneyhi”⁷³ izen hüve vefferahû”⁷⁴

ya’ni nâgâh ki gîsû-yi anberînlerinin tevfir eyleyüp çoğaltsalar ol mûy-i dil-cûy-i müşgîn-bû mübârek[105a] kulakları yumuşaklarını geçer idi.

⁶⁸ Orta boyludan uzunca idi.

⁶⁹ Uzun boyluların yanında onlardan uzun görünürdü.

⁷⁰ Başı büyükçe idi.

⁷¹ Eğer saçları kendiliğinden iki tarafa ayrılırsa öylece bırakır uzatırdı.

⁷² ÂE 59 ve ÂE 448: ol hâlet-i nûr-efzâya.

⁷³ ÂE 59: şahmeteüzünühi: kulak memesi.

⁷⁴ Eğer öyle olmazsa saçlarını topluca bırakır, uzattığı vakit kulak memesini geçirdi.

“Ezhere’l-levni”

ya’ni levni-i şerîfleri ziyâde latîf ve beyâz-ı nûrânî idi ki letâfetsiz ak değil belki bir mikdar kumralcak hiss ü derk olunur idi. Meselâ bizim idrâkimize göre ba’zı beyaz gülde müşâhede olunur.

“Vâsi’a’l- cebîni”

ve dahi cebîn-i nûr-âferînleri açık ve büyücek ve ziyâde latîf ve gökçek idi.

“Ezece’l-havâcibisevâbiğa”⁷⁵

ve dahi ebrû-yi dil-cûları bir mikdâr incerek ve ziyâde latîf ve mevzûn ve cemî’ cihetden kâmil-rast-keşîdegûya ki bir nûn-i masûn idi.

“fî gayrı karanîn”⁷⁶

birbirlerine mukârenet ve ittisâlsiz her biri karîn-i ‘ayne’l-kemâl ve reşk-efzûdkavs-i bî-nazîr ü bî-misâl idi.

“Beynehümâ’ırkun yüdirrühü’l-ğadabu”⁷⁷

ya’nimeyân-i ebruvân-ı behcet-‘unvanlarında bir damar-ı nûr-i eser var idi bi-hasebi’l-beşeriyye belki muktezâ-yı hikmet-i Nebeviyye zât-ı melek-simâtlarına târî olan gadab anı tahrîke sebep olur idi. Erbâb-ı ‘ırfân zât-ı Resûl sûtûde-sıfata gadab tatarruk eylediğın ol eser-i nûr-i basardan raygân bilirlir idi.

“akne’l-ırneyîni”⁷⁸

ve dahi mübârek burunları bir mikdâr uzunca ve taraf-ı bâhirü’ş-şerefleri bir mikdâr incerek idi.

“Lehû nûrun ya’lûhû”⁷⁹

Kendülere mahsûs bir nûr-vâr idi. Her-bâr enf-i münîfleri üzre görünür idi

“veyahsebuhûmen lem yete’emmelhü eşemme”

⁷⁵ Kaşları yay gibi ince ve uzun idi.

⁷⁶ Kaşları birbirine bitişik değildi.

⁷⁷ İki kaşı arasında bir damar olup öfkelendiği zaman belirginleşirdi.

⁷⁸ Burnu ince uzun idi.

⁷⁹ Onda bir nûr var idi.

ya'ni te'emmül ve dikkatle nazar itmeyen kimse bâdî nazarda[105b] mübârek burunları üzre bir mikdâr yükseklicek var zannederdi.

“Kesse'l-lihyeti”

ve mübârek sakal-ı nûr-misâl ve bî-zılâlleri ince ve seyrek ve uzun değil idi. Belki bir mikdâr sıkca ve değirmi matbû'u'l-etvâr ve gâyet latîf ve mu'tedil ve hem-vâr idi.

“Ed'ace”

ya'ni dîde-i nûr-dîde ve çeşm-i füyûdât-ı çeşîdelerinin siyâhı ziyâde hâlis siyâh ve beyâzı dahi latîf beyâz-ı bî-iştibâh idi.

“Sehle'l-haddeyni”

ve ol Resûl-i zi'l-Celâl hazretlerinin ruhsâr-ı gülgûn-ı nûr-misâlleri ziyâde hem-vâr ve i'tidâl üzre idi ki aslâ irtifâ' ve inkıbâddan bir zerre nesne derk olunmak bir emr-i muhâl idi.

“Dalî'a'l-femi”

ve dahi ol Nebiyy-i zî-şân ve güzîde-i Benî 'Adnân ve hulâsa-i ins ü cân hazretlerinin dehân-ı hikem-beyân u mu'cize-efşânları bir mikdâr vâsi'ce idi. Lâkin ma'lûm ola ki meyân-ı 'arab-ı 'urbandavüs'at-i fem esbâb-ı fahr u senâdan olduğu müttetfak-ı ümemdir. Zira edâ-yı fesâhat ve belâgat ve hakk-ı tekellüme kemâl-ı kudret bununla cilve-ger-i minassa-ı sühûlet olur pes şu'ârâ-yı Rûm ve 'Acem'in dehân-ı hûbândan meselâ kâh nokta ve kâh 'adem-i ta'bîrleri meyân-ı fusâhâ-yı 'Arab'da makbûl ü müselleme değildir. Belî garaz-ı âhar kasdı ile şîrâze-tırâz-ı i'tibârât-ı 'acem olmak olur.

“Eşnebe”

ve dahi dendân-ı ziyâ-feşânları ziyâde latîf ve keskin ve beyâz ve berrak ve âb-dâr-ı lü'lü-itahsîn idi.[106a]

“Müflice'l-esnâni”⁸⁰

⁸⁰ Dişleri düzgün ve parlak idi.

ve yine meyân-ı dendân-ı le‘âlî-şânları i‘tidâl üzre seyrek ve cümle hem-vâr ü yek-sân idi.

“Dakîka’l-mesrubeti”

ve yine mübârek sadr-ı bedr-ârâlarından sürre-i dürrü dişlerine varınca ziyâde latîf ve nâzik satır-ı memdûd gibi bir mikdâr kıl var idi ki enlü değil ve sıkca ve uzunca dahi değil belki ol mûy-i müşgîn-hâl-i nezâket ve hem-vârîde mikyâs-ı i‘tidâl idi.

“Kâne ‘unukahûceyyidüdümyetin”⁸¹

Kâne ol Resûl-i kerîmin gerden-i sîmîn ü cîd-i na‘îmleri erbâbı nazarında nazîri ‘adîm olan gerden-i sanem-i ‘âc ve yâhûd sîm idi. Fî safâ’i’l-fıddati,ya‘ni ifrât-ı leme‘ân ve berîkde gûyâ ki bir hâlis evsâfı gümüş idi.

“Mu‘tedile’l-halki”⁸²

ya‘ni ol Nebiyy-i Kureşî’nin yaradılışı öyle mu‘tedil idi ki a‘zâ-yı şerîfe tamâmen birbirine her hâlde uygun ve ke-mâ yenbağî cümle mümâsil ü mevzûn idi.

“Bâdinen mütemâsiken”⁸³

ya‘ni ol Resûl-i muhterem ve güzîde-i Benî Âdem sallallâhu ‘aleyhi ve sellem hazretlerinin mübârek cism-i mükerremeleri haylice iri ve lahm-i mufahhamleri güzel kavî ve şâibe-i nakâisten bi’l-küllîye berî idi.

“Sevâe’l-batni ve’s-sadri”⁸⁴

ve dahi şikem-i pür-hikemleriyle sadr-ı bedr-i münevverleri bir levh-i sîmîn-levh gibi bes-berâber idi.

“Müşîha’s-sadri”

ve yine sadr-ı meşrûh-i Resûl semî-‘i mahzen-i esrâr-ı İlâhi ma‘den-i ahbâr-ı nâ-mütenâhî olduğuna binâen i‘tidâl üzre fasîh ü vasî‘ idi.

⁸¹ Boynu son derece güzel olup, sanki gümüş gibi parlak idi.

⁸² Yaradılışı, a‘zâları mu‘tedil ve münasip idi.

⁸³ Şişman da çok zayıf da değildi.

⁸⁴ Sırtı, karnı düzgün idi.

“Ba‘ide mâ beyne’l-[106b] menkibeyni”⁸⁵

ve meyân-ı dūş-i manzar-ı dūşları ya‘ni mübârek yağrınları kemâl-i i‘tidâl üzere uzacak idi ki temâm-ı bedânet ve dahâmet onunla zâhir ve hüveydâ ve celâlet-i nübüvvet bir nev‘a dahi peydâ olur idi.

“Dahme’l-kerâdîsi”⁸⁶

ya‘ni omuzbaşı ve uyluk başı ve dizgözü üstühân-ı nûr-âşiyânları sâir a‘zâ-yı celîle-i Nebeviyye‘ye esâs-ı nûr iktibâs olduğına binâen ol cenâb-ı hazret-i Hak ve hakîm-i ezeli-yi mutlak lâ-cerem böylece kavî ve iri olmasını ufak bilüp bu gûne latîf ve yek-sân ve mevzûn ve mu‘tedil kavî ve me‘mûn-i halk eylemiş idi. Fe-tebâraka‘llâhu ahsene’l-hâlikîn ni‘me’l-Hakîm ve hüve Rabbü’l-‘âlemîn.⁸⁷

“Envere’l-mütecerredi”⁸⁸

ve bir emr-i târîyle sevbden ârî olan cesed-i şerîfleri ziyâde nûrlu idi. Ya‘ni cism-i pâk-ı Muhammedî ve beden-i tâb-nâk-ı Ahmedî nazar-ı İlâhî sermedîye ke-mâ yenbağî mazhar olduğuna binâ‘en ba‘zı mertebe rîk ve gubâr ve yâhûd harâret-i âfitâb-ı tâb-dâr isâbet etmekle asla kararmak ihtimâli olmaz idi.

(Li-Münşi‘ihi)

Ol beden kim ola nûrdana‘lâ

Ana kirlenmek olur mu hâşâ

Olmadı sâyesi üftâde-i hâk

Etdi bu lutfi dahi ana Hudâ

Hîçpâ-mâl-i meks olmadı hem

Oldu bu nev‘deta‘zîm ana

Mâ-hasale hazret-i fahr-i rusûlün

⁸⁵ İki omzunun arası geniş idi.

⁸⁶ Mafsal kemikleri kuvvetli ve iri idi.

⁸⁷ E 59, ÂE 448 ve ÂE 450 - ni‘me’l-hakîm ve hüve Rabbü’l-‘âlemîn.

⁸⁸ Ciltleri nurlu ve parlak idi.

Cism-i pâkindegörinürdi cilâ.⁸⁹

“Mevsûle mâ beyne'l-lebbetive's-sürreti bi şa'rin yecrî ke'l-hatti”⁹⁰

ya'ni ol [107a]Nebiy-i Mahmûd'un vücûd-i behbûd u Zât-ı mes'ûdlarında sîne-i nûr-âyîneleri evcinden nâf-i müşğîn-nâfîlerine varınca iki tarafları muttasıl mânend-i hatt-ı siyâh müşğ-bâr ziyâde nâzik ve hem-vâr kıldan ince bir satr-ı âb-dâr var idi.

“Âri'yye's-seddiyeni”

ve dahi pistân-ı hukka-i nişân ve lü'lü-i 'unvânlarında ya'ni mübârek memelerinde kıl kadar küdüret olmayup bi'l-cümle nesneden 'ârî ve berî idi.

“mimmâ-sivâ zâlike”

illâ ancak mücâveret tarîkiyle ol şekl-i hatda nümûdâr olan mûy-i müşğ-bâr ve 'anber-i âsâr var idi.

“Eş'are'z-zirâ'ayni ve'l-menkebeyni ve e'âli's-sadri”⁹¹

ya'ni mübârek kollarında ve mübârek omuzlarında ve sîne-i âyine-sînelerinin taraf-ı bâlâlarında vâfirce mûy-i gâliye bular var idi. Ve bi'l-cümle bu mevâzı-'ı mübâreke ol mûy-i dil-cûy ve müşğ-bû haylice olup her biri ol Nebiy-i muttalibide olan kuvvet-i risâlet ve mehâbet-i Nübüvvet ve fart-ı şecâ'atden lisân-i hâl-i hoş-makâlle haber-gû idi.

“Tavîle'z-zendeyni”⁹²

ve mübârek bilekleri i'tidâl üzere uzun ve mevzûn idi. Ba'zı şürrâh-murâd bunda mübârek kollarında olan üstühân-ı nûr 'unvânlarının⁹³ uzunluğudur demiş.

“Rahbe'r-râhati”⁹⁴

⁸⁹ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: sadece şu kısım yer almaktadır:

Ol beden kim ola nûrdan a'lâ

Ana kirlenmek olur mu hâşâ

⁹⁰ Göğsün üst tarafındaki kısım ile göbek arasındaki kıllar bir satır şeklinde uzanmış idi.

⁹¹ Kollarında, omuzlarında ve göğüs kısmının üst tarafında kıl vardı.

⁹² Dirsek kemikleri, bilekleri uzun idi.

⁹³ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: âşiyânlarının.

⁹⁴ Avuçları geniş idi.

ve ‘âmme-i enâma râhat-resân olan râha-i kerem-sâhaları ya’ni mübârek ellerinin ayaları dahi vâsi’ce idi. Hakkâ ki erbâb-ı basar bu hilkat-i nûr-i basar ile ol Resûl-i mahmûdi’l-hisâl ve mahbûb-i **[107b]**Hudâ-yı müte‘âl hazretlerinin kâffe-i cihân-bânakerem-bahş-i bî-nihâye olduklarına istidlâl eyleyüp bu şekl-i matbû‘ı ana ni‘me’l-eser bilürler idi.

“Şesne’l-keffeyni ve’l-kademeyni”⁹⁵

ya’ni ol Peygamber-i kerîmü’ş-şân ve ‘azîmü’l-bürhânın yed-i kerem-yedleri ve kadem-i muhteremleri hattâbi’t-temâm ve’l-kemâl enâmil-i meymûn ve ‘atâ şâmilleri gâyet matbû‘uhem-vâr ve latîfü hoş-etvâr-i i’tidâl üzre irice ve etine doluca idi.

“Sâ’ile’l-etrâfi”⁹⁶

ve dahi ol Resûl-i zi’l-Celâl ve habîb-i Rabb-i müte‘âlin menba-‘ı mâi’l-hayât ve reşk-efzûd-i âb-ı zülâl olan enâmil-i nûr-misâl ve kerem-hasâilleri ya’ni bi’l-cümle mübârek parmakları ziyâde mu’tedil ve mevzûn ve uzunca ve hem-vâr ve kâlem-nümûn idi. Hattâ cild-i pâk-ı tâb-nâklarında asla zerre kadar tekessür ü teşennüc ü ta’akkudden bir eser görünmez idi. Belki ifrât-ı nûrâniyyetden mânend-i Kevser her tarafa seyelân ider zann olunur idi. Ba’zı rivâyetde “sâ’ine’l-etrâf” ev “sâ’ire’l-etrâf” vâkı‘ olmuşdur. Bunlar dahi ma’nâ-yı evvele ‘â’iddir.

“Sebite’l-kasabi”

ve dahi ol mefhar-i evâhir ü evâilin etnâb-ı mefâsılları ya’ni mübârek sinirleri cümle latîf ve bükülmez ve ziyâde hem-vâr ve düz idi ki asla ta’akkud ve büküm derk ü his olunmaz idi.

“Hımsâne’l-ahmeseyni”⁹⁷

Ve dahi ol Peygamber-i zü’l-ihirâm ‘aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm hazretleri sa’âdetle hareket ve hirâm buyurdıklarında vasat-ı **[108a]**kadem-i muhteremleri

⁹⁵ Elleri ve ayakları etli idi.

⁹⁶ Parmakları mu’tedil bir şekilde uzun idi.

⁹⁷ Ayakları tam olarak yere basmazdı.

tamâmen bûse-gâh-ı zemîn-i rif‘at-rehîn olmaz idi. Belki ancak ökçe tarafı ve parmaklar tarafı ve bir mikdâr taşra tarafı bûse-dâd-ı hâk-i ‘ıtır-nâk olur idi.

“Mesîha’l-kademeyni yenbû‘uhüme’l-mâü”⁹⁸

ya‘ni ol Nebiyy-i zübde-i kâinât ve mefhar-i mevcûdât hazretlerinin mübârek ayakları öyle latîf ü berîk idi ki gûyâ nûrdan tecessüd ü tecessüm eylemişdi. Üzerlerine dökülen âb-ı Kevser cenâb-ı ber-mir‘ât-ı mücellâ gibi bî-karâr u bî-me‘âb olup⁹⁹ fi‘l-hâl şükran li‘llâhi Te‘âlâ yerlere üftâde verû-mâl olur idi.

“İzâ zâle zâle tekallu‘an”¹⁰⁰

veeğer ol Cenâb-ı hazret-i risâlet sa‘âdetle her-gâh ki bir semte hareket buyursalar esnâ-yı hirâmda her-çend ki ref-‘i akdâma ikdâm ideler mübârek pâ-yi rif‘at-intimâların kuvvetlice kaldırurlar idi. Meselâ mütekebbirân u nâzende-gân-ı cihân-bân gibi bir yere gittikde ayak sürüyüp nâzıyla yürümezler idi.

“Ve yahtû tekeffüen”¹⁰¹

ve yürüdükde dahi câdde-i tarîka mâil yürürler idi. Ba‘zı kibâr tercemesinde tekeffi lafzını kuddâm cânibine teveccüh ile tefsîr idüpya‘ni meşyeleri temâyül ile değil idi. Salınup yürümezler idi. Ba‘zı şürrâh-ı Buhârî “*Kâne izâ meşâ yemîlü ilâ kuddâmihi bi-vaz‘i hutuvâtin müttesi‘atin*” dediği anı müeyyiddir dimişler.¹⁰²

“Ve yemşî hevnen”¹⁰³

ve dahi meşy ve hareketlerinde ziyâde vakar u sekînet iltizâm iderler[108b] idi ki mağrûrâne salınmak ihtimâli olmaz idi.

“Zerî‘a’l-mişyeti”¹⁰⁴

ya‘ni hareket-i pür-bereketlerinde lütufla sür‘at iderler idi ki

⁹⁸ Ayakları düz taban değildi ve üzerine dökülen su akıp giderdi.

⁹⁹ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450 - bî-me‘âb ifadesi yok, sadece bî-karâr.

¹⁰⁰ Yürürken ayaklarını kuvvetlice kaldırır, sürümezdi.

¹⁰¹ Adımları birbirini takip eder, salına salına yürümez idi.

¹⁰² ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450 -ba‘zı kibâr vd.

¹⁰³ Mütevâzi bir şekilde yürür idi.

¹⁰⁴ Latîf bir hızla adım atardı.

“ke-ennemâ yenhattu min sabebin”¹⁰⁵

ke-enne ol Nebiyy-i muhterem sallallâhu ‘aleyhi ve sellem hazretleri sa‘âdetle¹⁰⁶ bir semte hirâm ve devletle bir yere sarf-ı kadem buyurdularında gûyâ ki bir yüksek yerden inerler idi.

“ve ize’l-tefete’l-tefete cemî’an”¹⁰⁷

veeğer ol güzîde-i Benî Âdem şefâ‘at-cûy-i ‘usât-ı ümem her-gâh ki lütufla iltifât buyurup bir nesneye nazar-bâz olsalar¹⁰⁸ külliyyet ile müteveccih olup gurûr nâzıyla ki endâz olmazlar idi.

“Hâfıza’t-tarfi”¹⁰⁹

dahi ol hulâsa-i nev-‘i insân ve karîr-i ‘uyûn-ı a’yân hazretleri çendân vakûr idiler ki efrâd-ı âferîdeden bir ferde makdûr değildir. Binâen ‘alâ zâlik mübârek dîde-i nûr-dîde ve çeşm-i cemâl-i çeşideleri mahfûzun min ‘indillâh olup ru‘yet-i nâ-sezâ olacak nazar-bâzîden bi’l-külliye masûn bi-lâ iştibâh¹¹⁰ idiler.

“Nazaruhû ile’l-ardi etvalü min nazarihi ile’s-semâi”¹¹¹

ya‘ni ol Resûl-i Hudâ ve mahbûb-i zât-i Kibriyâ’nın yerlere nazarı göklere nazarından dirâz ve hilâfı bi’n-nisbe az idi. Zirâ kadıyye-i vakâr ve hudû‘ve âdâb-ı tevâzu‘ ve huşû‘ bu tavr-ı matbû‘dan ziyâdece¹¹² peydâ ve nümâyân ve hüveydâ olur.

“Cüllü nazarihi’l-mülâhazatü”¹¹³

ya‘ni umûr-i dünyâyâ olan nazar ve i‘tibârları ekser hâlde kader-i yesîr üzre bedîdâr idi.

“Yesûku ashâbehü”¹¹⁴

¹⁰⁵ Yürüdüğünde sanki yukarıdan iner gibi idi.

¹⁰⁶ ÂE 59 ve ÂE 450 - sa‘âdetle.

¹⁰⁷ Bir şeye yöneldiği zaman tüm vücuduyla döner idi.

¹⁰⁸ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: her-gâh ki sa‘âdetle bir nesneye nazar buyursalar.

¹⁰⁹ Sebepsiz olarak hiçbir tarafa bakmazlardı.

¹¹⁰ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450 - bi-lâ-iştibâh.

¹¹¹ Yere bakmaları göğe bakmalarından daha çok idi.

¹¹² ÂE 59 ve ÂE 448: huşû‘bundan ziyâdece.

¹¹³ Bakışları düşünceli idi.

¹¹⁴ Ashâbıyla yürürken arkalarından giderdi.

ya'ni Zât-ı [109a]zü'l-ihtirâmları ashâb-ı kirâmlarıyla bir yere refâkat u hirâm buyursalar ol Resûl-i kerîm anları takdîm idüp kendüler sa'âdetle verâ-yı ashâbda¹¹⁵ kalup irâ'et-i râh-ı tevâzu'u ta'zîm ider idi.

“Ve yebde'ü men lekıye bi's-selâmi”¹¹⁶

ve dahi ümmet-i sa'âdet-i tînet ve devlet-i ülfetden her kime râst gelseler zât-ı sûtûde sıfatları bi'z-zât evvelen selâm virmege mübâdere ve müsâra'at buyurup sahb-ı kirâmlarına bu nev'a dahi kasd-ı ikrâm iderler idi.

“Kâle” yine İbn Ebî Hâle hazretleri buyurdular ki:

“Kâne Resûlullâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem mütevâsile'l-ahzâni”¹¹⁷

ol mesned-i Peyâm-berân ve ol Resûl-i âhiri'z-zamân hazretleri umûr-i ahrete müte'allika olan gam ve elemelerini birbirlerine ulaştırır idi.

“Dâime'l-fikreti”

ve dahi umûr-i mezkûreye fikr ü endîşelerinde devâm üzre idiler.

“Leyset lehû râhatün”

dünyâda ânlar için asla râhat ve safâ yoğidi.

“Ve lâ yetekellemü fî gayrı hâcetin”¹¹⁸

ve dahi dünyevî veyâ uhrevî bir hâcet-i beşeriyye olmaksızın kelâma ikdâm buyurmazlar idi.

“Tavîle's-sekti”

Kesret-i ezkâr ve devâm-ı efkârdan nâşî sükûtları tavîl ve nutukları kalîl idi.¹¹⁹

“Yeftetihu'l-keleme yahtimühû bi eşdâkihi”

¹¹⁵ ÂE 59 ve ÂE 448: ardlarında yürürler idi.

¹¹⁶ Karşılaştığına evvelce kendisi selâm verirdi.

¹¹⁷ O, genellikle hüznü idi.

¹¹⁸ Gereksiz yere konuşmaz idi.

¹¹⁹ Konuşması az, sükûtu çok idi. ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: devâm-ı efkârdan nâşî uzun sükût iderlerdi.

ya'ni ol Nebiyy-i zî-şân sa'âdetle nutk idüp meclise dürr-i efşân olsalar kelimât-ı dürer-bârlarına mübârek dihânlarından nice bed' iderlerse öylece pâyân virirlerdi. Ve bi'l-cümle [109b]ol Resûl-i 'Adnânî dil ucuyla söylemege kendülere erzânî görmezler idi.

“Ve yetekellemü bi cevâmi‘i‘l-kelimi”¹²⁰

ve her-bâr ki söyleseler kelimât-ı fesâhat-ı gââyât ve belâgat-ı âyâtları hezâr-mesâlih ve hikemi ve üslûb-i bedî‘i i‘câz-şiyemi müstemil tarz üzre olup böylece cevâhir-i zevâhir-nisâr ve i‘câz-ı hikem-güftâr olurlar idi. Hakkâ ki kelâm-ı lü‘lü‘-i insicâmlarının sebk ve keyfiyeti yanında büleğâ-yı ‘Arab-ı ‘urbanlar ve hikmeti meyânında hukemâ-yı Rûm u ‘Acem bî-şu‘ûr u bî-mecâl idi ki ezhân-ı havâs ve ‘avâmda mâlâ-mâl olmuşdur.¹²¹

“Faslün lâ fudûle fihî ve lâ taksîra”¹²²

öyle kelâm-ı le‘âlnizâm-ı şâmil ü kâmil ki meyân-ı Hakk ve bâtlı fâsıl idi. Ve yine anda asla beyhûde ziyâde ve fehm-i murâda mâni‘olacak kusûr yoğidi.

“Demisünleyse bi‘l-câfi”¹²³

ya'ni ol Nebiyy-i kerîmin huluk-ı ‘azîmleri gâyet latîf ve suhûlet üzre idi ki aslâ ir ferde cevri ü cefâyı sezâ ve revâ görmezler idi.

“Ve le‘l-mühîni”¹²⁴

ve dahi ol menba-‘i risâlet ve melek-haslet hazretleri kimseye ihânet ü hakâret etmezler idi. Ve ol Resûl-i kerîm ve Nebiyy-i celîli dahi bir kimsenin tahkîr ü terzîli ihtimâli yoğ idi. Belki kadr-i a‘lâları meyân-ı a‘dâda bile hezâr merhale kuvvet-i idrâkden bâlâ idi.

“Yu‘azzimü‘n-ni‘mete ve in dekkat”¹²⁵

¹²⁰ Az sözle çok şey anlatırdı.

¹²¹ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: bî-şu‘ûr ve bî-mecâldir.

¹²² Konuşmasında fazlalık yahut eksiklik yok idi.

¹²³ Kibar bir yaratılışı var idi, asla kaba değildi.

¹²⁴ Kimseye hakaret etmezdi.

¹²⁵ Ni‘met az olsa da onu yüceltir küçümsemezdi.

ya'ni zât-ı şerîf ve nefis-i nefîsleriçün¹²⁶ âmâde olunan ni'met her ne **[110a]**kadar kılet üzere olsa dahi yine ol Resûl-i Kerîm anı istihkâr eylemeyüp tevkîr ü ta'zîm iderler idi.¹²⁷

“Lâ yezümmü fihâ şey'en”¹²⁸

eşyâdan bir şey'izemm ü kadha ruhsat virmezler idi.

“Lem yekün yezümmü zevâkan ve lâ yemdehuhû”¹²⁹

ve bi'l-cümle mat'ûm ü meşrûbden bir nesneyi zemm ü medh ider olmadılar. Belki mübârek tab-ı kerem-i matbû'larında ârzû olsa sa'âdetle tenâvül buyurup ârzûolmadığı takdîrce lütufla¹³⁰ keff-i yed-i sa'âdet-sermed iderler idi.

“Ve lem yekün li ğadabihî”¹³¹

cenâb-ı Resûl-i halîm ü selîm ki müstecmi-'i mekârim-i ahlâk olmakda misli 'adîm olduğu bi'l-ittifâkdır.¹³²Lâkin yine gadabân oldukda bir vech ile karşularına durulmaz idi.¹³³

“İzâ tü'uddiye'l-hakku bi şey'in”¹³⁴

Meselâ¹³⁵ ibtâl-ı hakka mü'eddî olur bir şey'e ta'arruz ve tesaddî olunsa yâhûd eşhâsdan birisi vech-i mezkûr üzere bir nesneye ta'arruz eylese veyâhûd cenâb-ı vahiy-ülfetleri ikâmet-i hakk-ı müsbit için ta'arruz ve 'azîmet buyursalar¹³⁶ mehâbet-i risâlet ve celâlet-i nübüvvet harekete gelüp bir ferde ref' ve i'tirâza miknet ve kudret olmaz idi.

“Hattâ yentasıru lehû”¹³⁷

¹²⁶ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: zât-ı şerîfleriçün.

¹²⁷ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450:Resûl-i kerîm anı ta'zîmiderlerdi.

¹²⁸ Herhangi bir şeyi kötülemezdi.

¹²⁹ Yeme içme vs. şeyleri kötülemediği gibi çok övmezdi de.

¹³⁰ ÂE 59: lütufla yerine ecelden.

¹³¹ Öfkesi sürerdi.

¹³² ÂE 59, ÂE 448 veÂE 450: cenâb-ı Resûl-i kerîm halîm ve selîm olmakda ittifâkan misli 'adîmdir.

¹³³ ÂE 59: karşularına insân durmaz idi; ÂE 448 ve ÂE 450: karşularına insân duramaz idi.

¹³⁴ Birine bir haksızlık yapılsa ona yardım edip haksızlığı ortadan kaldırıncaya kadar

¹³⁵ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: meselâ eşhâsdan birisi.

¹³⁶ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450 – yâhûd vd.

¹³⁷ Haksızlığa uğradığında kişiye yardım edip haksızlığı ortadan kaldırıncaya kadar (öfkesi dinmezdi).

hattâ ol hakka yardım idüp her-bâr ihyâ-yı hakve ibtâl-i bâtil-ı mutlak iderler idi. Ve'l-hâsıl¹³⁸Rabbü'l-enâm 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm hazretleri lâ-mehâle taraf-ı hakdan ayrılmayup intisâr ü intikâma sa'y u ikdâmı sa'âdetle iltizâm buyururlardı.[110b]

“Ve lâ yeğdabu li nefsihî ve lâ yentesiru lehâ”¹³⁹

ya'ni ol Resûl-i ilâh ve şefâ'at-penâh ve mekremet-dest-gâh hazretleri hikemi'l-beşeriyye teşehhî için¹⁴⁰ gadab ve yâhûd ittibâ-'ı nefisle hetk-i edeb eyleyüp bir ferdden ahz-ı intikâm sadedinde olmazlar idi. Farazâ bu sûretderû-nümûn olur ba'zı emrin sübûtu muhakkak ve mukarrer olsa yine ol¹⁴¹ cenâb-ı Rabbi'l-erbâb ve Hâliki'l-enâm ve'l-mülki'l-â'lâm hazretlerinden dahi ilhâma mebnîdir¹⁴² denilir.Rastî-i makâle-i pür-hikmet mulâhaza-ı kıssa-ı hazardan cilve-ger-i minassa-ı sıhhat olur.¹⁴³

“İzâ eşâra eşâra bi keffihî küllihâ”¹⁴⁴

her-gâh ki sa'âdetle bir nesneye işâret buyursalar tamâmen mübârek keff-i kerem-güster¹⁴⁵ ile işâret ve bu nev'a dahi lutf u mürüvvet ve ta'lîm-i ümmet iderlerdi.

“ve izâ te'accebe kalebehâ”¹⁴⁶

veeğer bir nesneden ta'accüb itseler mübârek dest-i kerem-peyvestlerinin ayasının¹⁴⁷ cânib-i semâya dönüptaşra tarafıyla yire îmâ iderledi.

“Ve izâ tehdese't-tesâle bihâ”¹⁴⁸

ve her zemân ki sühen-pîrâ ve lutf-efzâ buyurup bir nesneden haber virseler kelimât-ı sihr eserlerini işâret-i 'aliyyeleriyle muttasıl ve mukarrer iderlerdi.

¹³⁸ ÂE 448 ve ÂE 450: ve'l-hâsıl ol Resûl-i.

¹³⁹ Kendisi için ne kızar ne de kendisi için kazanmak/intikam almak isterdi.

¹⁴⁰ ÂE 59: şefâ'at-cûy-ı ümmet-penâh hazretleriteşehhî için; ÂE 448 ve ÂE 450: şefâ'at-penâh hazretleri teşehhî için.

¹⁴¹ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: rû-nümûn olan umûr ve ahvâl.

¹⁴² ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: hazretleri elbette kendülere vahy ve ilhâm eylemeğe mebnîdir.

¹⁴³ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450 -Rastî-i makâle-i pür-hikmet mulâhaza-ı kıssa-ı hazardan cilve-ger-i minassa-ı sıhhat olur.

¹⁴⁴ Bir şeyi işâret ettiği zaman tüm avucuyla, eliyle gösterirdi.

¹⁴⁵ ÂE 59: keff-i kerem-keşfleriyle; ÂE 448: keff-i keşfleriyle.

¹⁴⁶ Bir şeye şaşırıldığı zaman ellerini ters çevirirdi.

¹⁴⁷ ÂE 59: mübârek ellerinin arkasını; ÂE 448 ve ÂE 450: mübârek ellerinin âyasını.

¹⁴⁸ Konuştuğunda ise avuçlarını birleştirdi.

“Fe yadribu bi ibhâmihi’l-yümnâ râhatehe’l-yüsrâ”¹⁴⁹

ve sa‘âdetle mübârek sağ ellerinin baş parmağıyla mübârek sol elleri ayasına ururlar idi.

“Ve izâ ğadibe e‘rada ve eşâha”¹⁵⁰

ve eğer bir kâr-ı nâ-gir-dâr için gadab etseler hilkat-ikerem-tûnet ve melek-**[111a]**hilkatleri muktezâsınca ‘afva müsâra‘at idüp levm ü mu‘âhezeden i‘râz u inkıbâz üzre olurlar idi.

“Ve izâ feriha ğadda tarfehü”¹⁵¹

veeğer bir nesneden mesrûr olsalar yemîn ü yesâra nigerân olup asla izhâr-i sürûr u hubûr itmezlerdi.

“Cüllü dahkihi’t-tebessümü”¹⁵²

ekser handeleri tebessüm idi.¹⁵³

“Ve yefferru ‘an misli habbi’l-gamâmi”

ve ol Resûl-i nâzik-dehân hande-i nûş-i câne ruhsat buyursalar mağbût-ıdürri-i şehvâr olan mübârek dendân-ı âbdârları latîf ü berîk ü hem-vâr guyâ dolu dâneleri gibi hüveydâ ve bedîdâr olurdu.

Tekmile

Mütercim-i ‘abd-i sakîm Vahdî İbrâhîm eydür ki *Şifâ*’da mezkûr olan hilye-i pâk-i Ahmedî ve na‘t-ı tâb-nâk-ı Muhammedî bu makâmda hüsn-i ihtitâmbuldu. Feli’llâhi’l-hamdü ve’l-minnetü zi’l-in‘âm ve li’r-Resûli ebhâ’t-tahiyyeti ve’s-selâmi lâkin mühr-i müşğîn-i nübüvvet ve hâtem-i hüccet-i risâletin¹⁵⁴ dahi şemâil-i şerîfede mezbûr ve mestûr oldığı vech üzre bu tercemede îrâdını müstahsenve belki zîb-efzûd-ı nigâr-hâne-i cân u ten görüp tarz-ı sâbık üzre serd ü beyânat esaddî eyledim.

¹⁴⁹ Sağ elinin baş parmağını sol elinin ayasına vurur idi.

¹⁵⁰ Bir şeye kızdığı zaman yüz çevirirdi.

¹⁵¹ Sevindiğinde gözlerini aşağı indirirdi.

¹⁵² Gülmesi tebessüm şeklinde idi.

¹⁵³ ÂE 59 -ekser handeleri tebessüm idi.

¹⁵⁴ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: hâtem-i nûr-i risâletin.

Ve mina'llâhi'l-hidâyetü ve't-tevfîku ve's-sülûku ilâ sevâe't-tarîk

'an Sâib b. Yezîd (ra) "ennehû kâle nazartü ile'l-hâtemi beyne ketifeyhi"

Kâ'il-i hadîs bu gûne tahdîs ider ki cenâb-ı sa'âdet-şiyem-i Peyâm-ber ve Resûl-i kerîm-i Hudâ-yı ekber hazretlerinin iki yağrınları arasında mühr-i [111b]nübüvvet ve hâtem-i risâlete nazar itdüm gördüm. **"Fe izâ hüve mislü zirrû'l-hacele"**nâgâh ol mühr-i münevver¹⁵⁵ ve ol karîrû'l-'ayn ve nûru'l-basar çerge ve oba düğmesine benzer idi.

"Ve 'an Câbir b. Semüreradiyallâhu te'âla 'anhü raeytü'l-hâteme beyne ketifeyhi Resûli'llâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem guddeten hamrâe"

bu hadîsin kâ'ili ve bu şerefin nâ'ili dahi buyurmuşlar ki ol mührü ben-i hâtemi gördüm ol mühr-i şerîf ol mevzi-î münîfde et ile deri arasında peydâ olan ben didikleri nesne ki kırmızı renklü bir cism-i latîf idi ki **"misle beydati'l-hamâme"** mikdârda gögercin yumurdasınca var idi.

Ve fî rivâyet-i Müslim 'anhu ve

"Raeytü'l-hâteme beyne ketifeyhi misle beydati'l-hamâmeti yeşbehu cesedahû hâzâ"¹⁵⁶

Ve 'an Ebî Zeydin hüve şe'râtün müctemi'âtün İmâm Kastallânîyeddür ki zâhiren bunlar ol mühr-i nübüvveti görmek devletine mazhar olmadılar. Belki elleriyle mes idüp mertebe-i hislerine lâyh olduğu üzre bir mikdâr müctemi'olup¹⁵⁷ birikmiş müy-i'anber bûy-i dilcû idi¹⁵⁸didiler.

Ve 'an Ebî Sa'id el-Hudrî radiyallâhu 'anhu

"Ennehû kâne fî zahrihî sallallâhu te'âla 'aleyhi ve sellem bid'ate lahmin nâşizetin"

¹⁵⁵ ÂE 59: ol mühr-i nübüvvet.

¹⁵⁶ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450- "Raeytü'l-hâteme beyne ketifeyhi misle beydati'l-hamâmeti yeşbehu cesedahû hâzâ"

¹⁵⁷ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450 -müctemi' olup.

¹⁵⁸ ÂE 59 ve ÂE 448: 'anber-bû idi.

bunlardan vârid olan haber-i rif‘at-esere göre¹⁵⁹ ol cism-i latîf bir mikdâr yükserek lahm-i behcet¹⁶⁰-elif idi.

Ve ‘an Abdullah b.Sercis radiyallâhu ‘anhu

“Ennehû misle’l-cüm‘î”

bunlardan naklolunan eser-i mu‘tebere göre¹⁶¹ nazarlarına bir mikdâr büyücek görünüp faraza yumruk gibi idi ki

“havlehâ huyelân[112a] ke-ennehâ seâfil”

nohud dâneleri gibi et benleri var idi ki her biri zînet-efzâ-yı mühr-i güher-i vâlâ idi. Bu ‘abd-i za’îf ve bende-i nahîf mûrdan kemter cümleden ahkar sakîm ü ‘alîl kem-mâye ve zelîlin anladığı¹⁶² budur ki bu ifâde-i müşkil-beyân bi’n-nisbeti ilâ ba‘zi’l-ehyân veyâhûd isti‘dâd-ı ra’yide olan hâlete göre nümâyân olmak gerekdir.¹⁶³ Ve ‘inde’t-tahkîk bunlar cümle takrîbîdir. Zira mehâbet-i şân-ı nübüvvet ve celâlet-i ‘unvân-i risâlet erbâb-ı meveddete ve ashâb-ı âdâb-ı mahabbete ke-mâ hüve hakkuhu nazaruhû ve tahdîku basarihî müsâ‘ade ve kudret ve isti‘dâd ve tâkat virmez idi ki her bir ferde yakîn hâsıl ve herkes tahkîke vâsıl olup ‘alâ vukû‘ habere ruhsat ve miknet ola. Vallâhü e‘lamü bi’s-savâb ve ileyhi’l-merci‘ ve’l-me‘âb. Ve hüve’llezî ya‘lemü’l-gaybe ve ‘indehü ümmü’l-Kitâb.¹⁶⁴ Ve’l-hamdü lillâhi Rabbi’l-‘âlemîn. Ve’s-salâtü ve’s-selâmü ‘alâ Nebiyyihî ve âlihi ve sahbihî ecma‘în. İlâ yevmi’l-cezâi ve’ d-dîn.¹⁶⁵

Âmîn.[112b]

Sonuç

Gerek edebiyatımız gerekse hat sanatımız Hz. Peygamber’i tavsif eden ve çeşitli tarzlarıyla karşımıza çıkan hilyeler açısından oldukça zengindir. Peygamberine duyduğu özlemi, hasreti O’nun sureti ve sîreti ile ilgili olarak gelen rivâyetler ışığında kaleme

¹⁵⁹ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: bunların haber-i sa’âdet eserlerine göre.

¹⁶⁰ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: rif‘at.

¹⁶¹ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: vârid olan habere göre.

¹⁶² ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: bu ‘abd-i zaîf ve bende-i nahîfin anladığı.

¹⁶³ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: budur ki bu beyan ba‘zı zamânanisbet olmak gerekdir.

¹⁶⁴ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450 -Ve hüve’llezî ya‘lemü’l-gaybe ve ‘indehü ümmü’l-Kitâb.

¹⁶⁵ ÂE 59, ÂE 448 ve ÂE 450: ilâ yevmi’ d-dîn.

alan birçok âlim, şâir Türk-İslâm edebiyatındaki hilye-i şerifelerin doğmasına vesile olmuştur. Yüzyıllarca süren hilye yazma geleneği son onyıllarda levhalarda yaşamaya devam etse de elimizde can bulmayı bekleyen birçok manzum ve mensur hilye kütüphanelerimizde beklemektedir. Resmî görevleri yanında dil ve edebiyatta, hat sanatında hâzık olan Vahdî İbrâhîm, mensur hilyesine esas olacak rivayetleri Kâdî İyâz'ın *Şifâ* adlı kitabından almış, halkın faydalanması ve bereket görmesi arzusuyla lisân-ı Türkî ile tercüme etmiştir. Hz. Peygamber'in hilyesini bilmenin mümin üzerine vacip olduğunu ve O'nun vasıflarıyla ilgili yanlış birşeyler söylemenin kişiyi küfre götüreceğini ifade ederek hilye bilmenin önemine dikkat çekmiştir. Vahdî İbrâhîm'in eserinde diğer manzum ve mensur birçok hilyeden farklı olarak girişte hilyeye bakmanın yahut onu evinde bulundurmanın kişiyi birçok felaketten koruyacağına dair rivâyetler dehilyenin ortaya çıkış sebebi olarak anlatılan Hârûnürreşid'in gördüğü rüya vs. hikâyeler de mevcut değildir. Ayrıca hilyenin sonunda tekmile başlığı ile hilyenin tamamlandığını ifade ettikten sonra diğer hilye örneklerinde rastlayamadığımız Nübüvvet mührü ile ilgili rivâyetler ve kendi açıklamaları bulunmaktadır.

Bu çalışmada hilye hakkında genel bilgiler, Vahdî İbrâhîm'in hayatına dair malumat verildikten sonra seçtiğimiz dört nüshalı hilyesini Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa nr. 211, 99b-112b varak sayılı nüshayı esas alarak *Terceme-i Hilye-i Şerîfe*'yi çeviri yazısı ile birlikte takdim ettik. Farklı kütüphanelerde Vahdî İbrâhîm adına kayıtlı Arapça hilyeler de mevcuttur. Bunların da ayrı bir çalışma ile ortaya konulması mümkündür.

Kaynakça

- Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. Erişim 13 Ağustos 2020. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vahdi-İbrâhîm-vahdi-efendi>
- Apak, Adem. “Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Ümmetine Şefkat ve Merhameti”. *Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*. tsh. İsmail Derin. 79-91. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Atik, Hikmet. “Hilyelere Göre Hz. Peygamber’in İnsanlara Davranışı”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/17 (Ocak-Haziran 2007), 272-283.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1342.
- Erdoğan, Mehtap. "Müellifi Belli Olmayan Mensur-Manzum Bir Hilye". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2008), 333-347.
- Erdoğan Taş, Mehtap. “Hoca Sa’deddin Efendi’nin Mensur Hilyesi: Hilye-i Celiyye ve Şemâil-i Aliyye”. *Asobid Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (Haziran 2018), 19-60.
- Erdoğan Taş, Mehtap. “Kadı Şâmî’nin Mensur Hilyesi: Şerh-i Hilyetü’ş-Şerîfe”. *Estad Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 169-186.
- Derman, Uğur. “Hâfız Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Derman, Uğur. “Hilye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/47-51. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. 26. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2010.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Aranan: Hilye”. Erişim 10 Kasım 2020. <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/>
- Durmuş, İsmail. “Vahdî Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/644-645. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Erdoğan Taş, Mehtap. “Hoca Sa’deddin Efendi’nin Mensur Hilyesi: Hilye-i Celiyye ve Şemâil-i Aliyye”, *Asobid Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (Haziran 2018), 19-60.
- Eren, Mehmet. “Ümmü Ma’bed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/325-326. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Fayda, Mustafa. “Vefeyât: Prof. Dr. Ali Yardım (1939-2 Ocak 2006)”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2004/2), 179-183.
- Güngör, Zülfikâr. *Türk Edebiyatı'nda Türkçe Manzum Hilye-i Nebvîler ve Nesîmî Mehmed'in Gülistân-ı Şemâil'i*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.

- Güngör, Zülfikâr. "Türk Edebiyatında Hilye-i Nebevî Türünün Doğuşu Gelişimi ve Sebepleri". *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (2003), 188-199.
- Kadî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî el-Endelüsî. *eş-Şifâ bi-ta'fî-i hukûki'l-Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem*.nşr. Abdülhamîd Ahmed Hanefî.2 Cilt. Mısır: b.y., ts.
- Kandemir, M. Yaşar. "Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/424.İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kandemir, M. Yaşar. "Şemâil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/497. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kara, Ömer. "Neşâtî'nin 'Hilye-i Enbiyâsı'nın Dînî Kaynakları". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 12 (2002), 1-48.
- Kazan, Hilal. "Hz. Peygamber'in En Güzel Tasvirleri Hilye-i Şerifelerdir". *Derin Tarih* 35 (2015 Şubat), 120- 121.
- Keskioğlu, Osman- Özyayın, A. Taha. "Bulgaristan'da Türk-İslâm Eserleri". *Vakıflar Dergisi* (1983), 17/109-141.
- Kubbealtı Lügatı. Erişim 14 Nisan 2020. www.lugatim.com
- Morimoto, Kazuo. "Muhammed Peygamber'in İslâm Tarihindeki Benzerleri". *İslâm'da Hilye Geleneği Uluslararası Sempozyum Bildiri Özetleri* (2018), 39-40.
- Mutluel, Osman. "Sanat Felsefesi Açısından Hilyeler". *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/12(2013), 879-888.
- Pala, İskender.*Hakânî Mehmet Bey Hilye-i Saadet*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2013.
- Şaban, İbrâhîm. *Türk-Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Yaptıkları Katkıları (17-18. Asırlar)*.İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Hilye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/44-47. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Taşkâle, Faruk. "Hilye-i Şerîfe'lerin Tezyinatı". *İslâm'da Hilye Geleneği, Uluslararası Sempozyum Bildiri Özetleri* (2018), 26-27.
- Türk Dil Kurumu. Erişim 17 Nisan 2020. www.tdk.gov.tr
- Uyar, Gülgün. "Rivâyet'ten Şerh'e: Hilye-i Şerîfe Yazımında Usul ve Muhteva". *İslâm'da Hilye Geleneği, Uluslararası Sempozyum Bildiri Özetleri* (2018), 30-31.
- Yavuz, Mehmet. "İbrâhîm Vahdî Efendi (ö. 1126/1714) ve Şevâhid Şerhleri". *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası* 33 (2018-2), 61-90.
- Yardım, Ali, "Hilye-i Saadet, Peygamber Efendimizin Yaratılış Güzellikleri". *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 7/4 (1978), 12-25.

Yardıı, Ali. “Şemâil Nevinin Doğuşu ve Tirmizî'nin Kitabü's-Şemâil'i”.*Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983),350-352.

Başlangıçtan Yirminci Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İslâmî Yazımda Cihad Literatürü*

Jihad Literature in Islamic Writing from the Beginning to the First Half of the Twentieth Century

Mehmet ÇOBAN**

Öz

Cihadın mana, boyut ve uygulamasına bakıldığında genel olarak Allah yolunda can ve mal ile mücadele etmek şeklinde tanımı yapılabilir. Cihad, Kur'an ve sünnetin üzerinde önemle durduğu temel meselelerden biridir. Hem teorik hem de pratik bir mesele olan cihad konusu ile ilgili ilk dönemden günümüze kadar pek çok çalışma yapılmış olup zengin bir literatür oluşturulmuştur. Bu araştırmada, ilk asırlardan yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar söz konusu alanla ilgili yazılan literatür ele alınacaktır. Mevcut akademik çalışmalarda genel olarak hadis ilmi özelinde Kitâbü'l-cihad edebiyatı ve belli dönemlerde yazılan cihad risaleleri incelenir. Bu çalışmada ise İslâm hükümlerinin mükellefler üzerindeki yansımaları konu edinen fıkıh ilminde cihad konusunun nasıl ele alındığı, fıkıh mezhepleri arasında bu yazım alanında hangi mezhebin daha ağırlıkta olduğu, cihad yazımının tarih boyunca hangi yüzyıllarda ve merkezlerde yoğunlaştığı hususları araştırılacaktır. Bununla birlikte yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar risale ve kitap olarak kaleme alınan cihad literatürünün bir bütün olarak dökümü ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Cihad, Literatür, Fikhî Mezhepler, İslâmî Yazım.

Abstract

Considering the meaning, dimension, and application of jihad it can be generally defined as struggling with life and property in the way of Allah. Jihad is one of the main issues that the Qur'an and Sunnah put emphasis on. Many studies have been conducted from the first period to the present day and rich literature has been created on the subject of jihad, which is both a theoretical and practical issue. In this research, the written literature on the field from the first centuries to the first half of the twentieth century will be discussed. In the current academic studies generally, Kitab al-jihad literature in the science of hadith and written jihad treatises in certain periods are examined. In this study, how the subject of jihad is handled in the science of fiqh, which deals with the reflection of Islamic provisions on taxpayers, which sect is more dominant in this writing area among the fiqh sects, in which centuries and centers the writing of jihad has been concentrated throughout history, etc. issues will be explored. In addition to this, a breakdown of the jihad literature, which was written as a treatise and book until the first half of the twentieth century, will be revealed as a whole.

Keywords: Islamic Law, Jihad, Literature, Fiqh Sects, Islamic Writing.

Giriş

İnanç, hukuk ve ahlaka dair ilke ve kurallardan oluşan bir değerler ve eylemler alanına sahip İslâm dini, söz konusu alanlardaki ilke ve gayeleri bütün insanlara ulaştırmayı amaçlamaktadır. Bu hedefi gerçekleştirme yolundaki en önemli enstrümanlarından birisi hiç şüphesiz cihaddır. Nitekim cihad olgusu, gerek Müslümanların diğer toplumlarla olan savaş münasebetlerinde gerekse de bir din olarak İslâm'ın dünyaya hâkim kılınmasında merkezi bir öneme sahip olmuştur. Bu itibarla cihad, mükellef olarak Müslümanın bütün hayatını düzene sokmayı kendisine konu

* Geliş Tarihi: 15.10.2021, Kabul Tarihi: 19.12.2021. Bu makale, yazarın "İslâm Hukukunda Cihad Literatürü ve Bedreddin İbn Cemâ'nın Cihadla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

** Arş. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, mehmedim73@windowlive.com, ORCID: 0000-0002-4827-4751.

edinen fıkıh ilminin içinde incelenmiş, şerî ve hukukî boyutları bir bütün olarak araştırılmıştır. Bundan ötürü cihadın hukukî ve dinî boyutuna ışık tutmak amacıyla oldukça erken sayılabilecek bir dönemde müstakil eserler telif edilerek günümüze kadar zengin bir literatür meydana gelmiştir. Aynı zamanda cihad konusu, fıkıhın tedvin edildiği ilk dönemlerden itibaren *Kitâbü'l-cihad* ve *Kitâbü's-siyer* başlıkları altında etraflıca incelenmiştir. Bununla birlikte İslâm yazın edebiyatının birçok alanında da cihadla ilgili çalışmalara rastlanılmaktadır. İslâm hukuk kurallarına kaynaklık teşkil etmesi itibari ile siyer ve megâzî eserleri cihada dair ilk bilgileri mündemiç mahiyete olanlarıdır. Konunun müstakil olarak ele alındığı eserler ise hicri II. yüzyılın ortalarından itibaren gün yüzüne çıkmaya başlar. Bunlardan ilki cihadın faziletine dair Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü'l-cihâd* adlı hadis derlemesi eseridir. Akabinde, Davud ez-Zâhirî (ö. 270/884), İbn Ebî'd-Dünyâ (ö. 281/894), Ebûbekir b. Âsım (ö. 287/900), Kummî (ö. 290/903) ile Ebû İshâk İbrahim b. Hammâd'ın (ö. 320/932) aynı adı taşıyan eserleri gelmektedir. Müteakip süreçte cihada dair müstakil çalışmalar artarak devam etmiş ve neticede söz konusu telifat İslâmî literatürde önemli bir yekûn oluşturmuştur.

Bu araştırmanın temel amacı, cihadın klasik fıkıh kaynaklarında hangi başlıklar altında ve nasıl incelendiğini ortaya koymak, cihad alanında yapılan çalışmaların genel bir dökümünü vermek, İslâmî literatürde cihadın yoğunlaştığı yüzyılların, bölgelerin ve fıkıh mezhepleri arasında cihad yazımındaki dağılımın haritasını ortaya çıkartmaktır.

Bu amaçlar doğrultusunda ilk olarak, cihad kelimesinin kavram çerçevesi belirlenecek, akabinde cihadın fûrû fıkıh kaynaklarında nasıl bir tasnif ve başlıklandırma dâhilinde incelendiği üzerinde durulacaktır. Daha sonra her mezhepten temsil gücü yüksek iki eser seçilerek cihadın konu edindiği bölümlerin içindekiler listesi tablo halinde sunulacaktır. Bununla klasik fûrû fıkıh kaynaklarının tasnif, tertib ve tebvîbinde cihadın konumunun ortaya konulması hedeflenecektir. Daha sonra söz konusu literatür “klasik” ve “modern dönem: sömürgecilik sonrası” şeklinde iki ana esas çerçevesinde ve her biri “kitaplar” ve “risaleler” alt başlıklarıyla ele alınacaktır.

Son olarak dökümü yapılan literatürün yüzyıllar, bölgeler ve mezheplere göre dağılımını gösteren grafikler sunularak cihad yazımının somut verileri ortaya konulacaktır.

Çalışmanın hacminin el vermemesi ve söz konusu literatürdeki çoğu eserin müstakil araştırmaları gerektiren kapsam ve öneme sahip olmasından ötürü literatürde yer alan her eser hakkında detaylı bilgi verme yoluna gidilmeyecek, sadece eserlerin künye ve neşir bilgilerine, yazma nüshalarının bulunduğu kütüphanelere ve yer yer Türkiye’de ilgili eser yahut müellif hakkında yapılan bazı çalışmalara işaret edilmekle yetinilecektir.

Çalışmada, fūrū fıkıh kaynaklarında cihad meselesinin işlendiği kısımda mezheplerin temel fıkıh eserlerinden; literatür tespitinde Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1920), Bursalı Mehmed Tahîr (ö. 1925) ve Ömer Rıza Kehhâle (ö. 1987) gibi müelliflerin biyobibliyografik eserlerinden, kataloglardan, cihad alanında yapılan müstakil çalışmalardan ve bu çalışmaların kaynakça bölümlerinden; yazma eserleri tespit için Yazma Eserler Kurumu, İSAM ve muhtelif yazma kütüphanelerinin veritabanlarından istifade edilmiştir. Ayrıca söz konusu alanla ilgili genel taramalar yapılmıştır.

1 Cihad: Sözlük ve Terim Anlamları Çerçevesinde Anlam Dairesi

Kendi içinde fūrū ve usûl olarak iki kısma ayrılan fıkıh ilmi, İslâm ilim ve düşünce geleneğinin demirbaş disiplinlerinden biri hüviyetinde olup, mükellef olarak Müslüman bireyin amelini konu edinmektedir. Cihad ahkâmı genel olarak bu ilmin fūrū kısmında incelenmektedir. Dinî vasatta çok geniş bir anlam yelpazesine sahip olan cihad kavramı bu makalede fikhî boyutu açısından ele alınacaktır. Fūrū fıkıh kaynaklarında cihadın konumuna geçmeden önce bu kavramın lügat ve ıstılahî anlamlarına değinilecek, ardından âyet ve hadislerdeki konumuna işaret edilecektir.

Cihad Arapça’da, “meşakkat, bir işin üstesinden gelmek için bütün imkânları kullanmak, gayret ve güç sarf etmek” manalarına gelen “cühd” ve “cehd” köklerinden

türemiş bir kavramdır.¹ Örneğin, "جَهْدٌ دَابَّتَهُ" "hayvanına taşıyabileceğinden fazla yük yükledi"; "جَهْدُ الرَّجُلِ" adam tüm gücüyle mücadele etti; "جَهْدُ اللَّبَنِ" sütün tüm yağını çıkarttı; "جَهْدُ الطَّعَامِ" iştahla yemek yedim/çok yemek yedim" kullanımları bu durumu destekler niteliktedir.² Halil b. Ahmed (ö. 175/791) bu kökler arasındaki farkı cühd, bir iş yapmak için gösterilen en ufak çaba (gayret/takat); cehd, bir işi yapmak için tüm imkânların seferber edilmesi şeklinde izah eder.³ Köklerin bu anlam farklılığına dikkat çeken Cevherî (ö. 400/1009) *eş-Şihâh*'ında "جَهْدٌ جُهْدٌ" şeklinde bir cümlelenin doğru olmadığı bilgisini verir ve ifadenin "جُهْدٌ" şeklinde olması gerektiğini ifade eder.⁴ Cihad kelimesinin mastar olduğunu ifade eden *el-Muğrib* sahibi Mutarrizî (ö. 610/1213) cihad için "kişinin arkadaşını korumak için bütün gayret ve gücünü sarf etmesi" şeklinde bir tanıma başvurmuştur.⁵ Cihadın "cehd" mastarıyla "meşakkat", "cühd" mastarıyla "takat" anlamına geldiğini belirten Feyyumî (ö. 770/1368-69) ise kelimenin, "Kişinin talep ettiği şeyi gerçekleştirmek, istediği şeye ulaşmak için güç ve gayret sarf etmek, istediğinde ısrarlı olmak, eziyet ve sıkıntı çekmek" gibi manalara geldiğini söylemektedir.⁶

Cihad kavramının terim anlamına baktığımızda ise birçok âlim tarafından muhtelif tanımların yapıldığı görülmüştür. Örneğin Râgıb el-İsfahânî (ö. V/XI yüzyılın ilk çeyreği) cihadı, "El ve dil ile düşmana karşı müdafaada gayret sarf etmektir" şeklinde tanımlamış; nefisle, şeytanla ve zahir düşmanla savaş şeklinde bir ayırımı giderek cihadın tasavvufî literatürdeki kullanımını öne çıkarmıştır.⁷ Hanefî fakihî

¹ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, thk. Şafvân 'Adnan ed-Dâvûdî (Dımaşk: Daru'l-Kalem-Daru's-Şâmiyye, 1412), "chd", 208; Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muĥîṭ*, thk. Mekteb Tahkiki't-Turâs fi Müesseseti'r-Risâle (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1426), "chd", 275.

² Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh fi'l-luġa*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm lil Melâyîn, 1407), "chd", 2/460-461.

³ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm el-Sâmirâî (b.y.: Mektebetü'l-Hilâl, ts.), "chd", 3/386.

⁴ Cevherî, *eş-Şihâh*, "chd", 2/460.

⁵ Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Mutarrizî, *el-Muğrib fi tertibi'l-Mu'rib* (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.), "chd", 96-97.

⁶ Ebû'l-Abbâs Hafîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-münîr fi ğaribi's-şerĥi'l-kebir li'r-Râfi'i* (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiye, ts.), "chd", 1/112.

⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "chd", 208. Ayrıca bk. Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîl'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Munâvî, *et-Tâvkîf 'alâ muĥîmâti't-te'ârif* (Kahire: Alemü'l-Kütüb, 1410), "chd", 113.

Semerkindî (ö. 539/1144) cihadı, “Hak olan dine davet ve bu daveti kabul etmeyenlerle mal ve nefisle savaşmak” olarak tanımlamıştır.⁸ Aynı kavramı İbn Manzûr (ö. 711/1311) “Düşmanla savaşta gerek dil gerek kuvvet olarak sahip olunan bütün imkânları sonuna kadar kullanmak”⁹; Kâsânî, “Allah yolunda can, mal, dil ve daha başka şeylerle savaşmada bütün güç ve tákâti harcamak”¹⁰; Mâlikî fakihi İbn Arafе (ö. 803/1401) ise, “i’lâ-ı kelimetullah için kâfirlerle savaşmak”¹¹ şeklinde tanımlamıştır.

Kur’an’ı Kerim’e baktığımızda cihad kelimesinin kökü ve bu kökten türeyen kelimelerin farklı türevde, pek çok ayette geçtiği görülmektedir. İki yerde ism-i fâil, dört yerde isim, yirmi dört yerde ise fiil şeklinde yer almaktadır.¹² Muhtelif anlamlara gelen bu kullanımlar bir kısım ayette “Allah’ın rızasına uygun yaşamak için gayret sarf etme”¹³ manasına gelmekte iken diğer bir kısmı ise doğrudan savaş¹⁴ anlamını ifade etmektedir.¹⁵

Kur’an’ı Kerim’den sonra İslâm dininin en önemli ikinci kaynağı olan sünnet de cihad meselesi üzerinde bilhassa durmaktadır. Söz konusu durumu günümüze ulaşan ve cihadın hükmü, fazileti, keyfiyeti, gayesi ve sonuçları hakkında etraflıca bilgi veren cihadla ilgili rivayetlerde görmek mümkündür. Bu rivayetler -cihadla ilgili yazılmış müstakil eserleri bir tarafa bırakırsak- hadis literatüründe genel olarak *Fezâilü’l-cihâd* ve *Kitâbü’l-cihâd* başlıkları altında ele alınmaktadır.¹⁶

⁸ Ebûbekir Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Tuhfetu’l-fukahâ* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1414), 3/293.

⁹ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî İbn Manzûr (Beyrut: Daru Sadr, 1414), “Lisânü’l-‘Arab”, “chd”, 3/135.

¹⁰ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i’ fi tertibi’s-şerâ’i’* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1406), 7/97.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafе el-Vergammî et-Tûnisî İbn Arafе, *el-Muhtaşar fi’l-fiğh*, thk. Hâfız Abdurrahman Muhammed Hâyr (b.y.: Müessesetü Hâlf Ahmed el-Hâbtûr li’l- A’mâli’l-Hayriyye, 1435), 3/5.

¹² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Şur’âni’l-Kerîm* (Kahire: Daru’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1364), “chd”, 182-183.

¹³ Bk. el-Furkân 25/52; el-Ankebût 29/6.

¹⁴ Bk. et-Tevbe 9/41, 48, 81, 86.

¹⁵ Ahmet Özel, “Cihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/527.

¹⁶ Cihaddan sayılan ve cihadın farklı tezahürleri ve türleri olarak kabul edilen birçok rivayet için bk. Mehmet Çoban, *İslâm Hukukunda Cihad Literatürü ve Bedreddin İbn Cemâ’nın Cihadla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 12-13.

Kur'an-ı-Kerim ve hadislere bakıldığında cihad kavramının gerek doğrudan savaş anlamına gelecek gerekse de Allah rızasına uygun bir yaşam için kişinin elinden gelen bütün imkân ve gayreti göstermesi şeklinde ifade edilebilecek bir kullanım vasatına sahip olduğu görülmektedir. Zira her iki anlamı da ifade edecek birçok ayet ve hadis bulunmaktadır.¹⁷ Bununla birlikte farklı kullanımlara müsait olan cihad kelimesinin fıkıh eserlerinde -yukarıda görüldüğü gibi- çoğunlukla “kılıçla savaş” anlamına gelen “kıtal” manasının tercih edildiği müşahade edilmektedir.

2 FÜRÛ FIKIH KİTAPLARINDA CİHAD KONUSUNUN ELE ALINIŞI

Kur'an ve sünnetin cihad meselesi üzerinde önemle durması, İslâm ilim geleneğinde daha sonra teşekkül eden birçok disiplinin bu konu üzerinde bilhassa durmasını sağlamıştır. Megazî ve siyer türü eserler bunların ilk örneklerindedir. Cihad kelimesinin siyer ve megazî kavramlarıyla yakın ilişki içinde ele alınması, cihad üst başlığı altında işlenebilecek konuların bu iki yazım türü altında inceleniyor olması bu ilişkinin mahiyetini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu eserler İslâm savaş hukuk kurallarına kaynaklık teşkil etme açısından da başlı başına bir önemi haizdir.¹⁸

Hicri ikinci asrın ortalarından itibaren cihadla ilgili müstakil eserler yazılmaya başlamakla birlikte cihad konusu, genel olarak fūrû fıkıh kitaplarının *Kitâbü'l-cihad* ve *Kitâbü's-siyer* başlıkları altında ele alınmaktadır. Bu eserlerde işlenen cihad ahkâmı cihadın fazileti, hükmü ve çeşitleri yanında mürtedin durumu, gayrimüslimlerle ilişkiler bağlamında eman, ganimet, müste'men meseleleri ve meşru otoriteye başkaldıranların (*bağîler*) durumu gibi temel hususlar konu edinmektedir. Bununla birlikte cihad

¹⁷ Birçok ayet ve hadis için bk. el-Ankebût 29/69; el-Hac 22/78; en-Nîsâ 4/76; et-Tevbe 9/16, 19, 20, 28, 41; el-Furkân 25/52; el-Mümtehine 60/1; el-Hac 22/78; Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır (b.y.: Dâru Tavk en-Necât, 1422), 9 “İman”, (No. 26); “Cihâd”, 1 (No. 2782); “Cihâd”, 2 (2786); Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. 'Alî el-Horâsânî en-Nesâî, *es-Sünenul'l-kubrâ*, thk. Hasan 'Abdulmun'im eş-Şelebî (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1421), “Cihâd”, 5 (No. 4296); “Cihâd” 7 (No. 4298); “Cihâd”, 17 (No. 4329); Muhammed b. 'İsâ b. Sevre b. Mûsa b.ed-Dahhâk et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî-İbrâhîm Utve 'Avd (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395), “Fiten”, 13 (No. 2174); “Fezâilü'l-Cihâd”, 1 (No. 1619).

¹⁸ Celal Emanet, “Haçlı Seferlerinden Önceki Dönemde İslam'da Cihad Düşüncesi”, *EKEV Akademi Dergisi* 18/60 (2014), 503-517.

ahkâmının konu edindiği meseleler modern fıkıh literatüründe “savaş hukuku”, “uluslararası ilişkiler” ve “devletler hukuku” kapsamında incelenmektedir.¹⁹

Hanefî mezhebinin fûrû fıkıh eserlerine bakıldığında cihad ahkâmı genel olarak *Kitâbü's-siyer* başlığı altında ele alınmakta,²⁰ eserlerin iç tertibinde ise konuya çoğunlukla hâdlerden sonra yer verilmektedir.²¹ Bu eserlerde cihad kavramı siyer kavramıyla irtibatlı bir şekilde incelenmekte,²² konunun ele alınış biçimleri yer yer farklılıklar arz etmekle birlikte genel olarak önce söz konusu kitaba niçin o ismin verildiği meselesi üzerinde durulmakta, akabinde ayet ve hadislerden deliller getirilerek konu temellendirilmeye çalışılmaktadır. Daha sonra konu bâb başlıklarına ve zaman zaman fasıllara ayrılarak detaylandırılmaktadır.²³

Bu mezhepte cihad ahkâmını işleyen en önemli eserlerden biri, Ebû Hanîfe'nin meşhur öğrencisi ve “Devletler Hukuku”nun banisi İmam Muhammed (ö. 189/805) tarafından kaleme alınan *el-Asl* eserinin birer bölümü olarak kabul edilen²⁴ *es-Siyerü's-*

¹⁹ Özgür Kavak, “Fıkıh Literatüründe Cihad Hükümleri ve Modern Cihad Yorumları”, *İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği*, ed. Ahmet Emin Dağ (İstanbul: İHH Yayınları, 2016), 225; Ahmet Özel, *Dârü'lislâm-Dârülharb Harb İslâm Hukukunda Ülke Kavramı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 26-28.

²⁰ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *el-Muhtaşar*, thk. Kamil Muhammed Uveyze (Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye, 1418), 231-239; Kâsânî, *Bedâ'i u's-şanâ'i*, 7/97-141; Ebû'l-Hasen Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. 'Abdilcelîl el-Merğînânî - Tallal el-Yusuf, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî* (Beyrut: Dâru'l-İhyâ'i Tûrâsî'l-'Arabi, ts.), 2/378-414. Cihad ahkâmının *Kitâbü'l-cihad* başlığı altında işlendiği birkaç eser için bk. Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412), 4/119-268; Ebû Muhammed (Ebû's-Şenâ) Bedrüddîn el-'Aynî, *Minhatü's-sülûk fî şerhi Tuhfetü'l-Mülûk*, thk. Ahmed 'Abdurrezzak el-Kebîsî (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1428), 337-365.

²¹ Ebû Bekr Şemsü'l-e'imme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsu'at* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414), 10/2; Kâsânî, *Bedâ'i u's-şanâ'i*, 2/97; Ebû'l-Fazl Mecdüddîn 'Abdullâh b. Maḥmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'alili'l-Muhtâr* (Beyrut: Matba'atü'l-Halebî, 1356), 9/117. Kudûrî'nin eserinde ise konu *Kitâbü'l-ikrâh*'tan sonra gelmektedir. Bk. Kudûrî, *el-Muhtaşar*, 231.

²² Kâsânî, siyer kelimesinin sözlük manasının “târik” ve “hey'e” anlamlarına geldiğini, bundan yola çıkarak *kitâbü's-siyer*'in, gazilerin (cihad) yollarını, lehlerine ve aleyhlerine olan durumların beyânını içerdiğini, bundan ötürü söz konusu bölüme bu ismin verildiğini belirtmiştir. Kâsânî, *Bedâ'i u's-şanâ'i*, 7/97.

²³ Kudûrî, *el-Muhtaşar*, 231-239; Serahsî, *el-Mebsu'at*, 10/2; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 9/124-150.

²⁴ *Zâhiru'r-Rivâye* eserlerinin sayısı ve *es-Siyerü's-sağîr* ve *es-Siyerü'l-kebîr* eserlerinin müstakil birer eser mi yoksa *el-Asl*'in birer bölümü olup olmadığıyla ilgili tartışmalar için bk. Okan Kadir Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 97-98; Orhan Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir literatürü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 38-43; Murtaza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 52.

sağır ve *es-Siyerü'l-kebîr* kitaplarıdır.²⁵ Devletler Hukuku alanında kaleme alınan ilk eserin²⁶ hangisi olduğu hakkında muhtelif bilgiler olmakla birlikte bu iki çalışma Hanefî mezhebinde bu alanda yazılan ilk eserlerden kabul edilmektedir.²⁷

Aşağıda sistematik açıdan, tertip ve metod bakımından Hanefî mezhebinin muteber iki fûrû kaynağı olan *Bedâ'i'u's-sanâ'i* ve *el-İhtiyâr* eserlerinde cihad konusunun hangi temel başlıklar altında ele alındığını gösteren bir tablo verilecektir.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *es-Siyerü's-Şağîr*, thk. Mecîd Haddûfî (Beyrut: ed-Dâru'l-Müttehide, 1975); Ebû Bekr Şemsü'l-e'imme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Şerhu's-siyer'ül-kebîr* (b.y.: eş-Şeriketu's-Şarkiyye lil-İ'lânât, ts.).

²⁶ İlk olarak kimler tarafından, ne zaman, nerede yazıldığı hakkındaki tartışmalar için bk. Ahmet Yaman, "Siyer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/316-319.

²⁷ İki eserde işlenen konuların detayı için bk. Çoban, *İslâm Hukukunda Cihad Literatürü ve Bedreddin İbn Cemâa'nın Cihadla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi*, 15-17.

Tablo 1: Hanefî Fırû Eserlerinde Cihad Konusunun Başlıkları

Kasânî (ö. 587/1191), <i>Bedâ'î 'u's-sanâ'î</i> <i>Kitâbü's-siyer</i> ²⁸	Mevsilî (ö. 683/1284), <i>el-İhtiyâr</i> <i>Kitâbü's-siyer</i> ²⁹
Siyer ve Cihad Kelimelerinin Anlamları	Ehl-i Harble Antlaşma Yapmak
Cihad Farızasının Keyfiyetinin Beyanı	Emân
Cihadın Kimlere Farz Olduğu	Beldelerin Fethi
İmamın Orduyu veya Seriyeyi Cihada Gönderirken (Görevleri) Söylemesi Gerekenler	Ganimet
Savaşta Düşmanla Karşılaştığında Mücahidlerin İlk Yapması Gerekenler	Ganimet Paylaşımı
Kâfirlerden Katli Helal Olanlar ve Olmayanlar	Ehl-i Harbin Mülkü
Katli Helal Olmayanlardan Dârü'l-Harbde Bırakılabilenler ve Bırakılamayacaklar	Cizye
Dârü'l-Harbe Götürülmesi Mekruh Olan Şeylerle Olmayanlar	Haraç
Savaşmaya Mâni Olan Sebepler (İman, Emân, Hareme Sığınma)	Mürted
Ganimet ve Onunla İlgili Hükümler	Kâfirin Müslüman Olma Yolları
Kâfirlerin Müslümanların Mallarına Saldırmasının Hükümü	Haricî ve Bağy Ehli
Dârü'l-İslâm ve Dârü'l-Harb'in Manası	
Dârü'l- İslâm ve Dârü'l- Harble İlişkili Hükümler	
Mürtedin Hükümü	
Mürtedin Çocuğunun Hükümü	
Bağînin Hükümü	

Şâfiî mezhebinin fırû fıkıh eserlerine bakıldığında cihad konusu genel olarak, hanefî mezhebinde olduğu gibi *Kitâbü's-siyer* başlığı altında incelenmekte³⁰ ve tasnif

²⁸ Kâsânî, *Bedâ'î 'u's-sanâ'î*, 7/97-141.

²⁹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 9/117-153.

³⁰ Bk. Ebû İsmâ'il b. Yahyâ İsmâ'il el-Müzenî, *Muhtaşaru'l Müzenî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1410), 8/376-388; Cemâluddîn İbrâhim b. 'Alî b. Yûsuf Ebû İshâk eş-Şirâzî, *el-Muhezzeb fi fıkhi'l-İmâm eş-Şâfi'î* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/249-333. Cihad ahkâmının *Kitâbü'l-cihâd* başlığı altında işlendiği eserler için bk. Ebû 'Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, *el-Üm* (Beyrut: Dârü'l-

olarak da konuya hâdlerden sonra yer verilmektedir.³¹ Bu mezhebin fûrû fıkıh kaynaklarında hanefî mezhebinde takip edilen, cihad ve cihadla ilgili meselelerin hükmünün bir bütün olarak *Kitâbü's-siyer* başlığı altında işleme yöntemi yer yer terk edilmekte, muhtelif kitap başlıkları altında bu konulara değinilmektedir.³²

Aşağıda, Şâfiî mezhebinin en muteber beş eseri arasında sayılan Müzenî'nin *el-Muhtaşar*'ı ile Şîrâzî'nin *Muhezzeb*'i esas alınarak cihad konusunun bu mezhepte umumiyetle hangi başlıklar altında incelendiğini gösteren bir tablo sunulacaktır.

Tablo 2: Şâfiî Fûrû Eserlerinde Cihad Konusunun Başlıkları

Müzenî (ö. 264/878) <i>el-Muhtasar</i> <i>Kitâbü's-siyer</i> ³³	Şîrâzî (ö. 476/1083) <i>Muhezzeb</i> <i>Kitâbü's-siyer</i> ³⁴
Fey ve Ganimetin Paylaşımı	Bağy Ehli İle Savaş
Bağy Ehli	Mürtedin Katli
Mürted	Enfâl
Özrü Sebebiyle Cihada Katılmayacaklar ve Cihadı Terk Etme Özrü	Ganimetin Paylaşımı
Cizye ve Risalede Seferberlik (<i>Nefîr</i>)	Humûs'un Paylaşımı
Müşriklerin Müslümanlardan Aldığı Şeyler	Feyin Paylaşımı
Ganimet Dağıtılmadan Önce Bir Kişinin Bir Cariyeyle İlişkiye Girmesi, Kişinin Çocuğunun ve Babasının Ganimetler Arasında Olması, Esirin Hükmü	Cizye

Ma'rife, 1410), 4/267-225; Suleymân b. 'Ömer b. Mansûr Cemel, *Hâşiyetu'l-Cemel 'alâ Şerhi'l-Menhec = Futûhâtu'l-vehhâb bi-tavdîhi Şerhi Menheci't-tullâb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/179-210.

³¹ Bk. Şîrâzî, *el-Muhezzeb*, 3/249; İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Nihâyetu'l-maṭlab fî dirâyet'il-mezheb*, thk. 'Abdül'azîm ed-Dîb (Suudi Arabistan: Dâru'l-Minhâc, 1428), 17/389; Ebû Zekerriyya Muhyiddîn Yahya b. Şerîf en-Nevevî, *Minhâcu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muttakîn fî'l-fikh*, thk. Kâsım Ahmed 'Avvad (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005), 1/307.

³² Örneğin mezhep kurucunun eseri olan *el-Ümm*'de bu yöntem takip edilmiştir. Eserde cihadla ilgili hükümler fey, cizye, cihad, ridde ve bağy gibi başlıklar altında incelenmiştir. Bk. eş-Şâfi'î, *el-Üm*, 4/145, 167, 226, 919; Ayrıca bk. el-Cüveynî, *Nihâyetu'l-maṭlab*, 11/441; 17/5, 389; Nevevî, *Minhâcu't-tâlibîn*, 1/198, 291, 293, 307.

³³ Müzenî, *Muhtaşaru'l Müzenî*, 8/247-254, 363-367, 376-388.

³⁴ Şîrâzî, *el-Muhezzeb*, 3/249-333.

Mübâreze	Zimmet Akdi
Sevâd Arazilerinin Fethi ve İmamın Müslümanlara Ait Arazileri Tevkif Etmesi	Ateşkes
Fidye ile Serbest Kalamayacağına ya da Kaçmayacağına Dair Antlaşma Yapılan Esir	Sevâd Arazilerin Haracı
İslâm'ın Bütün Dinlere Galip Gelmesi	
Kimler Ehli Kitaptan Sayılır	
Ehli Kitaba Cizyenin Yüklenmesi Lehlerine ve Aleyhlerine Sorumlulukların Verilmesi	
Hıristiyan Araplardan Vergilerin (sadaka) Kat Kat Alınması, Cizye Alma Yöntemi	
Müslümanların İçinde Buldukları Durum Gözetilerek Düşmanla Antlaşma Yapma	
Zimmîlerin Dinlerini Değiştirmeleri	
(Zimmîlik) Antlaşmasının Bozulması	
Antlaşmalılardan (Muhadîn) ve Ateşkes Yapılanların (Muahid) Hükümü	

Mâlikî mezhebinin fûrû fıkıh literatürüne bakıldığında cihad ahkâmının belirgin bir şekilde *Kitâbü'l-cihad* başlığı altında incelendiği görülmekte,³⁵ tasnif bakımından ise bu konu ibadetlerle birlikte ele alınmaktadır.³⁶ Cihad ahkâmını ele almak için mezhebin temel fıkıh eserlerinin hemen hemen hiçbirinde siyer kavramı tercih edilmemektedir.

Aşağıda, Mâlikî mezhebinin “ümmeât” diye isimlendirilen eserlerin en önemlilerinden biri olan *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* ve mezhebin beş ana metnini bir araya getiren *ez-Zahîre* esas alınarak cihad konusunun bu mezhepte hangi temel başlıklar altında incelendiğini gösteren bir tablo verilecektir.

³⁵ Bk. Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 1/496-531; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425), 2/143-169; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfi, *ez-Zahîre*, thk. Se'îd A'râb vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 3-4/383-70.

³⁶ Bk. Karâfi, *ez-Zahîre*, 3/383; Sahnûn, *el-Müdevvene*, 1/496; Halîl b. İshâk b. Mûsâ el-Cündî, *el-Muhtaşaru'l-Halîl*, thk. Ahmed Câd (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1426), 88.

Tablo 3: Mâlikî Fûrû Eserlerinde Cihad Konusunun Başlıkları

Sahnûn (ö. 240/854), <i>el-Müdevvenetü'l-kübrâ</i> <i>Kitâbü'l-cihâd</i> ³⁷	Karâfi (ö. 684/1285), <i>ez-Zahîre</i> <i>Kitâbü'l-cihâd</i> ³⁸
Savaştan Önce Dine Davet	Cihadın Hükümü
Valilerle Savaş	Cihadın Sebepleri
Kadınların Savaşa Katılması	Cihadın Şartları
Savaşta Çocuk ve Kadınların Öldürülmesi	Cihadın Mânileri
Esirlerin Öldürülmesi	Savaş
Ganimet Paylaşımı	Kâfirlerin Malları
Kişi Ganimet Paylaşımı Yapılmadan Kendisine Ait Malını ve Kölesini Tanırsa Bunların Durumu	Beşte Birlik Payın Paylaşımı (<i>Humus</i>) ve Fey
Bir Kişinin Dârü'l-harbe Girip Müslümanlara Ait bir Köleyi Satın Alması	Müşriklerin Ele Geçirdiği Mallar vb. Şeyler
Zimmî Bir Kadınla Bir Müslüman Kadının Düşmanın Eline Düşmesi ve Orada Doğurması Daha Sonra Müslümanlar Bunları Ganimet Olarak Alması	et-Te'min
Harbî Birinin Müslümanlara Ait Bir Köleyi Ele Geçirmiş Olarak Müslüman Olması	Ateşkesin Şartları ve Hükümleri
Harbi Birinin Müslüman Olmasından Sonra Müslümanların Onun Eşini ve Çocuklarını Ganimet Olarak Alması	Cizye
Bir Müslüman Tâcirin Dârü'l-harbe Gidip Müslüman Bir Köleyi Satın Alıp Azad Etmesi	Müsâbâkâ ve Remy
Zimmînin Ahdini Bozup Dârü'l-harbe Kaçması ve Daha Sonra Müslümanların Ganimet Olarak Onu Almaları	
Harbî Kölenin Müslüman Olmak İçin Tüccar Olarak Dârü'l-İslâma Gelmesi ve Yanında Mevlâsının Mallarının Olması, Bu Malların Ganimet Olarak Taksim Edilmesi	

³⁷ Sahnûn, *el-Müdevvene*, 1/496-531.³⁸ Karâfi, *ez-Zahîre*, 3-4/383-70.

Dârü'l-Harbde Müslüman Olan Ehl-i Harb Kölenin Üzerinde Efendilerinin Mülkiyetinin Düşüp Düşmemesi	
Dârü'l-Harbde Harbî Birinin Kölesinin Müslüman Olması ve Müslüman Birinin Onu Satın Alması	
Dârü'l-Harbde Harbî Birinin Kölesinin Müslüman Olması ve Müslümanların Onu Ganimet Olarak Ele Geçirmeleri	
Arapların Esir Alındıklarında Köleleştirilmesi	
Harbî Müste'men'in Arkasından Mal Bırakarak Ölmesi, Malının Durumu Meselesi	
Aralarında Müslüman Esirler Olduğu Halde Düşmanın Muhasara Altına Alınması	
Düşmanın Müslüman Gemilerini Yakması	
Fey, Haraç Arazisinin ve Humusun Paylaşılması	
Cizyeden Fey Kısmının Paylaşımı ve İmamın Ödül Koyması	
Selb	
İmamın Savaşta Ödül Koyması	
Savaşta Ganimetten Pay Alma	
Köle, Kadın ve Tüccarın Ganimetten Pay Alması	
Dârü'l-Harbde Kaybolan Hastanın Ganimetten Pay Alıp Alamayacağı Meselesi	
Ganimet Toplandıktan Sonra Ordunun Yemek Yemeğe ve Binekleri İçin Yeme İhtiyaç Duyması	
Dârü'l-Harbde Birinin İhtiyacı Kadar Yiyecek ve Yem Alması ve Arta Kalanını Bırakarak Memlekete Dönmesi	
Savaşta İhtiyaç Olmayan ya da Beraberinde	

Götürülemeyecek Hayvan ve Binekleri Sakatlama, Silah ve Yiyecekleri Yakma Hususu	
Düşmanla Savaşırken Müşriklerden Yardımın Talep Edilmesi	
Çocuk, Kadın ve Kölenin Emân Vermesi	
Denizde Murâbıtların Tekbir Getirmesi	
Divan	
Cualâ	
Cizye	
Havâric	

Hanbelî mezhebi literatürü söz konusu olduğunda ise bazı istisnai durumlar bir kenara bırakılacak olursa cihad konusu genel olarak *Kitâbü'l-cihâd* başlığı altında incelenmekte,³⁹ tasnif bakımından ise konuya bazen ibadetlerle birlikte bazen de hâdlerden sonra yer verilmektedir.⁴⁰ Şâfiî mezhep kaynaklarında işaret edildiği gibi bu mezhebin eserlerinde de konu yalnızca bir başlık altında ele alınmayıp muhtelif başlıklar altında incelenmektedir.⁴¹

Aşağıda, Hanbelî mezhebinin önemli iki klasik eseri esas alınarak bu mezhebin fûrû kaynaklarında cihadın hangi başlıklar altında ele alındığını gösteren bir tablo verilecektir.

³⁹ Ebü'l-Kâsım Ömer b. Hüseyin b. Abdillâh el-Hırakî, *Muhtaşaru'l-Hırâkî* (Mısır: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1413), 138-142; Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Mukni' fî fikhi'l-İmâm Ahmed*, thk. Mahmud el-Arnâvûd - Yasîn Mahmûd el-Hâtib (Cidde: Mektebetü's-Sevâdi li't-Tevzî', 1421), 136-150.

⁴⁰ İbadetlerle olan yerler için bk. İbn Kudâme, *el-Mukni'*, 136; Muhammed b. Bedreddin b. Bulbân İbn Bedrân, *Ahşaru'l-muhtaşarât fî'l-fikh 'alâ mezhebi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Nâsir el-'Acîmî (Beyrut: Daru'l-Beşâ'iri'l-İslamiyye, 1416), 161. Hadlerden sonra için bk. Hırakî, *Muhtaşaru'l-Hırâkî*, 138; Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Mugni* (Kâhire: Mektebetü'l-Kâhire, 1388), 9/196-327.

⁴¹ Hırakî, *Muhtaşaru'l-Hırâkî*, 95, 132, 142; İbn Kudâme, *el-Mugni*, 6/453; 8/523; 9/3-328.

Tablo 4: Hanbelî Fürû Eserlerinde Cihad Konusunun Başlıkları

Hırakî (ö. 334/946), <i>el- Muhtasar</i> <i>Kitâbü 'l-cihâd</i> ⁴²	İbn Kudâme (ö. 620/1223), <i>el-Muknî</i> <i>Kitâbü 'l-cihâd</i> ⁴³
Sadaka, Ganimet ve Fey'in Paylaşımı	İmam ve Ordunun Sorumlulukları
Mürted	Ganimetin Paylaşımı
Cihad	Ganimet Arazilerin Hükümü
Cizye	Fey
	Emân
	Hüdne (ateşkes- antlaşma)
	Zimmet Akdi
	Zimmet Akdinin Hükümü

Dört sünnî mezhep dışında Zâhirî mezhebine bakıldığında cihad ahkâmının *Kitâbü 'l-cihad* başlığı altında ele alındığı ve tasnif bakımından da konuya ibadetlerden sonra yer verildiği görülmektedir.⁴⁴

3 İslâmî Literatürde Cihadla İlgili Eserler

Tedvin faaliyetlerinin başladığı hicri II. asrın ortalarından itibaren cihad konusunu ele alan çalışmalar ortaya çıkmış ve bu konuda günümüze kadar zengin bir literatür meydana gelmiştir. Cihad konusu tedvin faaliyetlerinin başlarında ağırlıklı olarak hadis ve fıkıh eserlerinin *kitâbü 'l-cihad*, *kitâbü 's-siyer* ve *fâzli 'l-cihad* başlıkları altında incelenmiş ve zamanla siyâset-i şeriyye, edeb, kelam-mezhepler tarihi gibi muhtelif disiplinlerin odak noktalarından biri haline gelmiştir. Aynı zamanda bu eserlere paralel olarak konuyla ilgili birçok müstakil risale ve çalışma da kaleme alınmıştır. Bu durum da söz konusu edebiyatın tarihi süreçteki keyfiyet ve kemiyetinin ortaya

⁴² Hırakî, *Muhtasar* 'l-*Hirâkî*, 138-142.

⁴³ İbn Kudâme, *el-Muknî*, 136-150.

⁴⁴ Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Muhallâ bi 'l-âşâr fi şerhi 'l-Mücellâ bi 'l-ihtisâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/340; 11/333; 12/272.

çıkarılmasını gerektirmiş, konuyla ilgili yazılmış literatürün bir araya getirilmesinin gerekliliğini gözler önüne sermiştir.

Makalenin bu bölümünde yaptığımız araştırma neticesinde cihad konusu hakkında hicri ilk asırlardan yirminci yüzyılın ortalarına kadar kaleme alınan risale ve kitapların listesi bir tasnif dâhilinde aşağıda sunulacaktır.⁴⁵ Burada öncelikle klasik ve modern şeklinde ikili bir ayırma gidilerek okuyucunun tarihi serencamı takip etmesinin kolaylaştırılması hedeflenmiştir. Dönemlendirmelerde birçok kıstas olmakla birlikte biz burada İslâm dünyası için önemli dinî, siyâsî ve sosyal etkiyi haiz olmasından ötürü modern dönem tarihlendirmesi için Fransa'nın Mısır'ı işgal ettiği 1798 yılını başlangıç tarihi olarak esas aldık.⁴⁶ Bununla birlikte eserler ölüm tarihi tespit edilen müellifler esas alınarak kronolojik bir sıra halinde listelenmiş, ölüm tarihi tespit edilemeyen müellifler ise alfabetik olarak sıralanmıştır. Bahsi geçen eserler hakkında da yer yer kısa bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Ulaşılan eserlerin tespitinde biyobibliyografik eserlerden, müstakil olarak cihad konusunu ele alan çalışmalardan, bu çalışmaların kullandığı kaynaklardan ve kaynakçalarından, muhtelif kataloglardan ve genel taramalardan istifade edilmiştir. Yazma eser nüshalarını tespit hususunda ise Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İSAM ve muhtelif kütüphane veritabanlarına müracaat edilmiştir.

Bu çalışma, cihad alanında ilk dönemlerden günümüze kadar yazılan bütün eserleri tespit etme iddiasında olmayıp araştırma neticesinde ulaşılabilen eserleri içermektedir.⁴⁷

⁴⁵ Cihad konusunda kaleme alınan makale ve modern çalışmaların bir listesi için bk. Çoban, *İslâm Hukukunda Cihad Literatürü ve Bedreddin İbn Cemâ'nın Cihadla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi*, 51-65, 67-99. Osmanlı cihad risalelerini ve Osmanlı'nın son döneminde cihad konusunda yazılan makaleleri konu edinen müstakil bir çalışma için bk. Abdullah Taha İmamoğlu, "I. Dünya Savaşı'na Bibliyografik Bir Katkı: Osmanlı'da Cihad Risâleleri", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı ve Mirası*, ed. Halil Çetin - Lokman Erdemir (Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi, Çanakkale, 2015), 151-179. Konu hakkında yapılan bir başka çalışma için bk. Ömer Faruk Akpınar, "İslam Edebiyatında Kitâbü'l-Cihâd'ın Muhteva Gelişimi", *Savaş ve Edebiyat*, ed. Yılmaz Daşcıoğlu (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2016), 255-283.

⁴⁶ Bk. Davut Dursun, "Günümüz İslâm Dünyası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/32-36.

⁴⁷ Bu çalışma, cihad alanında yazılan makaleleri ve yirminci yüzyılın ortalarından günümüze kadar neşredilen modern çalışmaları ihtiva etmemektedir. Çalışmadaki değerlendirmeler araştırma neticesinde -makalenin başlığında belirtilen zaman aralığında- ulaşılan kitap ve risaleler üzerinde

3.1. Klasik Dönemde Yazılan Eserler

3.1.1. Kitaplar

1. Abdullâh b. Mübârek, Ebû Abdirrahmân b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/797), *Kitâbü'l-cihâd*.⁴⁸ Cihad konusunda yazılan ilk eser hüviyetindedir. Cihadın önemi, fazileti ve dindeki konumu hakkındaki 262 rivayeti derlemiştir.⁴⁹
2. el-Velîd b. Müslim (195/810), *el-Cihâd*.⁵⁰
3. Davud ez-Zâhirî, Ebû Süleymân Alî b. Halef el-İsfahânî (ö. 270/884), *Kitâbü'l-cihâd*.⁵¹
4. İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî (ö. 281/894), *Kitâbü'l-cihâd*.⁵²
5. İbn Ebî Asım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî (ö. 287/900), *Kitâbü'l-cihâd*.⁵³
6. Kummî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ferrûh es-Saffâr (ö. 290/903), *Kitâbü'l-cihâd*.⁵⁴

yapılmıştır.

⁴⁸ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Ankara: MEB Yayınları, 1941), 2/1275,1410; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âşârü'l-muşannifîn*, thk. Avni Aktuç vd. (İstanbul: MEB Yayınları, 1955), 1/438. Neziham Hammâd tarafından 1982 yılında Tunus'ta (Dârü't-Tunusiyye) ve 2009'da Cidde: Dârü'l-Matbûâtü'l-Hadîs'ta neşredilmiştir. Eser İshak Doğan (Konya: Menba Yayınları, 2008) ve Muhammed Adil Teymur (İstanbul: Otağ Yayınevi, 1980) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

⁴⁹ Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/1/122-124.

⁵⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buḥârî* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1379), 5/66.

⁵¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1417), 268.

⁵² Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 13/402.

⁵³ Eser Ebü Abdurrahman el-Hâmid tarafından 1409/1989 yılında Medine'de neşredilmiştir. Bk. Raşit Küçük, "İbn Ebü Asım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/422-423.

⁵⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Şerefettin Yalçınkaya, Kılıslı Rifat Bilge (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 2/287; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/24; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü Mesnâ, ts.), 9/208.

7. İbn Hüzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî (311/924), *Kitâbü'l-cihâd*.⁵⁵
8. Ebû İshâk İbrahim b. Hammâd b. İshâk b. İsmâil el-Bağdâdî el-Mâlikî (ö. 320/932), *Kitâbü'l-cihâd*.⁵⁶
9. el Kurtûbî, Sabit b. Nezir el-Mâlikî (ö. 318/ 930), *Kitâbü'l-cihâd*.⁵⁷
10. İbrahim el-Ezdî, Ebû İshâk Neccâr el-Basrî el-Mâlikî (ö. 323/935), *Kitâbü'l-cihâd*.⁵⁸
11. el-İşkâfî, Ebû Alî Muhammed b. Ahmed b. el-Cüneyd (ö. 381/991), *İzhâru mâ seterehû ehlü'l- 'inâd mine'r-rivâyeti 'an eimmeti li'l-âşreti fî emri'l-cihâd*,⁵⁹ *Kitâbü'l-cihâd*,⁶⁰ *el-İstinfâr ile'l-cihâd*.⁶¹
12. İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî (ö. 387/997), *Kitâbü'l-cihâd* ya da *Seb'üne hadîsen fi'l-cihâd*.⁶²
13. el- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî (ö. 388/998), *Kitâbü'l-cihâd*.⁶³
14. el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî (ö. 403/1013), *Fâzlu'l-cihâd*. Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.⁶⁴
15. es-Sülemî, Ebû'l-Hasan Ali b. Tahir b. Cafer Kâsım ed-Dîmaşkî en-Nahvî (ö. 500/1106), *Kitâbü'l-cihâd el-müştemel âlâ'l-hâs âleyhî ve't-terğîb fihî*.⁶⁵

⁵⁵ Mustafa Işık, “İbn Huzeyme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/80.

⁵⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- 'ârifîn*, 1/5.

⁵⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1410; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- 'ârifîn*, 1/248; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 3/100, 103

⁵⁸ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 1/26.

⁵⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/96.

⁶⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/287; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- 'ârifîn*, 2/52 Hediyetü'l-ârifîn'de ölüm yılı 281 olarak geçmektedir.

⁶¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 8/248.

⁶² Yüsrî Abdülganî el-Bîşrî tarafından 1409/1989 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Bk. Saffet Köse, “İbn Batta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/358-359.

⁶³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1410; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- 'ârifîn*, 1/168.

⁶⁴ Şerafettin Gölcük, “Bâkîllânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/535.

⁶⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/287; Hizânetü't-turâs'ta “el-Cihad” şeklinde geçmektedir. Bk. Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 69/405. Müstakil bir çalışma için bk. Âsım Mustafa Âkâle, Yusuf Ahmed Beni Yasin, “Kitâbü'l-Cihâd li's-Sülemî: Dîrâsâtün fî Mesâdirihî ve Menhecihî ve Rü'yetihi li's-Sirâi'l-İslâmî-el-Frencî'l-Sâlibî”, *el- 'Ulumu'l-İnsâniye ve'l-İctima'îye* 41/3 (2014), 929-945.

16. İbn Tûmert, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Berberî es-Sûsî (ö. 524/1130), *Kitâbü'l-cihâd*.
17. el-Melikü'l-Efdâl, Necmüddin Eyyûb b. Şazi b. Mervân (ö. 568/1172), *Kitâbü'l-cihâd fî sebîli münşîil ibâd*.⁶⁶
18. İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfî (ö. 571/1176), *el-Erbaûn fî'l-ictihad fî ikâmeti'l-cihâd, el-İctihâd fî ikâmeti fârzi'l-cihâd, el-Erbaûn fî (hassî âle)'l-cihâd*.⁶⁷
19. Kâdîhan, Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özcendî el-Fergânî (ö. 592/1196), *Terhibü'l-ibâd ile'l-gâzvî ve'l-cihâd*.⁶⁸
20. İbn Cehbel, Mecdüddin Tahir b. Nasrullâh el-Hâlebî eş-Şâfî (ö. 596/1200), *Fezâilü'l-cihâd*. Müellif bu eseri Nurettin Zengî için kaleme almıştır.⁶⁹
21. İbn Asâkir, Ebû Muhammed Bahâüddîn el-Kâsım b. Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî (ö. 600/1203), *Fezâilü'l-cihâd*,⁷⁰ *el-Müntekâ min kitâbi fâzli'l-cihâd ve mâ e'addallâhü li'l-ibâd*.⁷¹
22. el-Cemmâilî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî (ö. 600/1203), *Tuhfetü't-tâlibîn fî'l-cihâd ve'l-mücâhidîn*,⁷² *Fâzli'l-cihâd*.⁷³

⁶⁶ Necmüddin Eyyûb b. Şazi b. Mervân Melikü'l-Efdâl, *Kitâbü'l-cihâd fî sebîli münşî il ibâd*. (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2002), 1a-20b.

⁶⁷ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/535; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/701. Eser Abdullah İbn Yusuf tarafından Kuveyt: Dârü'l-Hulefâ'da 1984 yılında tahkik edilerek neşredilmiştir.

⁶⁸ Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özcendî el-Fergânî Kâdîhan, *Terhibü'l-ibâd ile'l-gâzvî ve'l-cihâd* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3481), 1a-45b.

⁶⁹ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1275; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/430; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 5/39. *Keşfü'z-zunûn*'da müellifin ölüm tarihi 571 olarak verilmiştir.

⁷⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/828; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 8/106. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in oğlu olup tarihçi ve muhaddis yönüyle öne çıkmaktadır. Bu eser *Kitâbü'l-cihâd* şeklinde de isimlendirilmiştir. Eser, Haçlılara karşı müslümanları savaşa teşvik etmek için kaleme alınmış, Selahaddin Eyyûbî'ye takdim edilmiştir. Bk. S. Kemal Sandıkçı, "Ebû Muhammed İbn Asâkir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/320-321.

⁷¹ İbn Asâkir'in (Ebû Muhammed) *Fezâilü'l-cihâd* eserinin muhtasar edilmiş halidir. İsam veri tabanında bu eser müellifin babasına isnat edilmiştir.

⁷² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/589.

⁷³ Muhammed Nâsirüddîn Elbânî, *Fihrisü mahtûtâti dâri'l-kütübi'z-zâhiriyye* (Riyad: Mektebetü Maârif, 2001), 477.

23. et-Tecîbî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdurrahman b. Ali el-Muhâdis el-İşbîlî (ö. 610/1213), *Terğîbü'l-cihâd*.⁷⁴
24. el-Herevî, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Alî el-Mevsilî (ö. 611/1215), *et-Tezkiretü'l-Hereviyye fi'l-hiyeli'l-harbiyye*. Harp sanatını konu edinen eser el-Melikü'z-Zâhir Gâzî için kaleme alınmıştır.⁷⁵
25. ed-Dâkîkî, Süleyman b. Benin b. Hâlef el-Mısırî el-Hanefî (ö. 614/1217), *İstibâü'l-cihâd ve edevâtü'l-sâfinâtü'l-ciyâd*.⁷⁶
26. Mukrî, Ebü'l-Ferec Afîfüddin Muhammed b. Abdurrahmân (ö. 618/1221), *Kitâbü'l-erbaîn fi'l-cihâd ve'l-mücâhidîn*.⁷⁷
27. İbnü'l-Munâsîf, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsa b. Muhammed b. Esbağ (ö. 620/1224), *el-İncâd fi ebvâbi'l-cihâd*.⁷⁸
28. ed-Dımaşkî, Şemsuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdulvâhid el-Makdisî el-Buhârî (623/1223), *Fâzlu'l-cihâd ve'l-mücâhidîn*.⁷⁹
29. İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1233), *Kitâbü'l-cihâd*.⁸⁰
30. İbn Şeddâd, Yusuf b. Râfi' b. Temim el-Mûsilî (ö. 632/1234), *Fezâilü'l-cihâd*. Eser, Selahaddin Eyyûbî için kaleme alınmıştır.⁸¹
31. İbnü'l-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Nâsihuddîn Abdurrahmân b. Necm b. Abdilvehhâb el-Ensârî eş-Şirâzî ed-Dımaşkî (ö. 634/1236), *Kitâbü'l-incâd fi'l-cihâd*.⁸²

⁷⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/282; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/109. *Hediyyetü'l-ârifîn*'de eserin ismi *Kitâbü't-terhîb fi'l-cihâd* şeklinde geçmektedir.

⁷⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/705.

⁷⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/69; a.mlf., *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/398.

⁷⁷ Eser Bedr b. Abdullah Bedr tarafından Beyrut'ta Dârü İbn Hazm yayınlarından 1992 yılında tahkiki edilerek neşredilmiştir.

⁷⁸ Eser 2003 yılında Aziz el-Vezzânî tarafından Beyrut'ta Dârü'l-Garbi'l-İslâmî yayınlarından tahkik edilerek neşredilmiştir.

⁷⁹ Elbânî, *Fihrisü'z-zâhiriyye*, 309-310.

⁸⁰ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1410; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/706; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 7/229.

⁸¹ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1275; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/554.

⁸² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/524; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 5/197.

32. İbnü't-Taylâsân, Kâsım b. Muhammed b. Ahmed (ö. 643/1245), *Büğyetü'l-vekkâd fi't-târifî büsmetü'l-cihâd*.⁸³
33. Ziyâeddin el-Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Makdisî es-Sa'dî Kâsım ed-Dımaşkî (ö. 643/1245), *Fezâilü'l-cihâd*.⁸⁴
34. İbn Karatekin, Ebû'l-Âvâle Sâduddîn Mürtefî' b. Cüzeyl (ö. 647'den sonra), *Süblü'r-reşad fi fâzli'l-cihâd*. Müellif bu eseri 647 yılında Melik Necmeddin Eyyûbî için kaleme almıştır.⁸⁵
35. İbn Abdüsselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî (ö. 660/1262), *Ahkâmü'l-cihâd ve fezâilühü*.
36. Merrâkûşî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Musa b. Numan et-Tilimsânî (ö. 683/1284), *E'lâmü'l-ecnâd ve'l'ibâd ehli'l-ictihâd fâzli'r-ribât ve'l-cihâd*.⁸⁶
37. et-Trablûsî, Abdülhamid b. Ebû'l-Berakât b. İmrân es-Sedefî (ö. 684/1285), *Müzekki'l-fuâd fi'l-hâzzi âla'l-cihâd*.⁸⁷
38. Kutbü'l-Mısrî, Kutbettin Ebubekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâfî (ö. 686/1287), *Vesîletü'l-ibâd fi fâzileti'l-cihâd*.⁸⁸
39. ed-Dimyâtî, Şerefuddîn Ebû Muhammed Abdülmü'min b. Halef eş-Şâfî (705/1306), *el-Erbaûn fi'l-cihâd*.⁸⁹
40. en-Nusaybî, Muhammed b. Muhammed b. İsâ b. Ma'tûk eş-Şeybânî (707/1307), *Fezâilü'l-cihâd*.⁹⁰
41. İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr el-Gırnâtî el-Endelüsî (ö. 708/1308), *Sebîlü'r-reşâd fi fâzli'l-cihâd*.⁹¹

⁸³ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/251; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/829; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 8/113.

⁸⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/123.

⁸⁵ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/978; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/425; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 7/217.

⁸⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/134; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 12/68.

⁸⁷ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 5/99.

⁸⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/707; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/135.

⁸⁹ Ebû Ya'lâ el-Mağribî el-Beydâvî, *et-Ta'likâtü'l-müstazrafe ala Risâleti'l-Mustatrafe* (b.y.: y.y., ts.), 7/70.

⁹⁰ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 11/256-257.

⁹¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/5.

42. el-Attâr, Alâuddîn Ebû'l-Hasen Ali b. İbrahim b. Dâvûd eş-Şâfî (ö. 724/1324), *Fâzli'l-cihâd*.⁹²
43. el-Aksarâyî, İsâ b. Yahyâ (ö. 727/1327), *Fâzli'l-cihâd ve ta'lîmü'l-furûsiyye*.⁹³
44. İbn Cemaâ, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh el-Kinânî el-Hâmevî (ö. 733/1333), *Tahrîrû'l-ahkâm fî tedbîri ehli'l-İslâm*,⁹⁴ *Tecnîdü'l-ecnâd ve cihâtü'l-cihâd*,⁹⁵ *Müstenedü'l-ecnâd fî âlâti'l-cihâd*.⁹⁶
45. Tayboğa el-Eşrefî (ö. 770/1368), *Kitâb fî'l-cihâd ve'l-furûsiyye ve funûnü'l-adâbi'l-harbiyye*.
46. İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî (ö. 774/1373), *el-İctihâd fî tâlebi'l-cihâd*. Müellif bu eseri Frac, iyas kalesini kuşattığında Emir Mencük için kaleme almıştır.⁹⁷ Eser, Haçlılar'a karşı müslümanları cihada teşvik amacıyla Seyfeddin Mencek'in talebi doğrultusunda İbn Teymiyye'nin es-*Siyâsetü's-şer'iyye* eserinden istifadeyle kaleme alınmıştır.⁹⁸
47. el-Verrâk, Tâcuddîn Mahmûd b. Muhammed Sâfiyuddîn (ö. 798/1396 yılından sonra), *Tuhfetü'l-sâlâtîn fî'l-cihâd*.⁹⁹

⁹² Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 7/5.

⁹³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 8/35.

⁹⁴ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/356. El-Melikü'l-Eşref için telif edilen eser, Fuâd Abdülmün'im Ahmed tarafından 1408/1988'de Katar'da Dârü's-sekâfe'de neşredilmiştir. Özgür Kavak tarafından *Adle Boyun Eğmek (Ehl-i İslâmın Yönetimi İçin Hükümler)* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010). İbn Cemâa'nın bu üç eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Çoban, *İslâm Hukukunda Cihad Literatürü ve Bedreddin İbn Cemâa'nın Cihadla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 131-173.

⁹⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/229; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/148. Üsâme Nâsır en-Nakşibendî tarafından 1983'te Bağdat'ta *Muhtasar fî fâzli'l-cihâd* ismiyle neşredilmiştir (Dâirâtü's-şuûni's-sekâfiyye li'n-neşr).

⁹⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/478

⁹⁷ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/1; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/215.

⁹⁸ Abdülkerim Özaydın Özaydın, "İbn Kesîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/132-134. Eser, 1347/1928'de ilk defa yayınlamış olup Abdullah Abdürrahîm Useylân (Riyad 1401/1981, 1402/1982, 1412/1992) ve Muhammed Zeynühum (Kahire 1413/1993) tarafından neşredilmiştir.

⁹⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/250; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/409; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 12/196.

48. İbn Hüzeyl, Ebü'l-Hasen Alî b. Abdirrahmân el-Fezârî el-Endelüsî (ö. VIII/XIV), *Tuhfetü'l-enfüs ve şî'ârü sükkâni'l-Endelüs*.¹⁰⁰
49. el-Ba'li, Şemsuddîn Ebû Abdullah muhammed b. Osman b. Abdullah (ö. 803/1401), *Kitâb fi'l-cihâd*.¹⁰¹
50. İbnü'n-Nehhâs ed-Dımaşkî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed (ö. 814/1411), *Meşâri'ü'l-eşvâk ilâ meşâri'i'l-uşşâk ve müssîrû'l-garâm ilâ dâri's-selâm, fezâilü'l-cihâd* türü bir eserdir. Eser, birçok kitaptan faydalanılarak kaleme alınmış (örneğin İbn Âsâkîr'in eseri gibi), Şair Bâki Efendi tarafından vezir Mehmet Paşa için Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁰² Müellifin kendisi tarafından *Fükâhetü'l-ezvâk min Meşâri'i'l-eşvâk* şeklinde ihtisar edilen eserin Mahmûdü'l-Âlim el-Menzilî'nin (ö. 1311/1893) de *Fükâhetü'l-ezvâk min Meşâri'i'l-eşvâk* adında bu eser üzerine bir muhtasarı bulunmaktadır. Bikâî de "*Eşvâkü'l-eşvâkmim masâri'ul uşşâk*" adıyla bu eseri ihtisar etmiştir.¹⁰³
51. el-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/1415), *İmtizâzü's-sehâd fi'iftirâzi'l-cihâd*.¹⁰⁴
52. İbn Cemaâ, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilazîz el-Kinânî el-Hamevî (ö. 819/1416), *Erbeûn hadisen fi'l-cihâd*.
53. İbnü'l-İrâkî, Ebû Zürâ Veliyüddin Ahmed b. Abdürrahîm (ö. 826/1423), *el-Erbâûn fi'l-cihâd bî dūni'l-isnâd*.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/243; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (b.y.: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 4/299. Eser, 2003 yılında Abdülilâh Nebhân ve Muhammed Fatih Zuğl tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Abû Dâbî: Dâru'l-Bâverdî).

¹⁰¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, 10/284.

¹⁰² Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1275, 1686; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/120.

¹⁰³ Ferhat Koca, "İbnü'n-Nehhâs ed-Dımaşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/176-177.

¹⁰⁴ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/167; *Hediyetü'l-ârifin*'de eserin ismi *İktizâzü'l-sehâd fi'iftirâzi'l-cihâd* şeklinde geçmektedir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 2/181.

¹⁰⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/54; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/123.

54. İbnü'l-Mürtezâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ (ö. 840/1437), *el-Müstecâd fi şerhî kitâbi'l-i'timâd li'l-âyâti'l-mu'tebere fi'l-cihâd*¹⁰⁶, *el-İntikâd li'l-âyâti'l-mutebere fi'l-cihâd*.¹⁰⁷
55. ed-Devâlibî, Afîfuddîn Alî b. Abdülmuhsin el- Bağdâdî el-Hanbelî (ö. 858/1454), *el-İrşâd fi fâzli erbâbi'z-zikri ve'l-cihâd*.¹⁰⁸
56. el-Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî (ö. 864/1459), *Kitâb fi'l-cihâd*.¹⁰⁹
57. el-Bikâi, Ebû'l-Hasan Burhaneddîn İbrâhîm b. Ömer (ö. 885/1480), *el-İsfâr ân eşrideti'l-esfâr*. Kıbrıs ve Rodus'un fethi için 844 yılında çıkılan deniz seferinde telif edilmiş muhtasar bir eserdir.¹¹⁰ *el-İstişhâd bi âyâti'l-cihâd*.¹¹¹
58. el-Melikü'l-Eşref, Ebû'Nâsr ez-Zahirî'l-Çerkezî (ö. 901/1496), *Kitâbü'l-furûsiyye bî resmi'l-cihâd ve mâ e'de Allahü lil mücâhidîn mine'l-ibâd*¹¹²
59. es-Süyûtî, Ebû'l-Fâzl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *el-Erbaûn li's-Süyûtî*¹¹³ veya *Erbeîn fi fâzlili'l-cihâd*.¹¹⁴
60. Hâfâi, Nazâr b. Osman er-Rûmî (ö. 914/1508), *Tuhfetü's-seniyye fi fezâili'l-cihâd*.¹¹⁵
61. İbn Fehd el-Mekkî, Abdulaziz b. Ömer b. Muhammed (ö. 921/1515), *et-Terğîb ve'l-ictihâd fi'l-bâ'is li zevi'l-mühimi'l-iliyyeti âlâ'l-cihâd*.¹¹⁶

¹⁰⁶ Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Mesâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen* (Beyrut: el-Mektebetü el-Asriyye, 1408), 645.

¹⁰⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/125.

¹⁰⁸ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/1; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 7/142.

¹⁰⁹ Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvûd (Beyrut-Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1406), 9/448.

¹¹⁰ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/81.

¹¹¹ Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs* (Suudi Arabistan: y.y., ts.), 43/284. Bu eser Merzuk Ali İbrâhîm tarafından Kahire, Menşurâtü Alâi Serhân; Dâru'r-Risâle'de 1423/2002 yılında neşredilmiştir.

¹¹² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/834; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 8/127.

¹¹³ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/1.

¹¹⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/535. Merzûk Ali İbrâhîm'in tahkikiyle eser Kahire'de basılmıştır (Dâru'l-Fazile, ts.).

¹¹⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/251; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/495; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 13/102.

¹¹⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/283; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/583; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 5/255.

62. Keşfi Mehmed Çelebi (ö. 931/1525), *Selimnâme-bâğ-ı fidevs-i gûzât ve râvzâ-i ehl-i cihâd*.¹¹⁷
63. Molla Arab, Muhammed b. Ömer b. Hamza el-Antâkî el-Vâ'iz, (ö. 938/1531), *es-Sedâd fi fâzli'l-cihâd*. Eser, Sultan Selim'i cihadda kararlı kılmak için telif edilmiştir.¹¹⁸
64. el-Bekrî, Ebû'l-Hasen Tâcü'l-ârifîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân es-Siddîkî (ö. 952/1545), *Büşrâ'l-'ibâd bi fâzli'r-ribât ve'l-cihâd*.¹¹⁹
65. Matrakçı Nasuh (ö. 971/1564), *Tuhfetü'l-guzât fi fezâili'l-cihâd*. Müellif tarafından çizilen resim ve krokilerin yer aldığı, savaş alet ve edavatının anlatıldığı bir eserdir.¹²⁰
66. İkbâl el-Kurtubî, Şerefüddin Ebû'l-Kasım b. Abdülalim b. Ebi'l-Kasım b. Osman Hanefî (974/1566), *Kenzü'l-ibâd fi beyâni fezâili'l-gazv ve'l-cihâd*.¹²¹
67. Nûreddinzâde, Filipeli Mustafa Muslihuddîn b. Nureddîn (ö. 981/1573), *Fezâilü'l-cihâd*.¹²²
68. Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed Yavsi el-Îmâdî (ö. 982/1574), *Tehâfütü'l-emcâd fi evvelî kitâbi'l-cihâd mine'l-hidâye*. Muhtelif konulara dair malumat veren eser özellikle cihad meydanının durumu üzerinde durulmuştur.¹²³

¹¹⁷ Selimnâme, Yavuz Sultan Selim'in şahsını ve döneminde meydana gelen olayları ele alan eserlere verilen genel bir isimlendirmedir. Selimnâmeler üzerine yapılan bir bibliyografya çalışması için bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Selimnâmeler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 1 (Ekim 1970), 197-230; Konu hakkında yapılan iki yüksek lisans çalışması için ayrıca bk. Abdurrahman Sağırlı, *Keşfi Mehmet Çelebi Selim-name veya Bağ-ı Firdevs-i Guzat ve Ravza-i Ehl-i Cihad* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993); Şefaettin Severcan, *Keşfi'nin Selimnâmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988).

¹¹⁸ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/982; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/234; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 11/95.

¹¹⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, 1/184; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/239.

¹²⁰ Hüseyin Gazi Yurdaydın, "Matrakçı Nasuh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/145.

¹²¹ Eser, 2010 yılında Yâsir Muhammed Yasin el-Bedrî el-Hüseynî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010).

¹²² Filipeli Mustafa Muslihuddîn Nûreddinzâde, *Fezâilü'l-cihâd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1987), 1b-24b.

¹²³ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/509; *Îzâhu'l-meknûn*'da, *Nihâyetü'l-emcâd âlâ kitâbi'l-cihâd mine'l-hidâye* şeklinde geçmektedir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, 2/690; *Hediyetü'l-'ârifîn*'de ise *Nihâyetü'l-emcâd 'âlâ'l-hidâye li'l-Merğînânî* şeklinde geçmektedir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2/254; *Osmanlı Müellifleri*'nde ise *Tehâfütü'l-emcâd fi evvelî kitâbi'l-cihâd*

69. el-Fâkihî, Abdülkadir b. Ahmed (ö. 982/1574), *Menâhicü's-sürûr ve'r-reşâd fi'r-remy ve's-siyâk ve's-sayd ve'l-cihâd*.
70. Vûsûlî, Muhammed b. Abdullah er-Rûmî (ö. 998/1590), *Cihâdnâme-i Selim Hân*.¹²⁴
71. el-Bosnevî, Ali b. El-Hâc Mustafa er-Rûmî el-Hanefî (ö. 1007/1598), *Fezâilü'l-cihâd*.¹²⁵
72. Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1008/1600), *Mirkâtü'l-cihâd fi tarihi melik danışmend ve evlâdihi*.¹²⁶ Bu eser, hicri 997 yılında Danişmendoğluları zamanında yazılmış, *Nâdirü'l-mehârib* manzum türü bir çalışma olup Sultan Selim'in kardeşi Beyazıd ile savaşlarını anlatmaktadır. Esere belli aralıklarla ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır.¹²⁷
73. el-Hüseynî, Muhammed b. İbrahim (ö. 1019/1610), *Zührü'l-mücâhidîn fi âdâb cihâdeddin*¹²⁸ veya *Fezâilü'l-cihâd*.¹²⁹
74. el-Manâstırî, Mahmud b. Hayyât el-Hanefî (ö. 1026/1617), *Fezâilü'l-cihâd*.¹³⁰
75. el-Bursevî, Hüsâmeddin b. Halil (ö. 1042/1632), *Fezâilü'l-cihâd*.¹³¹
76. Es-Sicilmâsî, Abdülhâdî b. Abdullah b. Ali (ö. 1056/1646), *Felekü's-saâde fi fâzli'l-cihâd ve's-şehâde*.

şeklinde geçmektedir. Bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, ed. Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/307.

¹²⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/259.

¹²⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/259; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/495; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 7/243; *Hediyetü'l-ârifîn*'de ölüm tarihi 1008/1600 olarak geçmekte, şair ve Rumeli kazaskeri olduğu bilgisi verilmektedir. Eser; *İmâdü'l-cihâd, Fezâilü'l-cihâd, Amâl-i fezâil-i cihâd* adlarıyla da kaynaklarda yer almaktadır. Bk. Bursalı Mehmed Tâhir, "Fezâil-i Cihâd Hakkında Müellefât-ı Osmâniyye" 2-9/46-228 (Kanunisani 1328), 347-348. Müellif ve eseri üzerine yapılan bir çalışma için bk. Nihal Türkmen (Çağman), *Ali Dede Bosnevi Hayatı, Eserleri ve Fezâilü'l-Cihad Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹²⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/438.

¹²⁷ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1885.

¹²⁸ Muhammed b. İbrahim el-Hüseynî, *Zührü'l-mücâhidîn fi âdâb cihâdeddin* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 61), 1a-54b.

¹²⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 8/197.

¹³⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/414; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/373; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 7/163. *Hediyetü'l-ârifîn*'de eserin Şehid Ali Paşa Kütüphanesinde mevcut olduğu bilgisi verilmektedir.

¹³¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/196; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/264; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/108; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 3/193.

77. İbn Allân, Muhammed Ali b. Muhammed Allan el-Mekki el-Bekri, (ö. 1057/1648), *Miftâhü'l-bilâd fi fezâili'l-gâzvi ve'l-cihâd/fi fezâili'l-gâzv ve'l-cihâd*.¹³²
78. el-Konevî, Nuh b. Mustafâ (ö. 1070/1660), *Fezâilü'l-cihâd*. Eser, *Meşâriü'l-uşşâk'* in tercümesidir.¹³³
79. el-Bâbelî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Alâuddîn Alî el- Kahirî el-Ezherî eş-Şâfiî (ö. 1077/1666), *Kitâbü'l-cihâd*. Müellif eseri Fazıl Ahmed Paşa için kaleme alınmıştır.¹³⁴
80. Emir Mencek Paşa el-Yusûfi (ö. 1080/1669), *el-İctihâd fi tâlebi'l-cihâd*.¹³⁵
81. Mustafa 'Îz, Fâzıl İbn Muhsin ed-Dîn b. Muhammed (1091/1681), *Târîkü'r-reşâd fi'l-hâs alâ'l-cihâd*.¹³⁶
82. el-Hâc, Ramazan b. Mustafâ b. el-Vâli (ö. 1097/1692), *Kenzü'l-ibâd fi fezâili'l-gâzv ve'l-cihâd*.¹³⁷
83. İbrâhîm b. Hasen el-Gûrânî, eş-Şîrâzî el- Kürdî (ö. 1101/1690), *Meslekü'l-irşâd, il'l-ehâdîsi'l-vâride fi'l-cihâd*.¹³⁸
84. el-Cevlânî, Muhammed Fikri b. Hüseyin (ö. 1104/1693), *Mühimmâtü'l-gâzî fi meyâdini'l-megâzî*.¹³⁹
85. Muhammed Akîle el-Mekkî (ö.1150/1737), *Fezâilü'l-cihâd*.¹⁴⁰

¹³² Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/523; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/283. Bu eser Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde müellifin eserleri arasında verilmemiştir. Bk. Sâmî es-Sakkâr, "İbn Allân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/307-308.

¹³³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/416; Müellifi ve eserlerini konu edinen bir çalışma için bk. Hayati Yılmaz, "Nûh b. Mustafa el-Konevî'nin er-Risâle fi'l-Fark Beyne'l-Hadîsi'l-Kudsî ve'l-Kur'ân ve'l-Hadîsi'n-Nebevî Adlı Risâlesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 167-170.

¹³⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/290; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 11/34. *Hizânetü't-turâs*'ta yazma nüsha kaydı olarak eserin ismi *Risâle fi'l-cihâd ve'l-fezâilihi*, *Fezâilü'l-cihâd* şeklinde geçmektedir. Bk. Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 46/860.

¹³⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/26. Eserin müellifi hakkında yapılan müstakil bir çalışma için bk. Recai Kızıltunç, "Arap Edebiyatında Türkçe Yazan Bir Şair: Emir Mencek Paşa el-Yusûfi", *İ. Ü. Şarkiyat Mecmuası* 20 (Ocak 2012), 33-48.

¹³⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 12/265.

¹³⁷ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 4/172.

¹³⁸ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 1/21.

¹³⁹ Bu eser 1284/1867 yılında İstanbul Matbaa-i Âmire'de neşredilmiştir.

¹⁴⁰ Selahattin Yıldırım, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (2004), 274.

86. el-Berzencî, Abdullâh Hasan (ö. 1156/1743), *el-Menhecü's-sedâd ilâ efdâli'l-cihâd*.¹⁴¹
87. Mîrzâzâde Mehmed Sâlim Efendi, Muhammed Emin b. Mirza Mustafa el-Kâdî er-Rûmî el Bâtûmî (ö. 1156/1743), *Neylü'r-reşâd fi em-ri'l-cihâd*.¹⁴²
88. Gazzâl el-Fâsî, Ahmed b. Sehl el-Endûlîsî (ö. 1179/1765 civarlarında), *Netîcetü'l-ictihâd fi'l-muhâdeneti ve'l-ictihâd*.¹⁴³
89. Ömer el-Fâsî, Ebû Hafs Ömer b. Abdullah b. Ömer el-Fehrî (ö. 1188/1774), *Cevab suâl fi'l-cihâd*.
90. Hanîf İbrahim Efendi (ö. 1189/1775), *Sehmü'l-isâbe fi fezâili'r-remy ve's-sihâm*.¹⁴⁴
91. ez-Zimârî, Kadı Abdülkadir b. Muhammed b. Hüseyin (ö. 1197/1783), *en-Nâzmü'l-müstecâd fi'l-hâs alâ'l-cihâd*.
92. Râzî er-Rûmî, Mustafâ b. el-Kostântînîvî (ö. 1198/1784), *Gâzâvâtnâme-i Türkî fi'l-cihâd*.¹⁴⁵
93. Küttâbî, Hasan b. Muhammed el-Mısrî (ö. 1211/1796' dan sonra), *Fezâilü'l-cihâd*¹⁴⁶ veya *Delâilü'n-nâsr ve'l-fütuhât min fezâili'l-cihâd ân seyyid*.
94. Ahmed b. Yunus, *Tefsirü erba'âti âyât min sureti't-tevbe fi'l-cihâd*.
95. Ahmed Fehmi Efendi, *Tuhfetü'l-guzât fi fezâili'l-cihâd*.¹⁴⁷
96. Ahmed el-Hanyâvî, *Tâhrîzü'l-mücâhiddîn fi sebilillâh*.
97. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-cihâd*.¹⁴⁸

¹⁴¹ Abdullâh Hasan el-Berzencî, *el-Menhecü's-sedâd ilâ efdâli'l-cihâd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3680), 61a-74b.

¹⁴² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/325; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 10/17.

¹⁴³ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/622; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/176; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 2/186; 8/40. Eser, İsmail Arabî tarafından *Netîcetü'l-ictihad fi'l-muhâdene ve'l-cihâd: rihletü'l-gazzâl ve sefaretehu ile'l-Endelüs* adıyla Beyrut Dârü'l-Garbi'l-İslâmî'de 1980 yılında tahkik edilerek neşredilmiştir.

¹⁴⁴ Cemil Akpınar, "Hanîf İbrahim Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/41.

¹⁴⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/453. Gazavâtnâmeler üzerine yapılan bir çalışma için bk. Kürşat Şamil Şahin, "Gazavâtnâmeler Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", *Turkish Studies* 7/2 (2012), 997-1022.

¹⁴⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 3/295.

¹⁴⁷ Hakan Yılmaz, "Tarihten Sayfalar: Murâd Hüdâvendigâr Adına Yazılmış Bir Eser: Tuhfetü'l-Guzât fi Fezâ'ili'l-Cihâd", *Hakikat Dergisi* 198 (Mart 2010).

¹⁴⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/605.

98. el-Asârî, İbnü'l-Vaiz Muhammed b. Yusuf el-Kayserî, *el-İctihâd fi fâzli'l-cihâd*.
99. Çuhadar, Ahmet b. el-Hac Muhammed, *Tâ'lim-i cihâd*.
100. Derviş Ali b. Mustafâ, *İmâdü'l-cihâd*.
101. ed-Dımaşkî, Seyyid Muhammed Arif, *el-İ'timâd fi'l-cihâd*.¹⁴⁹
102. Ebü'l-Berekât, Hafız Ahmed Fahreddîn, *İrşâdü'l-ibâd ilâ izzeti'l-cihâd*.¹⁵⁰
103. el-Gâzzî, Muhammed b. İbrâhîm, *et-Turûku's-sedâd fi fâzli'l-ümerâ ve'l-cihâd*.
104. İbn Hamid, Abdülevvel b. Hüseyin b. Hasan, *el-Hâmsûn fi tevârihi cihâdi's-sultan ma'a'l-mücâhidîn*.
105. İbn Salâh, Abdullâh b. Salah b. Davûd b. Alî, *Fütuhâtü'l-muradiye fi'l-cihâdi'l-Yemeniyye*.
106. el-Karâfî, Nureddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Ensârî, *Erbâûn hadisên fi fâzli'l-cihâd, Sübûlü'r-reşâd fi fâzli'l-cihâd*.
107. el-Kârşî, Şeyh Ebû Said Şaban b. Muhammed el-Musilî, *el-Menhelü'l-'azb li vürûdî ehli'l-hârb*.¹⁵¹
108. Muhammed b. Ömer b. Keykeldî, *Mesîrû ehli saâde ilâ irtikâi derecâtî's-sehâde*. Eser, âlimlerin, hukemânın cihad mevzusunda serd ettikleri sözlerini ele almaktadır.¹⁵²
109. Musa el-Halebî, Yahyâ b. Şeyhülislâm, *Bezlü's-suhâd fi fâzli'l-cihâd*.
110. Serezli Mustafa, *Tercüme-i şerhi hadisü'l-erbâîn fi terğibü'l-cihâd*.
111. es-Sıddıkî, Alî b. Muhammed, *Zâdü'l-cihâd ve necâtü'l-ecnâd*.
112. Şair Derviş Ahmed Kermeyânî, *Cenknâme*. Sultan Selim'in kardeşi Beyazıd ile yaptığı savaşı anlatmaktadır.¹⁵³
113. et-Tırhalâvî, Alaüddin Kâmili, *el-Fusûlü'l-erbâûn fi usûli cihâdi'd-din*.
114. el-Yafîî, Ebü'n-Nasr Muhammed Mansûr el-Hanefî, *Hidâyetü'l-ibâd fi fezâili'l-cihâd*.

¹⁴⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/98.

¹⁵⁰ Bu eser İstanbul'da Matbaa-i Amire'nin birinci sayısında basılmıştır.

¹⁵¹ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1885.

¹⁵² Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1686.

¹⁵³ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/607.

3.1.2. Risaleler

1. İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *Risale fi'l-cihâd*.
2. İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fâzl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449), *Risale fi'l-ehâdisi'l-cihâd*.¹⁵⁴
3. Hatipzâde, Muhyiddin Muhammed b. İbrahim el-Kastamonî (ö. 901/1496), *Fezâilü'l-cihâd*.¹⁵⁵
4. İbn Mibred el-Hanbelî, Cemâleddin Yusuf b. Hasan İbn Abdü'l-Hâdî (ö. 909/1503), *Risale fi'r-remh ve'l-âlâti'l-cihâd*.
5. Mustafâ b. el-Hac Hasan (ö. 911/1505), *Risale fi fevâidi'l-cihâd*.
6. el-Kirmâstî, Yusuf b. Hüseyin (ö. 920/1514), *Risâle fi'l-cihâd*, *Risâle fi fezâili'l-cihâd*.¹⁵⁶
7. Muhyiddin Muhammed b. Bahaeddîn (ö. 956/1549), *Risale fi'l-cihâd*.
8. Mirem Kûsesî, Muhammed Çelebi b. Muhammed (ö. 957/1551), *Risâle fi'l-cihâd*.
9. İmam Birgivî (ö. 981/1573), *Risale-i cihâdiye*.
10. Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn (ö. 1014/1605), *Risale-i cihâdiyye li'n-nefs*.
11. Kadı Mahmûd b. Ahmed b. Muhammed (Manastirî Terzizâde) (ö. 1126/1714), *Risale fi fezâili'l-cihâd*.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Bu eser İsam Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanında İbn Hacer'e atfedilmemiştir. Kaynaklarda verilen ölüm tarihin İbn Hacer'inkiyle uyuşması ve risalenin hadis alanında kaleme alınmış olmasından ötürü bu eserin ona ait olabileceği kanaatine vardık.

¹⁵⁵ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/859. Risale muhtelif isimlerle anılmıştır: *Risale fi hakki'l-cihâd*, *el-İrşâd fi fezâili'l-cihâd*, *Risâle fi'l-cihâd*. Bk. İlyas Üzüm, "Hatibzâde Muhyiddin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/463-464.

¹⁵⁶ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/859. *Hediyetü'l-ârifin*'de müellifin ölüm tarihi 906 olarak verilmiştir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 2/563; *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nde ise *Şekâik*'in verdiği tarih esas alınmıştır. Bk. Ahmet Özel, "Kirmâstî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/67-68. Fakat biz burada Osmanlı Müellifleri'nde geçen tarihi esas aldık. Bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/464.

¹⁵⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/373.

12. en-Nâblusî, Abdülgânî b. İsmâîl b. Abdilganî b. İsmâîl (ö. 1143/1731), *Risâletün fi'l-hâs 'âlâ'l-çihâd*,¹⁵⁸ *Beyânü'l-çihâd li ehli'l-vedâd*.
13. Osman Kırımî Enderûnî (ö. 1149/1736), *İcâletü's-defer ve risaletü'z-zafer*.
14. Veliiyüddin Cârullâh, Ebû Abdullah b. Mustafa b. Ali el-İstanbulî, (ö. 1151/1738), *Risâle-i çihâd-ı kebîr- fezâilü'l-çihâd*.¹⁵⁹ Eser müellif tarafından Gazi Ali Paşa'ya takdim edilmiştir.¹⁶⁰
15. ed-Dârendî, Muhammed b. Ömer b. Osman (ö. 1152/1739), *Risâle fi'l-çihâd*. Risâlenin tam adı bilinmemektedir. Bağdatlı İsmail Paşa eserin çihad ve gâzve konularını incelediğini ve Sultan III. Ahmet için kaleme alındığı ifade etmektedir.¹⁶¹
16. İbn Ebî İshâk, Muhammed b. Şeyhülislâm Ebâ İshâk İsmail b. İbrahim er-Rûmî (ö. 1166/1753), *Nesriyetün fi'l-çihâd*. Sultan I. Mahmud için Türkçe olarak yazılmış bir risaledir.¹⁶²
17. Müfti Ahmed Hıfzî Efendi (ö. 1181/1768), *Nehcü'r-reşâd fi emri'l-çihâd*.¹⁶³
18. Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alallâh İsmâîl (ö. 1182/1768), *Risâle fi'l-hâs alâ'l-çihâd*.
19. el-Aydîmî, Kadı Mustafa el-Urlâvi, *Risâletü'l- çihâdiyye*,¹⁶⁴ *Tercüme-i risale-i çihâdiyye*.
20. el-Hâlebî, Ebü'l-Maâlî el-Haddâd, *Risâletü'l-çihâdiyye*.
21. Nurullâh b. Abdullâh, *Risale fi beyânî sebebi takdimi'n-nikâhi âlâ kitâbi'l-çihâd*.

¹⁵⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- 'ârifîn*, 1/594. Eser *Hizânetü't-Turâs*'ta *Risâle fi'l-çihâd* şeklinde geçmektedir. Bk. Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-turâs*, 22/ 976.

¹⁵⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- 'ârifîn*, 2/501; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/293.

¹⁶⁰ Tahsin Özcan, "Veliiyüddin Cârullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/39.

¹⁶¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- 'ârifîn*, 2/324.

¹⁶² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- 'ârifîn*, 2/329.

¹⁶³ Bursalı Mehmed Tâhir, "Fezâil-i Çihâd Hakkında Müellefât-ı Osmâniyye", 347-348. Eser matbu olup 1295/1878 yılında İstanbul Ceride-i Askeriyye Matbaasında yayınlamıştır.

¹⁶⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/373.

3.2. Sömürgecilik Sonrasında ve Modern Dönemde Yazılan Eserler

3.2.1. Kitaplar

1. Ayıntâbî, Mehmed Münîb (ö. 1234/1819), *Fezâilü'l-cihâd*,¹⁶⁵ *el-Hikmetü'l-garrâ' fi ahkâmi'l-gazâ*.¹⁶⁶
2. Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi (1242/1826), *el-Cihâdiye*,¹⁶⁷ *Tedbîrü'l-memâlik ve'l-cihâd/ Kavânînü'l-asâkiri'l-cihâdiyye*.¹⁶⁸
3. Tabâtabâî, Yusuf b. Abdülfettah b. Atâ (ö. 1242/1826), *el-Cihâdiyye fi'l-hâzzi âlâ'l-cihâd*.¹⁶⁹
4. Abdullâh er-Rûmî (1252/1836), *Tezkiratü'r-rumât*.¹⁷⁰
5. Darıcalı Pertev Paşa (ö. 1253/1837), *Lâyihâ-i ittihâdiye*. Müellif eserde, Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış olduğu bozgun ve kuşatmaların müslümanların işlediği kötülük ve günahlardan kaynaklandığını ifade etmekte, bu durumun önüne geçmenin en önemli yolunun da ümmet olarak cihada sarılmakta olduğunu salık vermektedir.¹⁷¹
6. Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi (1264/1848), *Kevkebü'l-mesûd fi kevkebeti'l-cünûd*, *Risâletü'l-Cihâdiye*, Türkçe yazılmış bir risaledir.¹⁷² *Tercüme-i fezâil-i cihât*.¹⁷³
7. el-Umrâvî, Muhammed b. İdrîs b. Muhammed (ö. 1264/1848), *Kâside dâliyye fi'l-cihâd*.

¹⁶⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/360; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/407; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 11/257. Mehmet Tahir, *Fezâilü'l-cihâd*'ın aslında *el-Hikmetü'l-garrâ' fi ahkâmi'l-gazâ* ile aynı eser olduğunu belirtmiştir. Fakat Kehhâle ve İsmail Paşa ise her iki çalışmanın müstakil birer eser olduğunu ifade etmişlerdir. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nde ölüm yılı 1823 olarak verilmiştir. Bk. Özel, "Ayıntâbî", 4/245-246.

¹⁶⁶ Yıldırım, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", 74. Muhammed Akîle el-Mekkî'nin (ö.1150/1737) *Fezâilü'l-cihâd* eserinin tercümesidir. a.g.e., aynı yer.

¹⁶⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/363.

¹⁶⁸ Bu eser muhtemelen müellifin *el-Cihâdiye* eserinin bir başka adlandırmasıdır. Bulak Matbaası'nda 1221'de basılmıştır.

¹⁶⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 13/310.

¹⁷⁰ Yıldırım, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", 281-282.

¹⁷¹ Orhan M. Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/2 (2003), 24.

¹⁷² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/372.

¹⁷³ Yaptığımız araştırmalar neticesinde müellifin böyle bir eseri tespit edilememiştir. Bu eserin müellifin yukarıda verilen tercüme eserinin bir başka isimlendirmesi olduğu kanaatine ulaşılmıştır.

8. Hasan el-Baytârî, Hasan b. İbrahim b. Hasan en-Nakşibendî el Meydânî (ö. 1272/1856) *İrşâdü'l-ibad fi fâzli'l-cihâd*.¹⁷⁴
9. el-Kostendîlî, Muhammed Şem'î b. Abdullah el-Rûmî (ö. 1272/1885), *Râyâtü'n-nâsr ve'l-irşâd fi fezâili'l-cihâd*.¹⁷⁵ Müelif, 1853'te Ruslarla yapılan savaşta üstün gelinmesi ve halkın cihada teşvik edilmesi amacıyla eserini kaleme almış ve Sultan Abdülmecit'e ithaf etmiştir.¹⁷⁶
10. el-Ayıntâbî, Mustafa Saîd b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî (ö. 1279/1902), *Cihâdiye, fezâilü'l-cihâd* türü bir eserdir.¹⁷⁷
11. el-Kayserî, Muhammed b. Hüseyin b. Ramazân (ö. 1280/1863), *Zübdetü'l-murâd fi emri'l-cihâd*.¹⁷⁸
12. Milas Müftüsü Durmuşzâde Hafız Mustafa Sadık (ö. 1280/1863), *Alem-i İslâm cihâd-ı ekber*.¹⁷⁹
13. Ahdâb er-Rammâh, Necmeddin Eyyûb (ö. 1295/1877), *Kitâbü'l-furûsiyeti fi resmi'l-cihâd*,¹⁸⁰ *el-Gâzv ve'l-cihâd*.
14. el-Bağdâdî, Seyyid Davud b. Süleyman en-Nakşibendî el-Hâlidî (İbn Circîs) (ö. 1299/1882), *Eşeddü'l-cihâd fi ibtâli dâ've'l-ictihâd*.¹⁸¹
15. el-İdrisî, Muhammed b. Abdülkâdir b. Osman (ö. h. 13. y.y.), *Şerhu yetîmeti'l-ciyâd fi's-sâfinâti'l-mu'idedi'l-cihâd*.
16. Zeynî Dahlân, Ahmed b. Zeynî b. Ahmed (ö. 1304/1886), *İrşâdü'l-ibâd fi fezâili'l-cihâd*.
17. el-Berzencî, Şeyh Kâkâ Ahmed b. Muhammed (ö. 1305/1888), *Fethü'l-cevâd fi beyâni'l-cihâd*.¹⁸²

¹⁷⁴ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 3/194. Eser Muhammed b. Nasr el-Acmî tarafından 1421/2000 yılında Beyrut'ta tahkik edilerek yayınlanmıştır.

¹⁷⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/547; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/374; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/450.

¹⁷⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/450; Yıldırım, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", 285.

¹⁷⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/458; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/381. Müellifin Osmanlı Müellifleri eserinde Kâtip Mustafa Efendi (Kürdzâde) künyesiyle geçmektedir.

¹⁷⁸ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 9/240.

¹⁷⁹ Eser, 1924 yılında İstanbul Matbaa-ı Amidî'de yayınlanmıştır.

¹⁸⁰ Eser, Mektebetü'l-Vataniyye'de basılmıştır.

¹⁸¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/363.

18. Gümüşhaneli Hacı Ahmed Ziyâeddîn Efendi (ö. 1311/1893), *Fezâilü'l-cihâd*.¹⁸³ *Kitâbu'l-âbir fi'l-ensâri ve'l-muhâcir ve'l-cihâdi ve'l-gazvi ve's-şühedâi me'a ahkâmihâ ve hakâikihâ ve dekâikihâ ve tefâsîrihâ ve envâ'ihâ ve fezâilihâ*. Cihad ve hicret konularının âyet ve hadisler ışığında tasavufî bir yaklaşımla ele alındığı bir eserdir.¹⁸⁴
19. el-Menzilî, Mahmûd b. Ömer (ö. 1311/1893), *Fukâhetü'l-ezvâk min meşâri'i'l-eşvâk*.¹⁸⁵
20. er-Raşidî, Said b. Hammad b. Amir b. Hâlfaân (ö. 1314/1897), *Lâmiyetün fi'd-difâ' ve'l-cihâd*.¹⁸⁶
21. en-Nazilîlî, Muhammed Hakkı Efendi (ö. 1315/1897), *Nusrâtü'l-cunûd ani's-şuhûd/ umdetu's-şuhûd/ ve'l-ehâdisi'l-vâride fi'l-cihâd ve mâ eşbehe zâlik*.¹⁸⁷
22. Edirne Müftüsü Kureyşizâde Mehmed Fevzi Efendi (ö. 1318/1900), *Seyfü'l-cihâd fi nâsri'l-îbâd*.¹⁸⁸
23. Mehmed Halis Efendi (ö. 1332/1913), *Cihâd-ı ekber*.¹⁸⁹
24. Dinibütün Mustafa Hilmi Paşa (ö. 1333/1914), *Düstürü'l-mücahidîn*. Cihadın faziletini konu edinen bir eserdir.¹⁹⁰

¹⁸² Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, 2/161; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/192; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/146; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 2/158.

¹⁸³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/102.

¹⁸⁴ Eserin tercüme ve tahrirci için bk. Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevi, "Ensar, Muhacir, Cihâd, Gazve ve Şehitler Hakkında", çev. Ömer Faruk Habergetiren, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2013), 232-269.

¹⁸⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, 2/200; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/422; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 12/172. Eserin ismi *Hediyyetü'l-ârifîn*'de *Fukâhetü'l-ezvâk min meşâri'i'l-eşvâk fi fezâilü'l-cihâd* şeklinde geçmektedir. Matbu nüshası 1290/1873'te Mısır'da el-Matbaâtü's-seniyyetü'l-kübrâ tarafından *Fukâhetü'l-ezvâk min meşâri'i'l-eşvâk fi fâzli'l-cihâd ve't-tarğîb fihi ve'l-hâss âleyhi* adıyla neşredilmiştir.

¹⁸⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 4/222.

¹⁸⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, 12/651; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/384; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/113.

¹⁸⁸ Eser, İstanbul Yahya Efendi Matbaası'nda 1294/1877 yılında basılmıştır. Ayrıca bk. Mustafa İsmet Uzun, "Fevzi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/508.

¹⁸⁹ Eser, Kanaat Matbaası tarafından 1333/1914 yılında İstanbul'da yayınlamıştır. Bk. Hakkı Maviş, "Mehmed Hâlis Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/490.

¹⁹⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, 1/472. Eser Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi için yazılmış olup 1292/1875'te İstanbul'da basılmıştır.

25. Divrikli Ahmed Mikdad Efendi (ö. 1923/1939), *Şerefü'l-mücâhidîn*.¹⁹¹
26. Kemahlı İbrâhim Hakkı Efendi (ö. 1859/1924), *Tâcü'l-mücahidîn mine'l-ehadisi'l-erbain, Tuhfetü'r-reşâd fî fezâili'l-cihâd*.¹⁹²
27. el-Mevsilî, Ahmed Fahri b. Abdullâh el-Feyzizâde (ö. 1342/1924?), *İrşâdü'l-ibâd ile'l-gâzv ve'l-cihâd*.¹⁹³
28. el-Bilimbânî, Abdülsâmed el-Câvî, *Nasihâtü'l-müslimîn ve tezkiretü'l-mü'minîn fî fezâili'l-cihâd fî sebîlillâh ve kerâmâti'l-mücâhidîn*.
29. el-Îsâvî, Muhammed b. Muhammed, *Tenbîhü'l-ibâd bi ba'di ma verede fî fâzli'l-cihâd mine'l-âyât ve'l-ehâdis*.
30. İzzet el-Hac Hâfiz, *Mevâizü'l-cihâd ve'd-din li asâkiri'l-muvahhidîn*.
31. Muhammed Garnîd, *Manzume fî'l-hâs alâ'l-cihâd*.
32. Mübârekşâh, Ali b. Mehmed b. Abdülmelik b. Ali, *Miftâhü'l-bilâd fî fezâili'l-gürz-i ve'l-cihâd*.
33. Nureddîn Alî el-Mekkî, *Tevtiyetü'l-mehâd fî fâzli'l-cihâd*.¹⁹⁴
34. Turhala'lı Alâeddin Kâmili Efendi, *Ucale-i fusûl-i erbâin fî usûli'd-dîn*. Cihadın faziletini konu edinen bir eserdir.¹⁹⁵
35. Ahmed Fahrüddin Efendi, *İrşâdü'l-ibâd ile'l-gazvi ve'l-cihâd*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1917, 250, s. 6.
36. Ahmed Ziyaeddin, *Vesiletü'n-Necât: İtikâd ve 'Amel ve Cihada Müteallik Hayli Mesâil-i Mühimme-i Diniyyeyi Hâvidir*, Dersâadet: Selânik Matbaası, 1911/1327.
37. Ali Galib, *Kitâb-ı fezâil-i gazâ: Menâkıb-i cihâd*, Dersâadet: Tevsi-i Tıbaât Matbaası, 1330.
38. Bekir Sıdkı, *Mev'iza-i tahrîriye der hâkk-ı cihâd-ı İslâmiye ve tedâbir-i maneviyat*, Dersâadet: Matbaâ-i Kader, 1331.

¹⁹¹ Eser Dersaadet'te Necm-i İstikbâl Matbaası tarafından 1331/1912 yılında basılmıştır.

¹⁹² Bk. Ali Birinci, "Kemahlı Şeyh İbrahim Hakkı'nın Serencamı", *Türk Yurdu* 110 (1996), 3-7; Selami Şimşek, "Erzincan Mevlevihânesi Son Postnişini Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi'nin Dîvân'ında Mevlânâ ve Mevlevîlikle İlgili Düşünceleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/20 (2007), 165.

¹⁹³ Eser Matbaa-i Amire'de 1336 senesinde basılmıştır.

¹⁹⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/339.

¹⁹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/450.

39. İzzet, el-Hac Hafız, *Mevâizü'l-cihâd ve'd-din li-âsâkiri'l-muvahhidîn*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1331.

3.2.2. Risaleler

1. Hâtûnâbâdî, Muhammed b. Hüseyin es-Sâgîr b. Abdülbâkî (ö. 1233/1817), *er-Risâletü'l-cihâdiyye*.¹⁹⁶

2. Gazzîzâde, Seyyid Abdüllatîf b. Mehmed Es'ad el-Hafid (ö. 1247/1832), *Risâletü'l-cihâd*.¹⁹⁷

3. Sahafıar Şeyhizâde Esad Efendi (1264/1848), *Risâletü'l-cihâdiye*. Müellif bu eseri Türkçe kaleme almıştır.¹⁹⁸

4. Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî (ö. 1270/1854), *Sufrâtü'z-zâd fî sefrâti'l-cihâd*. Cihadın faziletini anlatan bir risaledir.¹⁹⁹

5. el-Lâzikî, Abdurrezzâk b. Seyyid Abdulfettâh, *Teşvikât'ül-ciyâd fî'l-gâzvi ve'l-cihâd*. Müellif, 1270'te Halep valisiyken bu eseri kalme almıştır.²⁰⁰

6. Uleyş, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 1299/1882), *Risale fî vucûbi'l-cihâd ve'l-hicre*.

7. el-Eskişehrî, Süleymân Hakkı b. Muhammed Emin b. Süleymân (ö. 1315/1897), *Umdetü'l-cihâd*.²⁰¹

8. Oflu Mehmed Emin Efendi (ö. 1329-20/1902), *Risâle-i cihâd*.²⁰²

9. Muhammed el-Cerrâh, Muhammed Edîp en-Nakşibendî el-Hanefî (ö. 1336/1918), *Risâletü'l-cihâd âlâ fetvâ hâlifetünâ'l-e'zâm es-sultan el-gâzi Muhammed Reşâd*.²⁰³

¹⁹⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 9/241.

¹⁹⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/618; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/102. Ramazan Önal, müellif hakkında yazdığı makalesinde müellifin Nüshası Tespit Edilemeyen Eserleri arasında bu risaleye de yer vermektedir. Bk. Önal, *Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin Fütuhâtı Kenzi'l-Kur'an Adlı Fâtıha Sûresi Tefsirininin Tahlili ve Değerlendirilmesi*, 43.

¹⁹⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/372.

¹⁹⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/17; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/419.

²⁰⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/292; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/568; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 5/218.

²⁰¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/438.

²⁰² Hüseyin Elmalı, "Ofllu Mehmed Emin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/221.

²⁰³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 9/36.

10. Musa Kazım Efendi (ö. 1338/1920), *İslâm 'da cihad*.
11. Hacı Hamid Efendi (ö. 1931), *Risâle-i İrşâdiye: Dinî, vatanî, askerî*.²⁰⁴
12. Hasan Fehmi Efendi (ö. 1933), *Cihad Hakkında Ehl-i İslâm'a Asker-i İslâm'a Kürsi-i İslâm'dan Bir Hitap*.²⁰⁵
13. Osman Senai Erdemgil (ö. 1944), *Fezâilü'l-mücahidîn*.²⁰⁶
14. Çubukçuzâde Mehmed Sıdkı, *Sâlâ-yı cihâd*.
15. Hacı İzzet Efendi, *Mevâizü'l-cihâd ve 'd-din li-asâkiri'l-muvâhhidîn*.
16. Hamzâ b. Ataulâh, *Risale fi fezâili'l-cihâd*.
17. Hanyalı Ahmed Efendi, *Tahrîsü'l-mücahidîn*.
18. Manisali Hilmi Efendi, *Cihadda İslam'ın Vazifesi*.
19. Mehmed Hâlid, *Risale-i cihâd*.²⁰⁷
20. Mehmed Hatip Efendi, *Fezâil-i remy*.
21. Varnalı Süleyman Vehbi Efendi, *Risâle-i Fezâ'ilü'l-Gâzî ve 'ş-Şühedâ fî-Tafsîl-i Beyân-i Hasâ'isi'l-Gazâ*.²⁰⁸
22. Zâgrevî, Mahmud b. İskender b. Abdullah er-Rûmî, *Risâle-i sefer ve cihâd-ı ekber*

²⁰⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, "Fezâil-i Cihâd Hakkında Müellefât-ı Osmâniyye", 164.

²⁰⁵ Risalenin çevrimyazısı için bk. M. Sami Çöllüoğlu, "Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, Cihat Hakkında Ehl-i İslâma, Asker-i İslâma Kürsi-i İslâm'dan Bir Hitap", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2014), 149-164.

²⁰⁶ Eser, 1903 yılında şirket-i Mürettibiye tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır.

²⁰⁷ Eser, 1293 yılında İstanbul Sabah Matbaa'sında yayınlanmıştır.

²⁰⁸ Varnalı Süleyman Vehbi Efendi, *Risâle-i Fezâilü'l-Gâzî ve 'ş-Şühedâ fî-Tafsîl-i Beyân-i Hasâ'isi'l-Gazâ* (y.y.: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 297.8), 1a-44b.

Değerlendirme ve Sonuç

Hadis kaynaklarında cihad hakkında rivayet edilen hadisler *Kitâbü'l-cihâd*, *Kitâbü'l-megâzî*, *Kitâbü's-siyer*, *el-Hayl*, *Fâzlı'l-cihâd*, *er-Rimâye* ve *s-siham* temel başlıkları altında ele alınmaktadır. Cihad hakkındaki hadisleri derleme, tasnif etme ve yer yer onlar hakkında kısa açıklamalarda bulunma gibi bir mahiyete sahip bu eserlerin temel hedefleri arasında, Müslümanları gerek mallarıyla gerekse canlarıyla Allah yolunda mücadele etmeye teşvik etme ve bu uğurda onları her türlü hazırlığa müsait hale getirecek örneklikleri sunma sayılabilir.

Fıkıh kitaplarında ise cihad ahkâmı *Kitâbü'l-cihâd*, *Kitâbü's-siyer* ve *Fâzlı'l-cihâd* gibi bölüm başlıkları altında ele alınmaktadır. Bu eserlerde cihadın fazileti, hükmü, çeşitleri, aşamaları, yasakları, taktikleri ve sonuçları (şehitlik ve gazilik, ganimet ve taksimi, müste'men ve zimmlere dair hükümler) gibi hususlar detaylı bir şekilde incelenmektedir. Söz konusu eserlerin içeriğine bakıldığında ise düşmanla fiili savaşın ön plana çıktığı görülmektedir.

Cihad meselesi mezheplerin temel fûrû fıkıh eserlerinde muhtelif kitap başlıkları altında incelenmiştir. Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin temel kaynaklarında cihad ahkâmı genellikle *Kitâbü's-siyer* başlığı altında ele alınmış, tasnif bakımından ise konuya çoğunlukla hadlerden sonra yer verilmiştir. Konuya burada yer verilmesinin sebebi olarak, cihad ahkâmının bir yönüyle devletler hukukunun muhtelif meseleleriyle irtibatlı olmasından ötürü iç hukuktan (hâdler) dış hukuka (cihad) bir açılım şeklinde tezahür ettiği zikredilebilir.²⁰⁹ Başka bir ifadeyle iç hukukun tükendiği andan itibaren dış hukuka bir açılım olarak cihad meselesinin devreye girmesidir. Nitekim Karâfi, özellikle Şâfiî'lerin cihad ahkâmını cinayet bahisleriyle birlikte işlemelerini, küfürlerinden ötürü kâfirlere ceza mesabesinde olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir.²¹⁰ Bu duruma

²⁰⁹ İslâm dini, tüm insanlara yönelik misyonuyla kendisi dışında kalan kesim (iç-dış gayrimüslim kişi ve devletler) ile münasebetlerinin yürütülmesi problemiyle karşı karşıya kaldığında bu temas -bunu daha sonra her ne kadar İslâm hukukunun alt dalı olan ve bu konulara hasredilen *es-siyer* teknik terimi altında tartışılmışsa da- cihad ve hükümleri ile ilgili konular üzerinden sağlamıştır. Bk. Macîd Haddûrî, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, trc. Fethi Gedikli (İstanbul: Ekin Yayınları, 2018), 53-59.

²¹⁰ Karâfi, *ez-Zahîre*, 2/383.

cihadın ceza hukukuyla irtibatı açısından bakıldığında onun fonksiyonunun iç hukuktan dış hukuka bir açılım şeklinde tezahür ettiği söylenebilir. Yine cihad ahkâmının ele alındığı bölüme bu ismin verilmesinin bir başka sebebi olarak, söz konusu hükümlerin Hz. Peygamber'in hayatından (siyer) alınmış olmasının da etkili olduğu zikredilebilir.²¹¹ Mâlikî ve Hanbelî mezhep fûrû fıkıh literatürlerinde ise *Kitâbü'l-cihâd* başlığı belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır. Her iki mezhep tasnif bakımından konuyu ibadetlerle birlikte ele almaktadırlar. Bu mezhep âlimlerinin daha çok cihadın ibadet boyutunu öne çıkarttıkları gözlemlenmektedir. Nitekim Karâfî, Mâlikîlerin böyle bir tercihte bulunmalarının temel sebebinin, Hz. Peygamberin cihadın faziletini anlatan, “Kimin ayağı Allah yolunda tozlanırsa Allah ona cehennem ateşini haram kılar”²¹² hadisi olduğunu ifade etmektedir.²¹³ Zahirî mezhebi ise cihad meselesini *Kitâbü'l-cihâd* başlığı altında incelemekte ve tasnif bakımından konuya ibadetlerden (*Kitâbü'l-hac*) sonra değinmektedir. Bu mezhebin de cihadın ibadet boyutunu öne çıkarttığı söylenebilir.

Cihad literatürünün ilk nüveleri hicri ikinci asrın ortalarında itibaren gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bunlardan ilki Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) cihadın faziletini anlatan *Kitâbü'l-cihâd* başlıklı hadis derlemesidir. İbn Mübârek ile hemen hemen aynı dönemde yaşamış İmam Muhammed'in (ö. 189/805) *es-Siyerü's-sağîr* ve *es-Siyerü'l-kebîr* kitapları da -ki bu iki kitap *el-Asl* adlı eserinin birer bölümünü teşkil eder- cihad ahkâmını detaylı bir şekilde fikhî açıdan konu edinen ilk eserler arasındadır. Bunları müteakiben cihad alanında yazılan müstakil çalışmalar –cihad meselesi klasik hadis eserleri ile fıkıh eserleri içinde her dönem zaten incelenmiştir- gün geçtikte artmış ve günümüze kadar konu etrafında zengin bir literatür ortaya çıkmıştır.

Bu literatür etrafında ortaya çıkan eserlerde, cihad ahkâmı incelenirken konular genel olarak âyet ve hadislerle desteklenerek cihadın fâzileti, şekli, türleri, bu hususta göz önünde bulundurulması gereken ilke ve kurallar zikredilir. Osmanlı devleti ağırlıkta olmak üzere son dönemde yazılan eserlerde, ilk nesillerden örnek uygulama ve kâvillere de yer verildiği görülür. Eserlerin yazımında da ilk dönemlerde fetih ve tebliğ ruhu daha

²¹¹ Cüveynî, *Nihâyetü'l-mağlab*, 17/389.

²¹² Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, “Cihâd”, 16 (No. 2811).

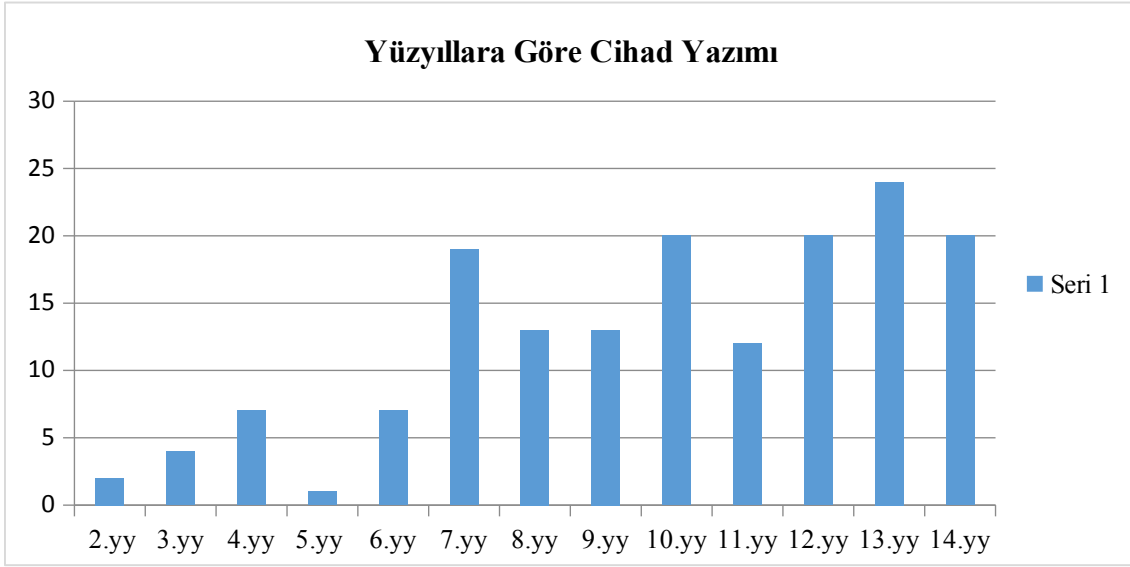
²¹³ Karâfî, *ez-Zahîre*, 2/383.

çok hâkimken modern dönemle birlikte –fetih ve tebliğ de bulunmakla birlikte-bu durum daha çok savunma, nefse karşı mücadele ve bir iç hukuk mücahadesi şekline evrilmiştir.

Aşağıda, hicri ikinci asırdan yirminci yüzyılın ortalarına kadar cihad alanında yazılmış kitap ve risalelerin yüzyıllara,²¹⁴ bölgelere ve mezheplere göre dağılımları üç grafik halinde sunulacak ve grafikler ulaşılan bulgular doğrultusunda değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Grafik 1: Yüzyıllara Göre Cihad Yazımı²¹⁵

İnsanlık tarihine bakıldığında savaşların yoğunlukta olduğu dönemler ve ondan sonraki süreçler, savaş ile ilgili edebiyatın kemiyet ve keyfiyetinde hareketliliklerin yaşandığı dönüm noktaları olmuştur. Grafiğe bakıldığında İslâm dünyası için de söz konusu durumun örneklerini görebilmekteyiz. Nitekim Haçlı seferlerinin ve Moğol istilâlarının yoğunlukta olduğu hicri yedinci yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerilime dönemlerine denk gelen on birinci yüzyılın sonu ile on ikinci yüzyıl, devletin

²¹⁴ Yukarıda ifade edildiği gibi makalede eserler, öncelikle ölüm tarihi tespit edilen müelliflerin ölüm tarihleri göz önünde bulundurularak kronolojik bir şekilde listelenmiştir. Cihad yazımının yüzyıllara göre dağılımını gösteren grafikte yüzyılların belirlenmesinde müelliflerin hicri takvime göre ölüm tarihi esas alınmış ve grafik üzerine yapılan değerlendirmelerde de bu takvim göz önünde bulundurulmuştur.

²¹⁵ Grafikte on dördüncü yüzyıla ait verilen eserler hicri olarak bütün bir yüzyılı kuşatmayıp ikinci dünya savaşının başlarına kadar yazılan eserleri içermektedir. Bundan sonra verilecek bölge ve mezheplere göre cihad yazımı grafiklerinde de bu durum söz konusudur.

yıkılma evresine geçtiği on üçüncü yüzyıl ve nihai olarak İkinci Dünya Savaşı ile neticelenen on dördüncü yüzyılın ilk yarısı cihad alanında yazılan eser sayısının fazla olduğu dönemler olarak görülmektedir. Aynı şekilde Müslümanların çoğunun yaşadığı Osmanlı Devleti'nin yükselme evresinin sonları ile duraklama döneminin hemen öncesine tekabül eden onuncu yüzyıl da cihad yazımının fazla olduğu bir zaman aralığıdır. Nitekim söz konusu süreçte de cihad alanında yazılan eserlerde görülen fazlalığın temel etmenin fetih ve savaşlardan kaynaklandığı söylenebilir. Gerek Müslümanlar için gerek dünya tarihi için çok hassas dönemler olarak ifade edebileceğimiz bu yüzyıllarda Müslüman âlimleri bu konuda eser yazmaya iten temel saiklerin; Müslümanları ve yöneticilerini²¹⁶ savaşa teşvik etmek, onları zihnen ve bedenen savaşa hazır hale getirmek yeri ve zamanı geldiğinde canlarını ve mallarını bu uğurda feda etmelerine hazırlamak olduğunu ifade edebiliriz.

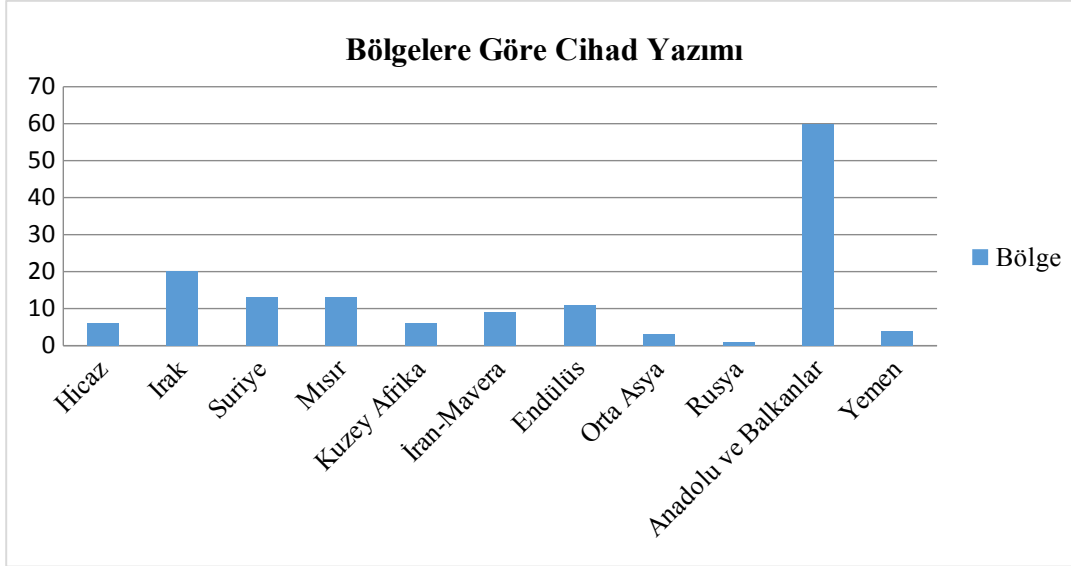
Grafikte beşinci yüzyılda cihad yazımında gözle görülür bir azalmanın meydana geldiği görülmektedir. Söz konusu dönem Abbâsîlerin siyasî çalkantılar yaşadığı, siyasî güven ve istikrarın azaldığı bir çağdır. Buna mukabil aynı zamanda fikrî bir sıçramanın yaşandığı, felsefî gündem ve tartışmaların yoğunlaştığı ve kelimî meselelerin daha canlı bir şekilde tartışıldığı bir zaman aralığıdır.²¹⁷ Mevzu bahis gündemlerden ötürü cihad mefhumunun âlimlerin gündeminde daha arka planda kaldığı düşüncesi akla gelmekle birlikte, o dönemde Mâverdî ve Cüveynî gibi âlimlerin *el-Ahkâmü's-sultaniyye* türünde

²¹⁶ Biyobibliyografik eserlere müracaat edildiğinde cihad alanında yazılan birçok eserin muhtelif devlet idarecilerine ithaf edildiğini görebilmekteyiz. Örneğin, İbn Cehbel (ö. 596/1200), *Fezâilü'l-cihâd* eserini Nurettin Zengî için (bk. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1275; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/430); el-Herevî (ö. 611/1215), *et-Tezkiretü'l-heraviyye fi'l-heyeli'l-harbiyye* eserini el-Melikü'z-Zâhir Gâzî için (bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/705); İbn Karatekin (ö. 647'den sonra) *Süblü'r-reşad fi fâzli'l-cihâd* eserini Melik Necmeddin Eyyübî için (bk. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/978; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/425); İbn Kesir (ö. 774/1373) *el-İctihâd fi tâlebi'l-cihâd* eserini İyas kalesini kuşatıldığında Haçlılar'a karşı müslümanları cihada teşvik amacıyla Emir Mencük için (bk. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/1; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/215); Molla Arab (ö. 938/1531) *es-Sedâd fi fâzli'l-cihâd* eserini Sultan Selim'i cihadda kararlı kılmak için (bk. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/982; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 11/95); el-Kostendilî (ö. 1272/1885), *Râyâtü'n-nâsr ve'l-irşâd fi fezâili'l-cihâd* eserini Sultan Abdülmecit için (bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 3/547); Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/450) kaleme almıştır.

²¹⁷ Dönemin siyâsî, fikrî ve kültürel durumunun bir portresi için bk. Muddessir Demir, *Mâverdî'nin el-Ahkâmü's-Sultaniyye'si ile Cüveynî'nin el-Giyâsi'sinin Siyâsî-Fikhî Ahkâm Açısından Mukayesesi (İmâmet Konuları Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 16-25.

kaleme aldıkları eserleri cihad konularını da içermekteydi. Söz konusu eserlerde cihad konusu sınırlı bir yer işgal ettiği ve bu eserler münhasıran cihada dair kaleme alınmadıkları için çalışmamızda derlediğimiz eserler arasında bunlara yer verilmemiştir. Böyle bir neticenin çıkmasında mezkûr durumun da bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Nitekim Haddûrî, İslâm'ın entelektüel ve felsefi canlanışına tekabül eden hicri dördüncü ve beşinci yüzyılları, cihad kavramının aktif savaştan uyuyan savaşa kaydığı dönem olarak nitelendirmektedir. Bu durumun cihad mefhumunda meydana gelen zaaf ve başarısızlıktan kaynaklanmadığı, aksine dönemin sosyal şartlarının ve İslâm'ın çıkarlarının bir neticesi olduğunu ifade etmektedir.²¹⁸

Grafik 2: Bölgelere Göre Cihad Yazımı

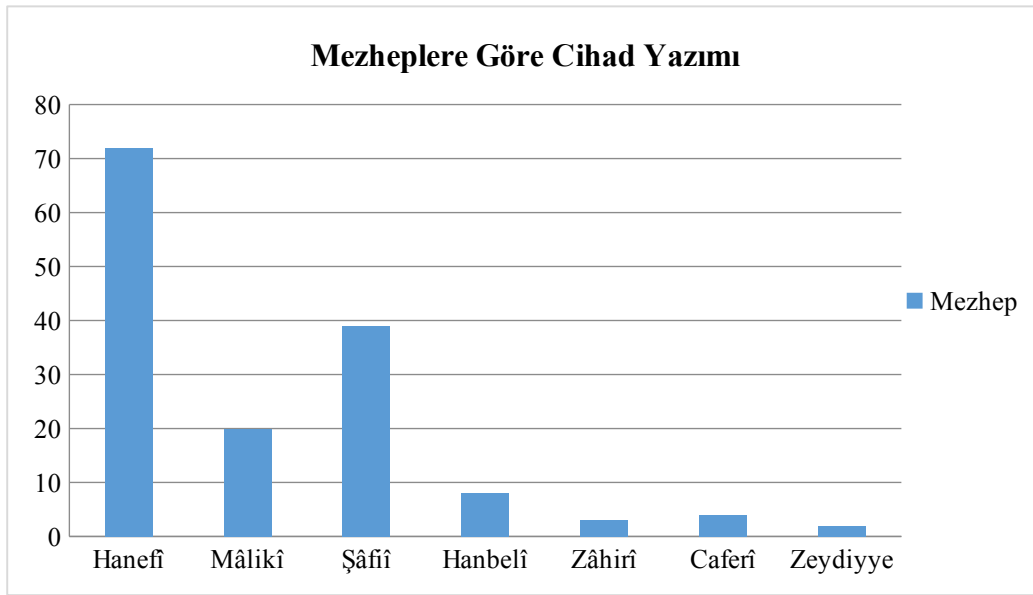

Grafiğe bakıldığında cihad hakkında yazılan eserlerin yoğunlukta olduğu bölgeler sırasıyla Anadolu ve Balkanlar, Irak, Mısır, Suriye ve Endülüs olarak gelmektedir. Mısır, Irak ve Suriye’de kaleme alınan eserlerin sayısının fazla olması yukarıda dile getirildiği gibi bu merkezlerin özellikle Haçlı seferleri ve Moğol istilâlarına karşı verilen mücadelelerde aktif birer konumda olmalarına bağlanabilir. En bariz fark Anadolu ve Balkanlarda görülmektedir. Söz konusu durumun meydana gelmesinde Osmanlı Devleti’nin yaklaşık altı asır boyunca Müslümanların temsilcisi ve hamisi konumunda olması ve devletin bu bölgelerde temerküz etmiş olması gibi

²¹⁸ Macîd Haddûrî, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, çev. Fethi Gedikli (İstanbul: Ekin Yayınları, 2018), 76-77.

etkenlerin rol oynadığı söylenebilir. Bununla birlikte bu bölgelerin tarih boyunca Müslümanların kurdukları devletlerin merkezleri ve ilmi faaliyetlerini yoğun olarak gerçekleştirdikleri yerler olmaları böyle bir neticenin doğmasının bir başka önemli etkenleri arasında sayılmalıdır. Cihad alanında yazılan eserlerin kemiyetinde yukarıda zikredilen bölgeler dışında, Rusya bir kenara bırakılırsa geriye kalan diğer bölgeler arasında gözle görülür bir farklılık mevcut değildir.

Grafik 3: Mezheplere Göre Cihad Yazımı

Eserleri kaleme alan müelliflerin müntesip olduğu mezheplere bakıldığında ise en çok ürün verenden en aza doğru Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî, Caferî, Zâhirî ve Zeydî şeklinde bir sıralama yapılabilir. Osmanlı Devleti'nin uzun bir süre Müslümanların temsilcisi konumunda olması ve devletin resmi mezhebinin Hanefîlik olması cihad hususunda kaleme alınan eserlerin müelliflerinin büyük yekününün bu mezhebe mensup olma imkânını sağlamıştır. Yine gerek Osmanlı Devletinden önce gerek Osmanlı Devleti ile dönemdaş olan başka birçok devlette Hanefî mezhebine müntesip âlimlerin bürokraside önemli kademelere getirilmesi ve bu mezhebin söz konusu devletlerin bazısında devlet mezhebi olarak kabul edilmesi böyle bir tablonun ortaya çıkmasında etkili olduğu söylenebilir.

Şâfiî mezhebinin Mısır ve Suriye gibi bölgelerde müntesiplerinin fazla olması, söz konusu bölgelerin İslâm ilim ve düşünce geleneğinin tabiri caizse beşîği mesabesinde olması ve İslâm tarihinin en önemli devletleri arasında sayılan Eyyübî ve Memlük Devletleri'nin bu bölgelerde temerküz edip, Haçlı seferleri ile Moğol istilalarına karşı direnç göstermesi ve bu devletlerde yetişen ilim adamlarının önemli bir kısmının Şâfiî mezhebine müntesip olması gibi hususların Şâfiî mezhebini cihad yazımında etkin kıldığı ve Hanefî mezhebenden sonra ikinci sıraya yükselttiği söylenebilir.

Endülüs ve Kuzey Afrika'nın cihad konusunda en çok eser yazılan bölgeler arasında olması ve bu bölgelerdeki müslümanların tarih boyunca ağırlıklı olarak Mâlikî mezhebine müntesip olması Mâlikîlerin cihad yazımında üçüncü sırada olmalarını anlaşılır kılmaktadır. Yine bu bölgelerde yaşayan Müslümanların buldukları stratejik konum itibarıyla sürekli diğer dinlerle mesai içinde olması da bu durumun ortaya çıkmasına imkân sağlamaktadır.

Cihad sahasında eser ortaya koyan Hanbelî mezhebine müntesib müelliflerin sayıca az olması, mezhep bağlılarının diğer mezhep müntesiplerine göre daha az olması şeklinde yorumlanabilir. Aynı zamanda mezhebin bazı fikhî ameliye çıkarımında diğer mezheplere nispeten daha sert bir tutum benimsemesi de bu durumun bir başka faktörü olarak zikredilebilir.²¹⁹

Grafikte Caferî mezhebinin diğer mezheplere göre sayıca daha az olması, Şîî bibliyografik ve tabakat eserlerinin detaylı bir taramadan geçirilmemiş olmasından ve araştırmada müracaat edilen kaynakların onlara ait bu kemiyette eser zikretmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Aynı zamanda Şîa'da cihad ameliyesinin imamın sorumluluğu altında görülmesi, imamın gaybubetinin cihadı mevkuף safhaya geçireceği²²⁰ ve cihad gibi büyük bir vazifenin de imamın gaybubetten dönmesi ile mümkün olabileceği inancının hâkim olması²²¹ söz konusu literatüre bu mezhep müellifleri tarafından çok fazla bir katkının sağlanmamasında rol oynamış olabilir.

²¹⁹ Haddûrî, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, 48.

²²⁰ Zeydîler, kendi imamlarını seçtikleri için bu durum onlar için geçerli değildir.

²²¹ Haddûrî, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, 77-78.

Zâhirî mezhebinin zaman içinde müntesibinin kalmaması ve mezhebin İslâm toplumunda fazla rağbet görmemesi bu mezhepte cihad konusunda kaleme alınan eserlerin az olmasının sebepleri arasında zikredilebilir.

Bütün bu veriler cihadın tarih boyunca Müslümanlar için çok önemli bir ameliye olduğu gerçeğini tekrar ortaya koymakta, cihad meselesi etrafında yüzyıl, dönem ve mezhep farklılıkları ile birlikte zengin bir literatürün meydana geldiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra başta Osmanlı olmak üzere diğer İslâm devletlerinde cihad konusunda kaleme alınan kitap ve risalelerin karşılaştırmalı bir okumaya tabi tutulup bir literatür değerlendirilmesinin yapılmasının söz konusu alanda önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Âkâle, Âsım Mustafa, Yusuf Ahmed Beni Yasin. “Kitâbü'l-Cihâd li's-Sülemî: Dîrâsâtun fî Mesâdirihî ve Menhecihî ve Rü'yetihî li's-Sirâi'l-İslâmî-el-Frencî'l-Sâlibî”. *el-'Ulumu'l-İnsâniye ve'l-İctima'îye* 41/3 (2014), 929-945.
- Akpınar, Cemil. “Hanîf İbrahim Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/39-42. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Akpınar, Ömer Faruk. “İslam Edebiyatında Kitâbü'l-Cihâdların Muhteva Gelişimi”. *Savaş ve Edebiyat*. ed. Yılmaz Daşcıoğlu. 3/255-283. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2016.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn el-. *Minhatü's-sülûk fî şerhi Tuhfetü'l-Mülûk*. thk. Ahmed 'Abdurrezzak el-Kebîsî. 1 Cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1428.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âşârü'l-muşannifîn*. thk. Avni Aktuç vd. 2 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1955.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Bedir, Murtaza. *Buhara Hukuk Okulu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Berzencî, Abdullâh Hasan el-. *el-Menhecü's-sedâd ilâ efdâli'l-cihâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3680, 61a-74b.
- Birinci, Ali. “Kemahlı Şeyh İbrahim Hakkı'nın Serencamı”. *Türk Yurdu* 110 (1996), 3-7.
- Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır. b.y.: Dâru Tavk en-Necât, 1422.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Fezâil-i Cihâd Hakkında Müellefât-ı Osmâniyye” 2-9/46-228 (Kanunisani 1328), 347-348.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. ed. Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Cemel, Suleymân b. 'Ömer b. Mansûr. *Hâşiyetu'l-Cemel 'alâ Şerhi'l-Menhec= Futûhâtu'l-vehhâb bi-tavdîhi Şerhi Menheci't-tullâb*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *eş-Şihâh fi'l-luğa*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm lil Melâyîn, 4. Basım, 1407.
- Cündî, Halîl b. İshâk b. Mûsâ el-. *el-Muhtaşaru'l-Halil*. thk. Ahmed Câd. 1 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1426.

- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn el-. *Nihâyetu'l-maṭlab fî dirâyet'il-mezheb*. thk. 'Abdül'azîm ed-Dîb. Suudi Arabistan: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 1428.
- Çoban, Mehmet. *İslâm Hukukunda Cihad Literatürü ve Bedreddin İbn Cemâa'nın Cihadla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Çolak, Orhan M. "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/2 (2003), 339-378.
- Çöllüoğlu, M. Sami. "Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, Cihat Hakkında Ehl-i İslâma, Asker-i İslâma Kürsi-i İslâm'dan Bir Hitap". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2014), 149-164.
- Demir, Muddessir. *Mâverdi'nin el-Ahkâmü's-Sultâniyye'si ile Cüveynî'nin el-Gıyâsî'sinin Siyâsî-Fıkhî Ahkâm Açısından Mukayesesi (İmâmet Konuları Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Dursun, Davut. "Günümüz İslâm Dünyası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/32-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Ya'lâ el-Mağribî el-Beydâvî. *et-Ta'likâtü'l-müstazrafe ala Risâleti'l-Mustatrafe*. 11 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Fihrisü mahtûtâti dâri'l-kütübi'z-zâhiriyye*. Riyad: Mektebetü Maârif, 2001.
- Elmalı, Hüseyin. "Ofllu Mehmed Emin Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/221. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Emanet, Celal. "Haçlı Seferlerinden Önceki Dönemde İslam'da Cihad Düşüncesi". *EKEV Akademi Dergisi* 18/60 (Yaz 2014), 503-511.
- Ençakar, Orhan. *Haneî Mezhebî Nevâdir literatürü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed el-. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm el-Sâmîrâî. 8 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehş Ahmed b. Muhammed b. Alî el-. *el-Mişbâhu'l-münîr fî ğarîbi's-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi î*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiye, ts.
- Firûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-. *el-Ķâmûsü'l-muḥîṭ*. thk. Mekteb Tahkiki't-Turâs fi Müesseseti'r-Risâle. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1426.
- Fuâd Abdülbâkî, Muhammed. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Ķur'âni'l-Kerîm*. 1 Cilt. Kahire: Daru'l Kütübi'l Mısriyye, 1. Basım, 1364.
- Gölcük, Şerafettin. "Bâkîllâni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/531-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâüddîn. “Ensar, Muhacir, Cihâd, Gazve ve Şehitler Hakkında”. çev. Ömer Faruk Habergetiren. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2013), 232-269.
- Habeşî, Abdullah Muhammed el-. *Mesâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*. Beyrut: el-Mektebetü el-Asriyye, 1. Basım, 1408.
- Haddûrî, Macîd. *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*. çev. Fethi Gedikli. İstanbul: Ekin Yayınları, 2018.
- Hırakî, Ebü'l-Kâsım Ömer b. Hüseyin b. Abdillâh el-. *Muhtaşaru'l-Hirâkî*. 1 Cilt. Mısır: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1413.
- Hüseyinî, Muhammed b. İbrahim el-. *Zührü'l-mücâhidîn fi âdâb cihâdeddin*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 61, 1a-54b.
- Işık, Mustafa. “İbn Huzeyme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseyinî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1412.
- İbn Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Vergammî et-Tûnisî. *el-Muhtaşar fi'l-fikh*. thk. Hâfız Abdurrahman Muhammed Hâyr. 10 Cilt. b.y.: Müessesetü Hâlf Ahmed el-Hâbtûr li'l- A'mâli'l-Hayriyye, 1. Basım, 1435.
- İbn Bedrân, Muhammed b. Bedreddin b. Bulbân. *Ahşaru'l-muhtaşarât fi'l-fikh 'alâ mezhebi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed Nâsır el-'Acîmî. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-Beşa'iri'l-İslamiyye, 1. Basım, 1416.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Muḥallâ bi'l-âsâr fi şerhi'l-Mucellâ bi'l-iḥtişâr*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, B. y., ts.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muḡnî*. 10 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Kâhire, B. y., 1388.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muḡni' fi fikhil-İmâm Ahmed*. thk. Mahmud el-Arnâvûd - Yasîn Mahmûd el-Hâtib. 1 Cilt. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî li't-Tevzî', 1. Basım, 1421.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 3. Basım, 1414.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-muctehid ve nihâyetü'l-muḡteşid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, B. y., 1425.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnâvûd. 11 Cilt. Beyrut-Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1406.

- İmamoğlu, Abdullah Taha. "I. Dünya Savaşı'na Bibliyografik Bir Katkı: Osmanlı'da Cihad Risâleleri". *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı ve Mirası*. ed. Halil Çetin - Lokman Erdemir. 1/151-179. Çanakkale, 2015.
- Kâdîhan, Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özcendî el-Fergânî. *Terhibü'l-ibâd ile'l-gâzvî ve'l-cihâd*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3481, 1a-45b.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-. *ez-Zahîre*. thk. Se'îd A'râb vd. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1994.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1406.
- Kâtip Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Ankara: MEB Yayınları, 1941.
- Kavak, Özgür. "Fıkıh Literatüründe Cihad Hükümleri ve Modern Cihad Yorumları". *İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği*. ed. Ahmet Emin Dağ. 221-269. İstanbul: İHH Yayınları, 2016.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü Mesnâ, ts.
- Kızıltunç, Recai. "Arap Edebiyatında Türkçe Yazan Bir Şair: Emir Mencek Paşa el-Yusûfî". *İ. Ü. Şarkiyat Mecmuası* 20 (Ocak 2012), 33-48.
- Koca, Ferhat. "İbnü'n-Nehhâs ed-Dımaşkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/176-177. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Köse, Saffet. "İbn Batta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/358-359. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-. *el-Muhtaşar*. thk. Kamil Muhammed Uveyze. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- Küçük, Raşit. "Abdullah b. Mübârek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Küçük, Raşit. "İbn Ebû Âsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/422-423. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Maviş, Hakkı. "Mehmed Hâlis Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/490. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Melikü'l-Efdâl, Necmüddin Eyyûb b. Şazi b. Mervân. *Kitâbü'l-cihâd fi sebîli münşi'il ibâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2002, 1a-20b.
- Mergînânî, Ebü'l-Hâsen Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. 'Abdilcelîl el- - Yusuf, Tallal el-. *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâ'i Tûrâsi'l-'Arabi, ts.

- Merkezü'l-Melik Faysal. *Hizânetü't-turâs*. 125 Cilt. Suudi Arabistan: y.y., ts.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn 'Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-. *el-İhtiyâr li ta'alili'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Beyrut: Matba'atü'l-Halebî, 1356.
- Munâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-. *et-Tâvkîf 'alâ muhîmâtî't-te'ârîf*. 1 Cilt. Kahire: Alemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1410.
- Mutarrizî, Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-. *el-Muğrib fi tertîbi'l-Mu'rib*. 1 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arebî, ts.
- Müzenî, Ebû İsmâ'îl b. Yahyâ İsmâîl el-. *Muhtaşaru'l Müzenî*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410.
- Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1417.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân Aḥmed b. Şu'ayb b. 'Alî el-Ḥorâsânî en-. *es-Sunenul'l-kubrâ*. thk. Ḥasan 'Abdulmun'im eş-Şelebî. 12 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şerîf en-. *Minhâcu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muttaḳîn fi'l-fikh*. thk. Kâsım Aḥmed 'Avvaḍ. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005.
- Nûreddinzâde, Filipeli Mustafa Muslihüddîn. *Fezâilü'l-cihâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1987.
- Önal, Ramazan. *Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin Fütuhâtu Kenzi'l-Kur'ân Adlı Fâtîha Süresi Tefsîrinin Tahlili ve Değerlendirilmesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Özaydın, Abdülkerim Özaydın. "İbn Kesîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/132-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özcan, Tahsin. "Veliyyüddin Cârullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/38-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özel, Ahmet. "Ayıntâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 245-246. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özel, Ahmet. "Cihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/27-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özel, Ahmet. *Dârü'lislâm-Dârülharb Harb İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2019.
- Özel, Ahmet. "Kirmâstî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/67-68. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. er-. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Şafvân 'Adnan ed-Dâvûdî. Dımaşk: Daru'l-Kalem-Daru's-Şâmiyye, 1. Basım, 1412.

- Sağırılı, Abdurrahman. *Keşfi Mehmet Çelebi Selim-name veya Bağ-ı Firdevs-i Guzat ve Ravza-i Ehl-i Cihad*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- Sakkâr, Sâmî es-. "İbn Allân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/307-308. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sandıkçı, S. Kemal. "Ebû Muhammed İbn Asâkir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/320-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Semerkandî, Ebûbekir Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-. *Tuhfetu'l-fukahâ*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1414.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-e'imme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Şerhu's-siyeri'l-kebîr*. 5 Cilt. b.y.: eş-Şirketü'ş-Şarkıyye lil-İ'lânât, ts.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-eimme es-. *el-Mebşu't*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, B. y., 1414.
- Severcan, Şefaettin. *Keşfi'nin Selimnâmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Şâfi'î, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-. *el-Üm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410.
- Şahin, Kürşat Şamil. "Gazavât-nâmeler Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi". *Turkish Studies* 7/2 (2012), 997-1022.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-. *es-Siyerü's-Şağîr*. thk. Mecîd Haddûrî. 1 Cilt. Beyrut: ed-Dâru'l-Müttehide, 1. Basım, 1975.
- Şimşek, Selami. "Erzincan Mevlevihânesi Son Postnişîni Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi'nin Dîvân'ında Mevlânâ ve Mevlevîlikle İlgili Düşünceleri". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/20 (2007), 159-174.
- Şîrâzî, Cemâluddîn İbrâhim b. 'Alî b. Yûsuf Ebû İshâk eş-. *el-Muhezzeb fî fîkhi'l-İmâm eş-Şâfi'î*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin. "Selimnâmeler". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 1 (Ekim 1970), 197-230.
- Tirmizî, Muhammed b. 'İsâ b. Şevre b. Mûsa b.ed-Đahhâk et-. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî-İbrâhîm Utve 'Avd. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Muştafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1395.
- Türkmen (Çağman), Nihal. *Ali Dede Bosnevi Hayatı, Eserleri ve Fezai'lü'l-Cihad Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Uzun, Mustafa İsmet. “Fevzi Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/506-509. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Üzüm, İlyas. “Hatibzâde Muhyiddin Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Varnalı Süleyman Vehbi Efendi. *Risâle-i Fezâilü'l-Gâzî ve 'ş-Şühedâ fî-Tafsîl-i Beyân-i Hasâisi'l-Gazâ*. y.y.: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, 297.8, 1a-44b.
- Yaman, Ahmet. “Siyer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/316-319. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yıldırım, Selahattin. “XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (2004), 151-182.
- Yılmaz, Hakan. “Tarihten Sayfalar: Murâd Hüdâvendigâr Adına Yazılmış Bir Eser: Tuhfetü'l-Guzât fî Fezâ'ili'l-Cihâd”. *Hakikat Dergisi* 198 (Mart 2010).
- Yılmaz, Hayati. “Nûh b. Mustafa el-Konevî'nin er-Risâle fî'l-Fark Beyne'l-Hadîsi'l-Kudsî ve'l-Kur'ân ve'l-Hadîsi'n-Nebevî Adlı Risâlesi”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 167-178.
- Yılmaz, Okan Kadir. *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi. “Matrakçı Nasuh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/143-145. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût. 25 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-. *el-A'lâm*. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Anadolu'da Bir Sadrazam Müessesesi: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi*

An Institution of the Grand Vizier in Anatolia: Kütahya Rustem Pasha Madrasah

Mehdin ÇİFTÇİ**

Öz

İslahatçılığıyla Osmanlı Devleti'nin siyasî ve malfî gelişmesine önemli katkılarda bulunan ve dönemindeki iktidar mücadelelerinde aktif rol alması gibi sebeplerle de eleştirilen Kanûnî Sultan Süleyman devri sadrazamlarından Rüstem Paşa, Osmanlı'nın farklı coğrafyalarında birçok vakıf eseri yaptırmıştır. Onun yaptırdığı eserlerden biri de Kütahya Rüstem Paşa Medresesi'dir. 945-946 (1538-1539) yılları arasında merkezi Kütahya olan Anadolu beylerbeyliği görevinde de bulunan Rüstem Paşa bu medreseyi, kısa süreli bu görevi esnasında değil de daha sonra birinci sadrazamlığı devrinde yaptırmıştır. Kütahya'da başka hayır eserleri de yaptıran Rüstem Paşa'nın bu medresesi, 957 (1550) tarihinde İstanbul'daki medresesiyle aynı yılda inşa edilmiştir. Açık avlulu klasik Osmanlı mimarisıyla inşa edilen ve toplam on hücre ile bir dershaneden oluşan medrese, geçirdiği bazı restorasyonlarla günümüze ulaşmıştır. Mimar Sinan'ın mimarbaşı olarak imparatorluğun her yanındaki yapılardan sorumlu olduğu bir dönemde inşa edilen bu medrese, Mimar Sinan tezkirelerinde ve ona ait olduğu düşünülen isimsiz risalede geçmemektedir. Bu makalede, Osmanlı'nın en kudretli sadrazamlarından biri ve aynı zamanda Kanûnî'nin damadı olan Rüstem Paşa'nın ilgili medresesinin vakfiyesi, tarihçesi ve personeli gibi birçok yönü incelenerek Anadolu'daki bir Osmanlı eğitim kurumu gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Kütahya, Rüstem Paşa, Kütahya Rüstem Paşa Medresesi, Medrese.

Abstract

Rustem Pasha, one of the grand viziers of the reign of Suleiman the Magnificent, who made significant contributions to the political and financial development of the Ottoman Empire with his reformism and was criticized for his active role in the power struggles of his time, established many foundation works in different parts of Ottoman Empire such as Croatia, Hungary, the Balkans, Rumelia, Istanbul, Anatolia, Egypt, Medina and Jerusalem. One of the works he had built is the Kütahya Rustem Pasha Madrasah. Rustem Pasha, who was also the governor of Anatolia, whose center was in Kütahya between 945-946 (1538-1539), did not built this madrasah during his short-term duty. He built this madrasah later during his first grand viziership. This madrasah built by Rustem Pasha having other charitable works built in Kütahya, was built in the same year as his madrasah in Istanbul in 957 (1550). The madrasah, which was built in classical Ottoman architecture with an open courtyard and consists of ten rooms and a classroom, has survived with some restorations. This madrasah, which was built when Mimar Sinan was responsible for the buildings all over the empire as the chief architect, is not mentioned in the tazkiras of Mimar Sinan and the anonymous pamphlet that is thought to belong to him. In this article, an Ottoman educational institution in Anatolia was tried to be brought to light by examining many aspects such as the foundation charter, history and staff of the relevant madrasah of Rustem Pasha, the son-in-law of Kanuni, one of the most powerful grand viziers of the Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman History, Kütahya, Rustem Pasha, Kütahya Rustem Pasha Madrasah, Madrasah.

Giriş

Germiyanoğulları ve Osmanlı devri önemli devlet adamlarından bazılarının Kütahya merkezde medreseler inşa ettiği bilinmektedir. Germiyanoğlu I. Yâkub Bey devri emirlerinden Mübârizüddin Umur b. Savcı, Germiyanoğlu II. Yâkub Bey, Kütahya'nın Germiyanoğulları ile Osmanlılar arasında el değiştirdiği dönemde kadılık yapan İshak Fakih Halil, Anadolu Beylerbeyi ve Kütahya Valisi Karagöz Ahmed Paşa,

* Geliş Tarihi: 14.10.2021, Kabul Tarihi: 20.12.2021.

** Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, mehding.ciftci@hbv.edu.tr, ORCID:0000-0003-0919-5740.

1389-1402 yılları arasında Kütahya ve çevresini muhafaza ile görevli bulunan Sarı Timurtaş Paşa ve Kanûnî devri vezîriâzamlarından Rüstem Paşa bunlardandır.

Hem Germiyanogulları hem de Osmanlı döneminden günümüze ulaşan bu medreselerin sayılarının dönemsel olarak değiştiği ve Rüstem Paşa Medresesi'nin bu dönemlerde hep aktif olduğu görülmektedir. Nitekim Kütahya'da XVI. asır kayıtlarına göre dokuz medrese tespit edilmişken,¹ bir sonraki asırda bu sayının yediye düştüğü kaydedilmektedir.² XVIII. asırda ise bu sayının yine arttığı görülmektedir. Bu devirde Kütahya'da sekizi evvelden, dördü ise bu asır içerisinde kurulmuş olan toplam on iki medresenin bulunduğu;³ sonraki asırda (1831) yapılan nüfus sayımına göre ise bu sayının on altı olduğu ve Tanzimat dönemi sonunda altı medresenin aktif olduğu belirtilmektedir.⁴ Daha sonraki dönemlerde 1301'de (1883-1884) Kütahya merkezde on dört;⁵ 1302'de (1884-1885) on sekiz (biri dârülhadis);⁶ 1307 (1889-1890)⁷ ve 1310'da

¹ Ara Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi", *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya* (İstanbul: Formül Matbaası, 1981-1982), 421.

² Bu dönemde Kütahya'da Germiyanoglu, Rüstem Paşa, Monlâ Vâhid Paşa, İshâk Fakîh, Karagöz Paşa, Şeyh Paşa ve Halîliyye medreselerinden oluşan yedi medrese ve yetmiş sıbyan mektebi (mekteb-i sıbyân-ı ebcedhân) bulunmaktaydı. bk. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman vd.. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 9/15-16; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1932), 15. Ayrıca bk. Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi", 421; Mustafa Çetin Varlık, "Evliya Çelebi'ye Göre Kütahya ve Bu Bilgilerin Arşiv Belgeleri ile Karşılaştırılması", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 4 (1988), 305; Kadir Güler, "Evliya Çelebi'nin Gözüyle Kütahya", *Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları, 2012), 178; Bilge Kağan Şakacı, "Evliya Çelebi ve Kütahya: Geçmiş Yolculuk", *Turkish Studies* 9/11 (Fall 2014), 524.

³ Özlem Soyer Zeyrek, *XVIII. Yüzyılda Kütahya Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik Hayata Katkıları* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 194.

⁴ 1831 nüfus sayımına göre Kütahya sancağı genelinde ise toplam yirmi beş medrese bulunup Tanzimat dönemi sonunda bu sayının on ikiye düştüğü görülmektedir. bk. Refik Arıkan, *Tanzimat Döneminde Kütahya* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 191.

⁵ Bu dönemde Kütahya'da ayrıca bir kütüphane vardı. bk. *1301 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Hüdâvendigâr* ([Bursa]: Ferâizcizâde Matbaası, ts.), 217.

⁶ *1302 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Hüdâvendigâr* ([Bursa]: Ferâizcizâde Matbaası, ts.), 441. Ayrıca bk. Ömer Karakaş, *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya (Germiyan) Sancağı Salnâmeleri* (Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 80.

⁷ *1307 Tarihli Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi* ([Bursa]: Matbaa-i Vilâyet, ts.), 194.

(1892-1893) yirmi bir;⁸ 1324'te (1906-1907) ise kırk altı medrese⁹ olduğu görülmektedir.

Kütahya'daki bu medreselerin XV, XVI ve XVII. asırdaki seviyeleri, genellikle yirmili veya otuzlu gibi düşük olup¹⁰ bunların en yükseği olan Germiyanolu Medresesi (II. Yakub Bey/Yakub Çelebi/İmaret Medresesi) ellili derece seviyesinde idi.¹¹ Sonraki dönemlerde de bu seviyelerin pek değişmediğini tahmin ediyoruz.

Bu kısa girişten sonra aşağıda çalışmamızın konusu olan medresenin bânisi Rüstem Paşa'nın hayatı, yaptığı hayır işleriyle ilgili vakfiyesi ve Kütahya'da yaptırdığı medreseyle ilgili bilgiler verilecektir.

1. Rüstem Paşa'nın Hayatı

1500'lü yılların başında Saraybosna yakınlarında doğmuştur. Ailesinin Opukoviç yahut Çigaliç adıyla anıldığı, Üsküdar Mihrimah Sultan Câmii hazîresinde medfun akrabalarının mezar taşlarında da aile adının Çigaliç olarak kayıtlı olduğu belirtilmektedir.¹² Bazı vakıf arşivleri kayıtlarında Rüstem Paşa "Cağalzâde" veya "Çakalzâde" lakaplarıyla verilse de kaynaklarda onun böyle bir lakabının olmadığı ve en çok rastlanan lakaplarının "Hırvat", "Kehle-i İkbâl" ve "Damat" olduğu belirtilmektedir.¹³ Onun Hırvat, Boşnak, Sırp veya Arnavut olduğuna dair kayıtlar da

⁸ 1310 Tarihli Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, ([Bursa]: Matbaa-i Vilâyet, ts.), 345.

⁹ 1324 Tarihli Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi (Bursa: Matbaa-i Vilâyet, ts.), 398. Ayrıca bk. Karakaş, 19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya (Germiyan) Sancağı Salnâmeleri, 81.

¹⁰ Bu dönemlerde İstanbul, Bursa ve Edirne gibi Osmanlı'nın önemli merkezleri dışındaki diğer illerde yer alan medreselerin seviyesi de böyleydi.

¹¹ Konuyla ilgili bk. Mehdin Çiftçi, "Dönemin Genel Özellikleri", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni-Bildiriler (Kütahya, 7-9 Kasım 2013)* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 44-46; a.mlf., "Dönemin Genel Özellikleri, XVII. Asırda Kütahya (Dinî-Sosyal ve Tarihî Yapı)", *Kütahyalı Bilge Şair Sun'ullah-ı Gaybî ve Dönemi Sempozyumu (1-3 Ekim 2015)* (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016), 83-84; Abdullah Erdem Taş, "Ahterî Dönemi Kütahya'sında İlmî Hayat ve Halîliye Medresesi", *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni-Bildiriler (Kütahya, 7-9 Kasım 2013)* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 71-99.

¹² Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Aralık 2020).

¹³ Ara Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü 11 (1981), 3 ve aynı sayfadaki 6 nolu dipnot.

vardır.¹⁴ Babasının adı kayıtlarda Abdurrahman,¹⁵ Abdürrahim,¹⁶ Abdülhamid,¹⁷ Mustafa (Paşa)¹⁸ ve Abdülmuîn¹⁹ şeklinde farklı geçmektedir.

Saraya iç oğlanı olarak getirilen ve Acemi Ocağı'nda yetişen Rüstem Paşa'nın buraya ne zaman alındığına dair kesin bilgi bulunmamakla birlikte onun, haracını ödeyemeyen ilk efendisi tarafından haraç yerine köle olarak sultanın Galata'daki sarayına teslim edildiği, burada kısa zamanda dikkatleri üzerine çektiği ve iç oğlanı olarak saraya getirildiği belirtilmektedir. Burada padişahın gözüne giren ve aşama aşama yükselen Rüstem Paşa'nın ilk görevi veya görevleri hakkında kesin bilgi bulunmaması da onun Has Oda'da yetiştikten sonra rikâb ağası olarak çıktığı ve Mohaç Seferi'ne silâhdar sıfatıyla katıldığı kaydedilmektedir. Onun, sefer dönüşünde 12 Kasım 1526'da büyük mîrâhurluğa tayin edildiği, sultanın gözüne girmesi sebebiyle 1533'te Vezîriâzam Makbul İbrâhim Paşa tarafından Anadolu'da bir sancağa tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldığı, büyük bir ihtimalle de Teke sancak beyliğine tayin edildiği belirtilmektedir.²⁰

Rüstem Paşa, Vezîriâzam İbrâhim Paşa'nın 1536'da katlinden sonra sırasıyla Dulkadır beylerbeyliği ve Karaman valiliği görevlerinde bulunmuştur. Kısa aralıklarla yaptığı bu son iki görevi büyük bir ihtimalle fiilen yapmadığı kaydedilmektedir. Hemen ardından Diyarbekir beylerbeyliğine,²¹ Safer 945'te (Temmuz 1538) ise Anadolu

¹⁴ Afyoncu, "Rüstem Paşa". İsmail Hakkı Uzunçarşılı, onun Hırvat olup devşirmelikten yetiştiğini belirtmektedir (*Kütahya Şehri*, 120).

¹⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Vakıflar Genel Müdürlüğü Defterleri [VGM.d.]*, No. 635 (*Rüstem Paşa Vakfiyesi Defteri*), 138 (24. satır) ve 152 (sayfanın başları).

¹⁶ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 145 (alttan on ve on birinci satırlar).

¹⁷ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 150 (sayfanın ortaları).

¹⁸ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 153.

¹⁹ Afyoncu, "Rüstem Paşa".

²⁰ Afyoncu, "Rüstem Paşa".

²¹ Afyoncu, "Rüstem Paşa". Onun bu görevi esnasında evliliğine sebep olduğu kaydedilen şöyle bir hikâye de anlatılır: Rivayete göre Kanunî kızını Rüstem Paşa'ya vermek ister ancak Rüstem Paşa'nın hasımları, onun uyuz olduğunu belirtirler. Bunun üzerine padişah, konunun tahkiki için tabiplerden Mehmed Ağa'yı Diyarıbekir'e göndermiş ve yaptığı incelemede tesadüfen Rüstem Paşa'nın üzerinde bir bit görür. Uyuz olan insanlardan bit olmayacağı için duyumların yalan olduğu anlaşılmış ve neticede padişah kızını Rüstem Paşa'ya vermiştir. Bu olay üzerine şu beytin söylendiği kaydedilmektedir: "Olıcak bir kişinin bahtı kavî tâli'i yâr/Kehlesi dahi mahallinden anın işe yarar." bk. *Osmanlı Sadrazamları: Hadikatü'l-Vüzerâ ve Zeyilleri*, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 74; Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 120, 1 nolu dipnot. Bu olaydan dolayı "kehle-i ikbâl" diye anılan Rüstem Paşa'yla ilgili bu rivayetin büyük bir ihtimalle sonradan uydurulduğu da belirtilmektedir. bk. Afyoncu, "Rüstem Paşa"; Mustafa Kaçar, "Mihrimah Sultan", *Türkiye Diyanet*

beylerbeyiliğine tayin edilmiştir.²² Onun Anadolu beylerbeyiliğinin kısa sürdüğü anlaşılmaktadır. Zira 939'da (1532) bu görevde Hadım İbrahim Paşa olup Rüstem Paşa'nın Kütahya'ya gelişi 945 (1538) tarihindedir. Anadolu valiliği, 946-948 (1539-1541) yıllarında Süleyman Paşa'da, medresenin yapım tarihi olan 957'de (1550) ise Ankara merkeziyle Cenâbî Ahmed Paşa'da görülmekte olup bu tarihlerde Kütahya'da vali olarak da Şehzâde Bayezid ve Şehzâde Selim bulunmaktadır.²³ Rüstem Paşa'nın vezir rütbesini ise 15 Receb 946'da (26 Kasım 1539) aldığı tahmin edilmektedir. Sonuç olarak Rüstem Paşa'nın 945-946 (1538-1539) arasında kısa süreliğine Anadolu beylerbeyiliği yaptığı ortaya çıkmaktadır. Bu arada 23 Receb 946'da (4 Aralık 1539) Kanûnî'nin kızı Mihrimah Sultan ile evlenen Rüstem Paşa'nın, ondan Ayşe Hümâşah adlı bir kızı ve Osman adlı bir oğlu olmuştur.²⁴

Muharrem 948'de (Mayıs 1541) ikinci vezirliğe getirilen Rüstem Paşa, 17 Ramazan 951'de (2 Aralık 1544) Vezîriâzam Hadım Süleyman Paşa divanda Vezir Deli Hüsrev Paşa ile kavga edip azledilince yerine vezîriâzam tayin edilmiştir. Rüstem Paşa'nın kendine vezîriâzamlık yolunu açmak için mevcut hadiseyi bizzat tertip ettiği de belirtilmektedir. Onun bu ilk vezîriâzamlığı yaklaşık dokuz yıl sürmüştür.²⁵

Hürrem Sultan, oğullarının tahta çıkması için en büyük desteği damadı Rüstem Paşa'dan görmüştür. O, damadıyla birlikte oğlu Bayezid'e saltanatı temin için 1553'te Kanûnî'nin bir diğer eşinden olan oğlu veliaht Şehzâde Mustafa'nın Konya Ereğlisi'nde boğdurulmasına sebep olmuştur. Bu olay kamuoyunda ve asker arasında büyük infiale yol açınca Rüstem Paşa vezîriâzamlıktan azledilmiş (27 Şevval 960/6 Ekim 1553) ve iki yıl boyunca Üsküdar'daki konağında ikamet etmek durumunda kalmıştır. Mâzul bulunmasına rağmen Kanûnî'nin damadı olması dolayısıyla Rüstem Paşa bu dönemde de otoritesinden fazla bir şey kaybetmemiştir. 13 Zilkade 962'de (29 Eylül 1555) Kara Ahmed Paşa'nın Hürrem Sultan ve Mihrimah Sultan'ın gayretleriyle azledilip

Vakfi İslâm Ansiklopedisi (Erişim 19 Aralık 2020).

²² Afyoncu, "Rüstem Paşa". Ayrıca bk. Mustafa Çetin Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 3 (1987), 224-225.

²³ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 159-160. Ayrıca bk. Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", 3.

²⁴ Afyoncu, "Rüstem Paşa".

²⁵ Afyoncu, "Rüstem Paşa".

öldürülmesi üzerine Rüstem Paşa ikinci defa vezîriâzam olmuş ve bu görevi ise ölümüne kadar yaklaşık altı yıl sürmüştür. 28 Şevval 968'de (12 Temmuz 1561) vefat eden Rüstem Paşa, İstanbul'da Şehzâde Camii hazîresindeki türbesine defnedilmiştir.²⁶

Rüstem Paşa, Hürrem Sultan'la iş birliği yapması ve Şehzâde Mustafa'nın ölümünde rolü olması yüzünden dönemin tarihçilerinin eserlerinde ve şairlerin beyitlerinde genelde olumsuz olarak takdim edilir. Ancak o, iki vezîriâzamlığı döneminde de ıslahatçılığıyla devletin siyasî ve malî açılardan gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.²⁷ Onun, memuriyete atadığı kişilerden rüşvet almayı âdet haline getirdiği de belirtilmektedir.²⁸ Ancak bununun, o dönemlerde ortaya çıkan yeni bir makam vergisi türü olan câize ile ilgili olduğu, bu dönemde bir göreve tayin edilen kişilerin vezîriâzama ödedikleri paraların resmî defterlere kaydedildiği ve gizli alınıp verilmediği ifade edilmektedir. Rüstem Paşa'nın, zeki, uzak görüşlü, iyi tedbir sahibi, tutumlu, zengin ve şairlerden hoşlanmayan biri olduğu da nakledilir.²⁹

Rüstem Paşa yaptırdığı yüzlerce hayır eseriyle de bilinmektedir. Kurduğu vakıflarla Hırvatistan, Macaristan, Balkanlar, Rumeli, İstanbul, Anadolu, Mısır, Medine ve Kudüs gibi Osmanlı'nın farklı coğrafyalarında birçok hayır eseri yaptırmıştır. Onun Kütahya'daki vakıfları dışında İstanbul Tahtakale'de meşhur camii; Rusçuk'ta cami, imaret ve medresesi; Hama'da hanı; Bolvadin'de cami ve çeşmesi ile başka yerlerde cami, medrese ve kütüphaneleri vardır.³⁰ Toplam on iki cami ve mescid, yedi mektep, otuz iki hamam, yirmi iki çeşme, 273 oda, elli dört mahzen,³¹ 563 dükkân, yirmi sekiz han ve kervansaray, beş medrese onun vakfettiklerinin sadece bir kısmını oluşturur.³²

²⁶ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 120-121; Afyoncu, "Rüstem Paşa".

²⁷ Afyoncu, "Rüstem Paşa".

²⁸ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 121.

²⁹ Afyoncu, "Rüstem Paşa". Rüstem Paşa'nın hayatı için ayrıca bk. İ. Aydın Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1995), 219-222.

³⁰ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 121.

³¹ Mahzen, yer altı deposu, depo veya ambar anlamına gelmektedir. bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2007), "mahzen", 572.

³² Afyoncu, "Rüstem Paşa".

Rüstem Paşa'nın Kütahya'da bir medrese, bir hamam (Balıklı Hamamı)³³ ve bir kervansaray ile Karaöz köyü ve çayırıları, Karaöz'de bir hamam ve hanı vardı.³⁴

2. Rüstem Paşa Medresesi

2.1. Vakfiyesi

Rüstem Paşa'nın yaptığı hayır-hasenât işleriyle ilgili vakfiyenin orijinali günümüze ulaşmasa da onun vakıflarına ait Türkçe vakfiye sûretleri, bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 635 nolu defterin 137-167 sayfeleri arasında kayıtlı bulunmaktadır.³⁵ Birinci vakfiye sûreti, 15 Safer 965 (7 Aralık 1557) tarihinde Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi tarafından;³⁶ ikincisi 967'de (1559-1560) Rumeli Kadıaskeri Hâmid b. Mehmed Efendi tarafından;³⁷ üçüncü ve dördüncüsü 968 Safer'inin başlarında (Ekim-Kasım 1560) Rumeli Kadıaskeri Hâmid [b.] Mehmed tarafından;³⁸ beşincisi ise 968 (1560-1561) yılında Rumeli Kadıaskeri Kemâleddin Mehmed b. Ahmed tarafından asıllarından istinsah edilmiştir.³⁹ Bu vakfiye sûretlerinde Kütahya'daki Rüstem Paşa Medresesi'yle ilgili bilgiler de bulunmaktadır.

Aşağıda bu vakfiyelerin kısa tavsifi, konumuzla bağlantısı açısından medrese-mektedir gibi eğitim-öğretim kurumlarıyla ilgili pasajlarının özeti, dolayısıyla da Kütahya Rüstem Paşa Medresesi'yle ilgili kısımları verilecektir.

2.1.1. Birinci Vakfiye Sûreti

Birbiri ardına kaydedilen bu beş vakfiye sûretinin ilki, ilgili defterin 137-145 sayfaları arasında olup 137. sayfanın üst tarafında, Osmanlıca mevcut metindekinden ayrı bir hatla “Cağalzâde Rüstem Paşa vakfiyesidir.” yazılmış ancak altında Latin

³³ Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri”, 225. Bu hamamın 956 (1549-1550) tarihli kitabesi, Kütahya'daki diğer kitabelerle birlikte Uzunçarşılı tarafından yayımlanmıştır (*Kütahya Şehri*, 119).

³⁴ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 143 (26-28 ve 48-49. satırlar) ve 155 (56-57. satırlar). Ayrıca bk. Yüksel, “Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları”, 252-253.

³⁵ VGMA, *VGM.d.*, No. 635 (*Rüstem Paşa Vakfiyesi Defteri*), 137-167.

³⁶ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 137.

³⁷ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 145 ve 150.

³⁸ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 152 ve 153.

³⁹ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 167. Rüstem Paşa'nın vakfiyeleri ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Hacı Ahmet Arslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 60-66.

harfleriyle “Bu unvan yanlıştır.” notu düşülmüştür.⁴⁰ Bu notun, bazı arşiv kayıtlarında onunla ilgili olarak kullanılan “Cağalzâde” lakabının yanlışığını vurgulamak için sonradan yazıldığı anlaşılmaktadır.

Bu vakfiye sûreti, Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi tarafından vakfiyenin asıl metninden⁴¹ 15 Safer 965 (7 Aralık 1557) tarihinde istinsah edilmiştir.⁴² Kurucusunun adı “Vezîr-i Âzam Hazreti Rüstem Paşa İbn Abdurrahman” şeklinde geçen bu sûrette⁴³ onun medrese, mescid, cami ve mabetler inşa ettiği, imaretler tamir ettiği, yolları kolaylaştırıp han vs. gibi hayır-hasenât işleriyle uğraştığı belirtilmiştir.⁴⁴ Devamında, onun İstanbul Ahırkapısı yakınlarında fakir çocukların Kur’an eğitimi için bir mektephâne (sıbyan mektebi)⁴⁵; Rodosçuk (Tekirdağ merkez), Hayrabolu (Tekirdağ’a bağlı) ve Kütahya merkezde birer medrese yaptırdığı ifade edilmiştir.⁴⁶ Ayrıca onun Rumeli’deki Rodosçuk kasabası ve Büyük Karışdırın (Karşuduran) adlı köy (Çorlu’ya bağlı) ile Anadolu’daki Sabancı (Sapanca) kasabası ve Üsküdar’da muhtaç talebelerin Kur’an eğitimi için birer mektephâne inşa ettiği kaydedilmiştir.⁴⁷

2.1.2. İkinci Vakfiye Sûreti

İlgili defterin 145-150 sayfaları arasında bulunan bu vakfiye sûreti, Rumeli Kadıaskeri Hâmid b. Mehmed tarafından⁴⁸ 967’de (1559-1560) istinsah edilmiştir.⁴⁹ Rüstem Paşa’nın adı “Vezîr-i Âzam Hazreti Rüstem Paşa İbn Abdurrahîm” şeklinde geçen bu sûrette⁵⁰ onun Medine-i Münevvere’de bir medrese inşa ettiği⁵¹ ve müderrisinin yıllık yüz sikke-i sultaniye-i sahîha,⁵² talebesinin ise yıllık elli sikke altın (filori) alacağı kayıtlıdır.⁵³ Yine bu sûrette, Rüstem Paşa’nın İstanbul’daki evinin

⁴⁰ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 137.

⁴¹ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 137.

⁴² VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 145.

⁴³ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 138 (24. satır).

⁴⁴ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 138 (alttan 3 ve 4. satırlar).

⁴⁵ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 139 (13. satır).

⁴⁶ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 139 (20-24. satırlar)

⁴⁷ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 139 (25-29. satırlar).

⁴⁸ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 145 ve 150.

⁴⁹ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 149.

⁵⁰ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 145 (alttan 10 ve 11. satırlar).

⁵¹ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 146 (14-15. satırlar).

⁵² VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 148. Bu medrese müderrisine verilecek ücret, beşinci vakfiye sûretinde “yüz sikke dinar” şeklinde geçmektedir (bk. 156).

⁵³ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 148 ve 156.

yakınında medresesinin bulunduğu, medresenin yanındaki büyük odanın (hücre-i kebîre) dârülkurrâ olduğu ve buraya Kur'an ilimlerinde mâhir, kırâat-i seb'a'yı (yedi kırâati) öğretmeye kâdir, nahiv ve sarf ilimlerinde uzman birinin şeyhülkurrâ olacağı ve yevmiye olarak sekiz akçe alacağı kayıtlıdır. Ayrıca burada kırâat, sarf ve nahiv ilimlerini öğrenmeye tâlip on sâlih kimsenin öğrenci olacağı ve şeyhülkurrâdan ders alacakları, kendilerine yevmiye olarak da birer akçe verileceği belirtilmiştir.⁵⁴

2.1.3. Üçüncü Vakfiye Sûreti

968 Safer başlarında (Ekim-Kasım 1560)⁵⁵ Rumeli Kadıaskeri Hâmid [b.] Mehmed tarafından istinsah edilen⁵⁶ ve ilgili defterin 150-152. sayfaları arasında bulunan bu üçüncü vakfiye suretinde Rüstem Paşa'nın adı "Rüstem Paşa İbn Abdülhamid" şeklinde geçmiştir. Burada onun Anadolu vilâyetine bağlı Gümüş kasabasında tamir ettirdiği cami yakınında fakir çocukların Kur'an öğrenecekleri bir sıbyan mektebi inşa ettiği⁵⁷ ve bu mektebe, Kur'an ve kırâat ilimlerine vâkıf sâlih bir kimsenin muallim olup yevmiye olarak üç akçe alacağı belirtilmiştir.⁵⁸

2.1.4. Dördüncü Vakfiye Sûreti

968 Safer'inin başlarında (Ekim-Kasım 1560) yine Rumeli Kadıaskeri Hâmid [b.] Mehmed tarafından istinsah edilen⁵⁹ ve ilgili defterin 152-153. sayfalar arasında bulunan bu dördüncü vakfiye sûretinde Rüstem Paşa'nın adı "Vezîriâzam Rüstem Paşa İbn Abdurrahman" şeklinde geçmektedir.⁶⁰

2.1.5. Beşinci Vakfiye Sûreti (153-167 arası)

968 (1560-1561) yılında,⁶¹ Rumeli Kadıaskeri Kemâleddin Mehmed b. Ahmed tarafından istinsah edilen⁶² ve adı geçen defterin 153-167. sayfalar arasında bulunan bu

⁵⁴ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 149.

⁵⁵ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 151.

⁵⁶ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 152.

⁵⁷ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 150.

⁵⁸ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 151.

⁵⁹ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 153.

⁶⁰ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 152.

⁶¹ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 166.

⁶² VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 167.

beşinci vakfiye sûretinde Rüstem Paşa'nın adı "Rüstem Paşa İbn Merhûm Mustafa Paşa" şeklinde geçmektedir.⁶³

Öncekilere göre daha ayrıntılı olan bu vakfiye sûretine göre Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki medresesi müderrisine yevmî yirmi beş akçe, on danışmenden her birine (taâmiyesiyle birlikte) üçer, bevâb ve ferrâşın her birine ikişer, bu medrese içerisinde kurulan dârülkurrâ şeyhine sekiz ve on hafıza birer, dârülkurrâdaki dolaplarda yer alan vakıf kitapları muhafaza edip müderris ve danışmendlere ihtiyaçları oldukça verip geri alan hâfız-ı kütüb'e ise beş akçe verilecektir. Hâfız-ı kütüb, kitapları öğrencilere verdiğinde ihtiyatlı davranacak, müderrisin bilgisi olmadan kitap vermeyecek ve kaybolan kitaplardan sorumlu olacaktır (kayıp kitapları tazmin edecektir). Yine İstanbul'da Fildamı denen yerde inşa edilen mektephânede fakir çocuklara Kur'an ve kıraat öğreten muallime yevmî dört akçe, halifesine ise iki akçe verilecektir.⁶⁴

Osmanlı'nın diğer bazı yerleşim yerlerindeki vakıf eserlerinin de yer aldığı bu vakfiye sûretine göre Rüstem Paşa'nın Rodosçuk'taki (Tekirdağ) medresesi müderrisine verilecek akçe miktarı yer almasa da bu medresede sekiz öğrenci (danışmend) olacak ve bunların her birine yevmî ikişer, bevâb ve ferrâşına ise birer akçe verilecektir.⁶⁵ Hayrabolu⁶⁶ ve Kütahya'daki⁶⁷ medrese müderrislerinin her birine ise yevmî yirmi akçe, sekiz öğrencisine ikişer akçe; bevâb ve ferrâşına da bir(er) akçe verilecektir.

Mekteplerle ilgili bilgilerin de yer aldığı bu vakfiye sûretine göre Rüstem Paşa'nın Üsküdar,⁶⁸ Rodosçuk'taki (Tekirdağ) camii yakını⁶⁹ ve Budin'deki Estergon Kalesi'nde⁷⁰ inşa ettiği mektephânelerde muallim olanlara yevmî dörder, halifelerine ise ikişer akçe verilecektir. Anadolu vilâyetinde bulunan Sabancı (Sapanca)⁷¹ ile Gümüş⁷²

⁶³ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 153.

⁶⁴ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 156 (22-36. satırlar).

⁶⁵ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 157 (17-19. satırlar).

⁶⁶ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 158 (alttan 13-14. satırlar).

⁶⁷ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 159 (5-7. satırlar).

⁶⁸ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 158 (alttan 4-5. satırlar).

⁶⁹ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 157 (alttan 15-16. satırlar).

⁷⁰ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 158 (alttan 6-7. satırlar).

⁷¹ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 159 (22-23. satırlar).

⁷² VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 160 (16-17. satırlar).

kasabalarında inşa ettiği mekteplerdeki muallimlerin her birine ise yevmî ücret, halifelerine de ikişer akçe verilecektir.

Bu vakfiyede İstanbul'daki medrese dershanesindeki dolaplarda bulunan vakıf kitapların adları da uzun bir metin halinde verilmiş⁷³ ve hâfız-ı kütüb olan kişinin bu kitaplardan sorumlu olduğu belirtilmiştir.⁷⁴

2.2. Tarihçesi

Rüstem Paşa Medresesi, Kütahya'da 945-946 (1538-1539) yılları arasında kısa süreliğine Anadolu beylerbeyliği yapan Kanûnî Sultan Süleyman devri sadrazamlarından Rüstem Paşa tarafından 957'de (1550) yaptırılmıştır.⁷⁵ Açık avlulu klasik Osmanlı mimarisiyle inşa edilen, toplam on hücre ve bir dershaneden oluşan medrese, geçirdiği bazı restorasyonlarla günümüze ulaşmıştır.

Personel kısmında da geçtiği üzere, medresenin talebe dışında ayrıca ferrâş ve bevvâb kadrosu da olduğuna göre talebeye ait sekiz oda dışında bu görevlilerin her birine ait odaların da olduğu, müderrisin ise başka bir yerde ikamet ettiği söylenebilir. Nitekim bazı arşiv kayıtlarında medrese vurgusu yapmadan müderrislerden bazılarının medresenin bulunduğu mahallede ikamet ettiği belirtilmektedir.⁷⁶ Kimi dönemlerde bu ferrâşlık ve bevvâblık görevlerinin aynı kişi tarafından yapıldığı dikkate alındığında ise odaların birisinin bu iki görevi yapana, diğerinin ise müderrise ait olduğu da söylenebilir.

Eserlerinin çoğu Mimar Sinan tarafından yapıldığı bilinen Rüstem Paşa'nın Kütahya'daki bu medresesi, Mimar Sinan ağırlığının olduğu, mimarbaşı olarak imparatorluğun her yanındaki yapılardan sorumlu olduğu bir dönemde inşa edilmiş olsa da Mimar Sinan tezkirelerinde ve ona ait olduğu düşünülen isimsiz risalede

⁷³ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 160'ta alttan 19. satırdan itibaren 166. sayfaya kadar.

⁷⁴ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 160.

⁷⁵ Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2005), 1/349-350; Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri", 224. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Çetin Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1980), 125-128.

⁷⁶ Müderrisler bahsine bakınız.

geçmemektedir. Rüstem Paşa'nın Kütahya'daki hiçbir yapısının Mimar Sinan eserleri arasında görünmemesi de dikkat çekicidir.⁷⁷

Kapısı üzerindeki kitâbeden medresenin 957 (1550) yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. 1980'lerde medrese kapısının üzerindeki yerinde bulunmayıp o dönem Kütahya Müzesi olarak faaliyet gösteren Vâcidiye Medresesi'nde olduğu belirtilen bu kitâbe,⁷⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Kütahya Şehri* adlı eserinde yayımlanmıştır. Mermer taşa hakkedilmiş Arapça-Farsça karışık olarak karşılıklı mısralardan oluşan ve girift Osmanlı sülüsüyle yazılan kitâbenin boyutları, Uzunçarşılı'nın bildirdiği ölçülere göre uzunluğu 70, genişliği ise 53 cm'dir. Son dönemlerde yapılan restorasyonlardan sonra kitâbenin, yine eskisi gibi kapısı üzerine yerleştirildiği görülmektedir.⁷⁹

Kitâbe metninin latinizesi şöyledir:

“Der Devlet-i Osmânî der ‘ahd-i Süleyman Hân

An‘ahde-i bünyâdî în medrese-i a‘lâ

Benâ çûn berûn âmed hatm şud binâ bi'l-hayr

Ey Âsef-i Rüstem nâm-ı Hudâ makbul bâdâ

Beneytü lillâhi beytun fillâhi ve rızâellâhi

Kad kultu lehâ et-târîh fe'l-medresetü'l-‘ulyâ 957.”⁸⁰

Biyografi kısmında da geçtiği üzere, Kanûnî devrinde iki defa sadrazamlık yapan Rüstem Paşa, Safer 945'te (Temmuz 1538) merkezi Kütahya olan Anadolu beylerbeyiliğine tayin edilmiştir. Onun medreseyi, 945-946 (1538-1539) yılları arasında Kütahya'daki kısa süreli bu görevi esnasında değil de daha sonra ilk sadrazamlığı devrinde yaptırdığı anlaşılmaktadır. Kütahya'da medrese dışında hamam ve kervansaray

⁷⁷ Altun, “Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar”, 7.

⁷⁸ Altun, “Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar”, 1-2.

⁷⁹ Ekler kısmındaki Resim 1'e bakınız.

⁸⁰ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 120. Ayrıca bk. Altun, “Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar”, 2-3.

gibi yapılar da yaptıran Rüstem Paşa'nın bu medresesinin, İstanbul'daki medresesiyle aynı yılda (957/1550) yapıldığı belirtilmektedir.⁸¹

Ona ait hayır eserleriyle ilgili vakfiye sûretinde, Kütahya'daki medresesiyle ilgili bilgiler şu şekilde geçmektedir:

“...ve Anadolu'da vâkı‘ olan nefis-i Kütahya’da... birer medrese-i şerîfe-i latife bina buyurdular ki ...”⁸²

“... ve dahî vilâyet-i mezbûrede Kütahya nam kasabada binâ olunan medrese-i şerîfede müderris olana yevmî yigirmi akçe ve sekiz nefer danişmend tutub her neferine yevmi ikişer akçe virile ve bevvâb ve ferrâş olan kimesneye yevmî bir akçe virile...”⁸³

Vakfiyesinde müderrisine yevmî yirmi akçe verileceği belirtilmekle birlikte ilk müderrisi de dâhil olmak üzere, yevmiyesi tespit edilen ilk dönem müderrislerinin de kırkar akçe ile görev yaptıkları görülmektedir. Dolayısıyla medresenin vakfiyesine rağmen pâyesinin yükseltildiği ve kırklı olarak hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Atâî, Rüstem Paşa'nın 957'de (1550) Kütahya'daki medreseyi inşa ettiğini ve buranın ilk müderrisinin de Osmanlı âlimi, devlet adamı ve şairlerinden Kınalızâde Ali olduğunu ve onun kırk akçe ile buraya atandığını belirtmektedir.⁸⁴ Kırklı veya Telvîh adıyla anılan bu seviyedeki medreselerde Belâgat'ten *Miftâhu'l-Ulûm* (Seyyid Şerîf el-Cürcânî), Kelâm'dan *Şerh-i Mevâkıf* (Seyyid Şerîf el-Cürcânî), Fıkıh'tan *Sadrüşşeria* (*Tenkîhu'l-usûl*) ve şerhi olan *Telvîh* (Tefâtânî) ile Hadis'ten *Mesâbîh* (Begavî) gibi eserlerin okutulduğu bilinmektedir.⁸⁵

Vakfiyeye rağmen seviye değişikliği, İstanbul ve Hayrabolu'daki medreseleri için de geçerli olup bunların da pâyelerinin yükseltildiği görülmektedir. Nitekim vakfiyeye göre İstanbul'daki medresesi müderrisine yevmî yirmi beş akçe tayin edilmiş iken⁸⁶ buraya atanan ilk müderristen itibaren müderrislerin elli akçe ile atandıkları

⁸¹ Altun, “Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi”, 337-338.

⁸² VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 139 (21-23. satırlar).

⁸³ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 159 (4-7. satırlar).

⁸⁴ Nev'izâde Atâullah Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri: Hadâikü'l-hakâik fi tekmileti'ş-Şekâik*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 2/165.

⁸⁵ Konuyla ilgili bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1/87.

⁸⁶ Yüksel, “Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları”, 277.

görülmektedir.⁸⁷ Yine Hayrabolu'daki müderrisine vakfiyede yirmi akçe tayin edilmiş iken⁸⁸ ilk müderrisin otuz,⁸⁹ sonrakilerin kırk ve daha sonrakilerin elli akçe aldığı görülmektedir. Rodosçuk'taki (Tekirdağ) müderrisinin akçesi ise vakfiye sûretinde belirtilmemiş (boş bırakılmış) ancak buraya sonraki dönemlerde atanan müderrislerin Hayrabolu ve Kütahya'daki gibi otuz-elli akçe arasında değişen miktarlarda yevmiye aldıkları görülmektedir.⁹⁰ Personel kadroları aynı olan Kütahya ve Hayrabolu medreseleriyle kıyaslandığında Rodosçuk'taki müderrise de vakfiyede yirmi akçe takdir edildiği söylenebilir.

Rüstem Paşa Medresesi, Osmanlı'nın son dönemlerine kadar eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etse de sonraki dönemlerde bir süre (1930'lar ve sonrası olmalı), kapısı dışında, medrese binalarının tamamen ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Medresenin son dönemlerdeki bu durumuyla ilgili bazı bilgiler de kaynaklardan tespit edilebilmektedir. Buna göre Rüstem Paşa Medresesi 1302 (1884-1885)⁹¹ ve 1310'da (1892-1893)⁹² eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ediyordu. 26 Eylül 1925 tarihinde Kütahya medreseleri için düzenlenmiş bir listeye dayanılarak verilen bilgiye göre medrese (Cağalzâde Rüstem Paşa Medresesi adıyla) mektep yapılmaya uygun olarak görülmüş ve içinde talebe için bir mescid olduğu belirtilmiştir.⁹³ Bu da medrese binalarının 1925'te ayakta ve kullanılabilir olduğunu göstermektedir. Mustafa Yeşil'in *Kütahya Merkez ve Köylerindeki Eski Eserler* (Kütahya 1949) adlı eserine dayanılarak 1950'li yılların başında da bu medresenin dershane-mescidinin ayakta olduğu belirtilmiştir.⁹⁴

⁸⁷ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2/605-606.

⁸⁸ Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 276.

⁸⁹ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2/737.

⁹⁰ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2/606-608.

⁹¹ *1302 Sene-i Hicriyesine Mahsûs Salnâme-i Hüdâvendigâr*, 441. Ayrıca bk. Karakaş, *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya (Germiyan) Sancağı Salnâmeleri*, 80.

⁹² *1310 Sene-i Hicriyesine Mahsûs Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 345. Medresenin bu tarihte faal olduğu, arşivdeki bir tamir kaydından da anlaşılmaktadır. Nitekim 26 Receb 1310 (13 Şubat 1893) tarihli bir arşiv belgesine göre Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti tarafından Rüstem Paşa Medresesi ile ilgili önceden talep edilen tamir masrafı hakkında işlem başlatıldığı ve gerekenin yapılacağı belirtilmiştir. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâbiâlî Evrak Odası Belgeleri (BEO)*, No. 155-11559/1. Ayrıca bk. Erden, *Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri*, 112.

⁹³ Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", 3-4.

⁹⁴ Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", 5.

Rüstem Paşa Medresesi'nin son dönemleriyle ilgili tarihi kanıtlardan birisi de Kütahyalı meşhur ressam Ahmet Yakupoğlu'nun (1920-2016) çizdiği bir resimdir. Taşları ve boyutları gerçeğe tam bir sadakatle çizdiği belirtilen Yakupoğlu, bu resimde Rüstem Paşa Medresesi dershanesinin yıkılmadan önceki halini çizmiştir. 1959 tarihli anonim bir imar komisyonu raporuna göre ise medresenin sadece kapısının ayakta olduğu belirtilmiştir.⁹⁵

Sonuç olarak, buraya kadar verilen bilgiler ışığında Rüstem Paşa Medresesi binalarının önemli bir kısmının 1950-1959 yılları arasındaki bir dönemde yıkık olduğu anlaşılmaktadır. Bunun da muhtemelen daha önceki yıllardan (1930'lar ve sonrası olmalı) başladığı söylenebilir. Ara Altun, Rüstem Paşa Medresesi'ne ait dershanemescid kalıntısının kaldırılmasıyla ilgili Ahmet Yakupoğlu'ndan bir bilgi de nakletmiştir. Onun Yakupoğlu'ndan aktardığına göre medresenin karşısındaki evde oturan ve çocukların medrese kalıntılarının üzerine çıkıp oynamasını tehlikeli gören bir öğretmen, Ankara'yla da irtibata geçerek dershanemescid kalıntısının yıktırılıp bu alanın çocuk parkı yapılmasına sebep olmuştur.⁹⁶

Sonraki dönemde Rüstem Paşa Medresesi binalarının uzun bir süre tahrip edilmiş halde kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim medresenin 1980'ler civarında (1975-1980 yılları arasında) tahrip edilmiş halde bulunduğu, medrese binası taşlarının sökülük ve dökük olduğu, ayakta kalan tek parçasının ise kapısı olduğu kaydedilmiştir. Ara Altun, dönemin Kütahya Vakıflar Bölge Müdürü'nün kendisine, medresenin bulunduğu alanda sondaj ve kazı çalışmalarının yapıldığını ve 1981 yazında kazıya başlanacağını bildirdiğini belirtmiştir.⁹⁷

Medresenin bulunduğu bu alan, belli bir müddet bakımsızlığa terk edildikten sonra, 2003 yılında yapılan kazı çalışmaları neticesinde yapının izlerinin ortaya çıkması üzerine, Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından çizilen bir projeye uygun olarak 2005-2006 yıllarında restorasyonu yapılmıştır.⁹⁸ Restorasyondan sonra bir süre El

⁹⁵ Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", 5-6 ve 10.

⁹⁶ Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", 5 (10 nolu dipnot).

⁹⁷ Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", 1-2.

⁹⁸ Erden, *Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri*, 116.

Sanatları ve Kültür Merkezi adı altında yöresel ve folklorik ürünlerin satıldığı küçük bir çarşı olarak faaliyet gösteren medrese, günümüzde Ensar Vakfı Kütahya Şubesi bünyesinde Gençlik Bilim ve Sanat Merkezi olarak hizmet vermektedir.⁹⁹

Rüstem Paşa'nın bu medresesinin yanına bir çini imalâthanesi yaptırdığı, XVII. yüzyılda Kütahya çiniciliğinin tam bir faaliyet içinde bulunduğu ve İznik çiniciliği için gerekli malzemenin temin edildiği bir merkez olduğu da kaydedilmektedir.¹⁰⁰

2.3. Personeli

Daha önce geçtiği üzere Rüstem Paşa'nın bütün vakıflarını ihtiva eden ve sonradan tanzim edildiği anlaşılan bir defterde, Kütahya'daki Rüstem Paşa Medresesi personeliyle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Bu defterdeki vakfiye sûretlerine göre Kütahya'daki Rüstem Paşa Medresesi'nde personel olarak bir müderris, sekiz danışmend,¹⁰¹ bir bevvâb¹⁰² ve bir ferrâş¹⁰³ bulunmaktaydı. Bunlardan müderris yevmî yirmi akçe, danışmendlerin her biri ikişer akçe (toplamda on altı akçe), bevvâb ve ferrâş bir(er) akçe almaktaydı.¹⁰⁴

Vakfiyedeki “bevvâb ve ferrâş olan kimesneye yevmî bir akçe virile”¹⁰⁵ ibaresi, medresedeki geri hizmet kadroları sayılan bevvâblık ve ferrâşlığın aynı kişi tarafından ifa edildiğini düşündürmektedir. Benzer bir ifade, tüm personeli buradakiyle aynı olan

⁹⁹ Günümüzdeki son haliyle ilgili Resim 2'ye bakınız.

¹⁰⁰ Mustafa Çetin Varlık, “Kütahya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Kasım 2020).

¹⁰¹ Osmanlılarda genellikle sıbyân mektebi öğrencisine “talebe”, aşağı seviyelerdeki medrese öğrencisine “suhte”, yüksek seviyedeki medrese öğrencisine de “danışmend” denmekteydi. bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1/115. Ayrıca bk. Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, Mart 2003), 397. Danışmend'in yüksek öğrenim talebesi anlamındaki kullanımı aşağıdaki ifadelerde açıkça görülmektedir: “...ve talebeden biri danışmend olmak murad eylese, ibtidâ (önce) ulemâdan bir zata varup Hâric derslerini yani mukaddemât-ı ulûmu taallüm ve tahsîl itdikden sonra ol zâtın tavassut ve delâleti ile müderrisinden birine varup ve Dâhil derslerini görüp Sahn derslerine kesb ü liyâkât eylerdi.” bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309), 1(iki cilt bir arada)/109; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965), 261.

¹⁰² Bevvâb, kapıcı demektir. bk. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, nşr. Ahmed Cevdet (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317), 1-2 (iki cilt bir arada), “bevvâb”, 305.

¹⁰³ Döşemeci, hizmetçi ve süpürgeci gibi anlamlara gelen ferrâş (bk. Şemseddin Sâmî, “ferrâş”, *Kâmûs-ı Türkî*, 1-2/986) medreselerin temizlik işlerine bakanlar için kullanılır.

¹⁰⁴ İ. Aydın Yüksel, kaynak belirtmeden burada yevmî 2 akçe alan bir “meremmetçi” kadrosu zikretse de vakfiyede böyle bir kadro adı ve yevmîyesi bulunmamaktadır (“Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları”, 277).

¹⁰⁵ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 159 (4-7. satırlar).

Hayrabolu'daki (Tekirdağ'a bağlı) medresesi için de kullanılmıştır ("bevvâb ve ferrâşına günde bir akçe virile" şeklinde).¹⁰⁶ Bazı dönemlerde bu hizmetlerin tek kişi tarafından yapıldığı da görülmektedir. Nitekim Rebûlâhir 1116 (Ağustos 1704) tarihinde Kütahya'daki Rüstem Paşa Medresesi'ne bevvâb ve ferrâş lazım olduğu ve Mehmed Efendi adlı kişinin bu görevlere tayin edildiği (iki göreve de aynı kişinin atandığı) görülmektedir.¹⁰⁷ Ancak yine Kütahya'dakiyle aynı personele sahip olan Rodosçuk'taki (Tekirdağ merkez) medresesiyle ilgili ifadenin "bevvâb ve ferrâşına yevmî birer akçe virile"¹⁰⁸ şeklinde olması ise önceki ifadelerin birer kâtip hatası olma ihtimalini güçlendirmektedir. Daha sonraki dönem kayıtlarında birden çok görevin yine tek kişi tarafından yapılmış olması ise bu uygulamanın en azından bir süre varlığını göstermektedir. Örneğin Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki *Hurûfât Defterleri*'nde yer alan kayıtlara göre Ramazan 1175 (Mart-Nisan 1762) tarihinde Rüstem Paşa Medresesi'nde bir muîd, bir bevvâb ve bir kâtip bulunduğu, bunların tamamına ikişer akçe yevmiye verildiği ve bu görevlerin üçünü de aynı kişinin (Mustafa Halife) yaptığı belirtilmektedir.¹⁰⁹ Vakfiyedeki görevli kadrosundan farklı olarak burada zikredilen ve arşiv kayıtlarında rastlayamadığımız kâtiplik kadrosunun ise ya hatalı olduğu ya da sonradan ihdas edildiği söylenebilir.

İstanbul'daki medresesi hariç, Rüstem Paşa'nın farklı yerlerde yaptırdığı medreselerdeki personel kadrosu ve sayısının büyük oranda aynı olduğu da dikkat çekmektedir. Buna göre onun Kütahya, Rodosçuk (Tekirdağ merkez)¹¹⁰ ve Hayrabolu'daki (Tekirdağ'a bağlı)¹¹¹ medreselerinde personel kadrosu aynı olup üçünde de bir müderris, sekiz danişmend, bir bevvâb ve bir ferrâş bulunmaktaydı. İstanbul'daki medresesinde de personel sayısı neredeyse aynı olsa da danişmend sayısının diğerlerinden fazla olduğu ve bünyesinde fazladan bir medrese (dârülkurrâ) ve personelinin yer aldığı dikkat çekmektedir. Buna göre burada bir müderris, on

¹⁰⁶ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 158 (alttan 13-14. satırlar).

¹⁰⁷ VGMA, *VGM.d.*, No. 1134 (*Hurufât Defteri*), s. 13. Ayrıca bk. Asuman Aydın-M. Murat Öntüğ, "Osmanlı Dönemi Kütahya'daki Eğitim Kurumları (XVIII. Yüzyıl)", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2 (Bahar 2019), 31.

¹⁰⁸ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 157 (17-19. satırlar).

¹⁰⁹ Aydın - Öntüğ, "Osmanlı Dönemi Kütahya'daki Eğitim Kurumları (XVIII. Yüzyıl)", 39.

¹¹⁰ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 157 (17-19. satırlar).

¹¹¹ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 158 (alttan 13-14. satırlar).

danışmend, bir bevvâb ve bir ferrâş; bu medrese bünyesindeki dârülkurrâda bir dârülkurrâ şeyhi, on hafız ve bir hâfız-ı kütüb yer almaktaydı.¹¹² Mevcut vakfiye sûretinde Medîne-i Münevvere'deki medresesinin personel sayısı ise net olmayıp sadece buradaki müderris ve danışmendlerin ücretleri zikredilmiştir.¹¹³

Vakfiye sûretlerine göre Rüstem Paşa'nın adı geçen medreselerinde görev yapan müderrislerden Kütahya ve Hayrabolu'daki yevmî yirmi akçe, İstanbul'daki yirmi beş akçe, Medine'deki ise senelik yüz altın sikke almıştır. Rodosçuk'taki müderrisin ne kadar aldığı ise belirtilmemiştir. Bu bilgiler ya unutulmuş ya da defterdeki tahribat sonucu silinmiş olsa da ("yevmî akçe" şeklinde) diğer personel ücretleri burayla aynı olan Hayrabolu ve Kütahya'daki müderris akçelerinin burada da geçerli olduğu ve buradaki müderris için vakfiyede yirmi beş akçe tayin edilip daha sonra bu ücretin arttırıldığı söylenebilir. Nitekim buraya atanan müderris yevmiyelerine bakıldığında kendilerine otuz, kırk ve elli gibi farklı yevmiyelerin verildiği görülmektedir.¹¹⁴

İstanbul'daki medresesinde bulunan personelden müderris yevmî yirmi beş,¹¹⁵ danışmendlerin her biri üçer (toplamda otuz), bevvâb ve ferrâş'tan her biri ikişer; dârülkurrâ şeyhi sekiz, hafızların her biri birer, hâfız-ı kütüb ise beş akçe almaktaydı.¹¹⁶

2.3.1. Müderrisleri

2.3.1.1. Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1572)

Osmanlı dönemi meşhur ulemâsından olup bilhassa *Ahlâk-ı Alâî* adlı eseriyle tanınan, aynı zamanda devlet adamı ve şairlik yönüyle de bilinen Kınalızâde Ali Efendi, bu medresenin ilk müderrisidir. Kınalızâde, 916'da (1510) Isparta'da doğmuştur. Babası Emrullah Efendi (Mîrî), dedesi ise Abdülkadir Hamîdî'dir. Dedesinin kına (hinnâ) kullanması dolayısıyla torunları da Kınalızâde (Hinnâvîzâde) lakabıyla tanınmıştır. İlk tahsilini Isparta'da yapan Kınalızâde, daha sonra İstanbul'a giderek burada birçok hocadan dersler almıştır. Çivizâde Muhyiddin Efendi'nin muîdi iken onun

¹¹² VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 156 (22-36. satırlar).

¹¹³ 148. sayfanın alt tarafları ve 156. sayfanın baş tarafları.

¹¹⁴ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2/608.

¹¹⁵ Vakfiyede tayin edilen bu rakamlara rağmen uygulamada müderrislerin daha yüksek bir yevmiye ile atandıkları görülmektedir. Medrese kısmına bakınız.

¹¹⁶ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 156 (22-36. satırlar).

şeyhülislamlığa geçişinden (teşrîflerinden) mülâzım olup tedris hizmetine girmiş ve sırasıyla Hüsâmiye (Edirne), Hamza Bey (Bursa) ve Veliyüddinoğlu Ahmed Paşa (Bursa) medreselerinde müderrislik yapmıştır. Rüstem Paşa 957'de (1550) Kütahya'daki medresesini inşa edince buraya ilk olarak kırk akçe ile müderris olarak atanan Kınalızâde, bir yıl sonra onun İstanbul'daki diğer medresesine elli akçe ile geçmiş,¹¹⁷ ardından sırasıyla Haseki, Sahn-ı Semân ve Süleymaniye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Daha sonra kadılık mesleğine geçen Kınalızâde sırasıyla Şam, Kahire, Halep, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıkları görevlerinde bulunmuş ve 979'da (1571) Anadolu kadiaskeri olmuştur. Bu görevi esnasında iken 6 Ramazan 979 (22 Ocak 1572) tarihinde vefat etmiş ve İstanbul yolu üzerindeki Nâzır Mezarlığı'na defnedilmiştir. Bilhassa *Ahlâk-ı Alâî* adlı eseriyle tanınan Kınalızâde'nin tefsir, fıkıh, felsefe, riyâziyyât ve belâgat alanlarında mahir olduğu belirtilmektedir.¹¹⁸

2.3.1.2. Şah Mehmed b. Hürrem (ö. 978/1570)

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin torunlarından olan kadı Hürrem b. Mehmed b. Âdil'in oğlu olup Karahisar-ı Sâhib'de (Afyonkarahisar) doğmuştur. 945 (1538-1539) tarihinde Çivizâde'den mülâzemetle tedris hizmetine giren Şah Mehmed sırasıyla Molla Hüsrev (Bursa), Sirâciye (Edirne) ve Câmi-i Atîk (Edirne) medreselerinde müderrislik yapmıştır. 958'de (1551) ise Kınalızâde Ali Efendi yerine kırk akçe ile Kütahya'daki Rüstem Paşa Medresesi'ne,¹¹⁹ 960'ta yine Kınalızâde yerine İstanbul'daki Rüstem Paşa Medresesi'ne atanmış, ardından sırasıyla Mihrimah Sultan, Sahn-ı Semân, Sultan Selim-i Kadîm ve Süleymaniye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Daha sonra kadılık mesleğine geçen Şah Mehmed Mısır, Edirne ve İstanbul kadılığı görevlerinde bulduktan sonra Cumâdelûlâ 978'de (Ekim 1570) vefat etmiş ve Âbid Çelebi Mescidi hazîresine defnedilmiştir. Şah Mehmed'in *Islâhu'l-Îzâh* evâiline hâşiyesi ve *Hâşiyeye-i Şerîfiye-i Tecrîd*'e ta'likâtı vardır.¹²⁰

¹¹⁷ Atâî, *Hadâik*, 165. Ayrıca bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1/350.

¹¹⁸ Kınalızâde hakkında detaylı bilgi için bk. Atâî, *Hadâik*, 164-168; Hasan Aksoy, "Kınalızâde Ali Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Aralık 2020).

¹¹⁹ Atâî, *Hadâik*, 137. Ayrıca bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1/350.

¹²⁰ Detaylı bilgi için bk. Atâî, *Hadâik*, 137-139.

2.3.1.3. Hacı Hasanzâde (Mehmed b. Hızır Şah b. Mehmed, ö. 979/1572)

II. Bayezid devri kadıaskerlerinden Hacı Hasanzâde'nin (ö. 901/1495-1496)¹²¹ torunu olması hasebiyle Hacı Hasanzâde diye bilinir. Mülâzemetten sonra Kazzâziye (İmâdiye) (Bursa) ve Abdüsselâm (Çekmece) medreselerinde müderrislik yapmıştır. 963'ten (1555-1556) önce kırk akçe ile Kütahya'daki Rüstem Paşa Medresesi'ne müderris olan Hacı Hasanzâde,¹²² bundan sonra sırasıyla Ka'riye (Hankâh), Haseki,¹²³ Sahn-ı Semân, Ayasofya ve Süleymaniye medreselerinde tedris hizmetinde bulunmuştur. Ardından Medine ve Mekke kadılığı yapan ve bu görevi ilk yapan olması hasebiyle kendisine Arap âlimlerce "Kâdi'l-Harameyn" lakabı verilen Hacı Hasanzâde, Zilhicce 979 (Nisan-Mayıs 1572) tarihinde vefat etmiştir.¹²⁴

2.3.1.4. Kurd Çelebi (Emin Kösesi oğlu) (ö. ?)

Hayatı hakkında pek bir bilgimiz bulunmayan Kurd Çelebi, Ayasofya ve Sahn medreseleri ile Süleymaniye Dârülhadisi müderrisliği görevlerinde bulunan Emin Kösesi'nin (Yahya b. Nureddin Hamzatü'l-Emin) oğlu olup 970 (1562/1563) yılından önce burada kırk akçe ile görev yapmıştır.¹²⁵

2.3.1.5. Hüsam Efendi (ö. 989/1581)

Hamid (Isparta) vilâyetinde doğmuştur. Farklı hocalardan dersler aldıktan sonra Muallim-i Sultânî Hayreddin Efendi'nin vefatından mülâzım olarak tedris hizmetine başlamış, önce Kirmasti Medresesi (İstanbul), ardından Abdülvâsi' Efendi Medresesi'ne (Dimetoka) tayin olmuş, daha sonra 970 (1562-1563) yılından önce Emin Kösesi oğlu Kurd Çelebi yerine kırk akçe ile Kütahya'daki Rüstem Paşa Medresesi'ne atanmıştır.¹²⁶ Ardından sırasıyla Süleyman Paşa Medresesi (Yenişehir) ve Manastır Medresesi (Bursa) müderrisliği, Rodos müftülüğü, Muradiye Medresesi (Bursa) müderrisliği ve Şam'da müderrislik ile Şam müftülüğü (müderris ve me'zûn bi'l-iftâ) görevlerinde bulunmuştur.

¹²¹ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2/802.

¹²² Atâî, *Hadâik*, 168. Ayrıca bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1/350.

¹²³ Meşrutası (Atâî, *Hadâik*, 168 ve 327).

¹²⁴ Detaylı bilgi için bk. Atâî, *Hadâik*, 168-169.

¹²⁵ Atâî, *Hadâik*, 263. Ayrıca bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1/350. Emin Kösesi hakkında detaylı bilgi için bk. Mehdin Çiftçi, *Süleymaniye Dârülhadisi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 290-291.

¹²⁶ Atâî, *Hadâik*, 263. Ayrıca bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1/350.

Bu son görevi esnasında iken Hac vazifesini ifa etmiş ve Mekke’de Rebûlâhir 989’da (Mayıs-Haziran 1581) vefat etmiştir.¹²⁷

2.3.1.6. Ahmed b. Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1205/1790-1791 civarı)

1205 (1790-1791) yılından önce burada müderris iken yerine büyük oğulları Abdullah ve Mustafa ile küçük oğlu Mesud Efendi geçmiştir.¹²⁸

Ahmed b. Şeyh Mehmed Efendi’den Mehmed b. Abdullah Efendi’ye kadar aşağıda zikredilen ve aynı aileye mensup toplam yedi müderrisi kapsayan biyografilere bakıldığında, bu dönemlerde müderrislik hissesinin miras gibi aile bireyleri arasında bölüldüğü dikkat çekmektedir. Bu hisselerin detayı, üç ayrı kısımdan oluşan bir arşiv belgesinde özetle şöyle geçmektedir:¹²⁹

1205 (1790-1791) yılında Ahmed b. Şeyh Mehmed Efendi’nin Rüstem Paşa Medresesi’ndeki müderrislik görevi yerine büyük oğulları Abdullah ve Mustafa ile küçük oğlu Mesud Efendi geçmiştir. Böylece bir müderrislik hissesi üçe bölünmüştür. Daha sonra bunlardan Mustafa Efendi vefat edince yerine (Mustafa’nın) büyük oğlu Ahmed Efendi ile küçük oğlu Abdurrahman Efendi;¹³⁰ 1209’da (1794-1795) Abdullah Efendi vefat edince ise yerine (Abdullah’ın) oğlu Mehmed Efendi geçmiştir.¹³¹ Daha sonra Mustafa’nın küçük oğlu Abdurrahman Efendi vefat edince¹³² müderrislik hissesi kardeşi ve Mustafa’nın diğer oğlu Ahmed b. Mustafa’ya geçmiştir.¹³³ Burada, bir müderrislik hissesinin hep aile içerisinde olmak üzere genellikle babadan oğula, bazen de kardeşten kardeşe geçmesi şeklinde bir uygulama dikkat çekicidir.

¹²⁷ Atâî, *Hadâik*, 262-263.

¹²⁸ BOA, *Cevdet Maârif (C.MF.)*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin baş kısmı).

¹²⁹ BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617.

¹³⁰ BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin baş kısmı).

¹³¹ BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin orta kısmı).

¹³² Tarih belirtilmemiş olsa da bunun da Abdurrahman Efendi’nin göreve geçtiği 1205 (1790-1791) tarihinden sonraki bir dönemde ve 1209 (1794-1795) tarihinden sonra olması muhtemeldir.

¹³³ BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin son kısmı).

2.3.1.7. Abdullah b. Ahmed Efendi (ö. 1209/1794-1795)

1205 (1790-1791) civarından¹³⁴ 1209'a (1794-1795) kadar¹³⁵ babası Ahmed b. Şeyh Mehmed'in buradaki görevinden sonra iki kardeşi (Mustafa ve Mesud) ile birlikte üç müderrislik hissesinden birini almıştır.¹³⁶

2.3.1.8. Mustafa b. Ahmed Efendi (ö. 1205/1790-1791 civarında)

1205 (1790-1791) civarında babası Ahmed b. Şeyh Mehmed'in buradaki görevinden sonra iki kardeşi (Abdullah ve Mesud) ile birlikte üç müderrislik hissesinden birini almıştır. 1205 (1790-1791) civarında vefat edince de yerine büyük oğlu Ahmed Efendi ile küçük oğlu Abdurrahman Efendi geçmiştir.¹³⁷

2.3.1.9. Mesud b. Ahmed Efendi (1804-1805'te hayatta)

Ahmed b. Şeyh Mehmed'in oğlu olup 1205 (1790-1791) civarında babasının Rüstem Paşa Medresesi'ndeki görevinden sonra iki kardeşi (Abdullah ve Mustafa) ile birlikte buranın üç müderrislik hissesinden birini almıştır.¹³⁸

Kütahya'yla ilgili bir şer'iyye sicilinde 1219'da (1805) Rüstem Paşa Medresesi müderrisi olarak Mesud b. Ahmed Efendi adlı birinden bahsedilmektedir ki adı geçen kişi de buradakiyle aynı olmalıdır. İlgili sicilde geçtiğine göre 6 Zilkade 1219 (6 Şubat 1805) tarihinde, Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi müderrisi ve müteveli vekili Mesud b. Ahmed Efendi'dir. İlgili tarihte Mesud Efendi, müteveli vekili olduğu vakfa bağlı Balıklı Mahallesi'nde bulunan Balıklı Hamamı yakınında akan suları kaynağında incelerken bazı kimselerin suyu şahsi işleri için kullanıp israf ettiklerini, bu kimselerin suyu azaltmak suretiyle hamama da zarar verdiklerini beyan etmiş ve suyun kaynağında gerekli tamiratın yapılması için izin istemiştir. Neticede su işlerinden anlayan kimselerin de keşfi ve tahkiki ile hamamın kaynağındaki zararın tamamen giderilmesi ve gereken

¹³⁴ BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin baş kısmı).

¹³⁵ BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin orta kısmı).

¹³⁶ Kendisiyle birlikte ailesi bireyleri arasında paylaşılan müderrislik hissesiyle ilgili detaylı bilgi için Ahmed b. Şeyh Mehmed Efendi'nin biyografisi kısmına bakınız.

¹³⁷ BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin baş kısmı). Mustafa Efendi'nin de dâhil olduğu ailesi fertleri arasında paylaşılan müderrislik hissesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için Ahmed b. Şeyh Mehmed Efendi'nin biyografisi kısmına bakınız.

¹³⁸ BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin baş kısmı). Kendisiyle birlikte ailesi bireyleri arasında paylaşılan müderrislik hissesiyle ilgili detaylı bilgi için Ahmed b. Şeyh Mehmed Efendi'nin biyografisi kısmına bakınız.

tamiratın yapılabilmesi için 1219 kuruşluk masraf çıkarılmış ve mütevellî vekili olan Mesud Efendi'nin vakıf gelirlerinden 1219,5 kuruş harcaması kararlaştırılmıştır.¹³⁹ Burada görüldüğü üzere Osmanlı'da müderrisler, asli vazifeleri olan eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra bağlı buldukları vakfın mütevellîliği veya vekilliği ile diğer birçok işiyle de ilgilenirlerdi.

2.3.1.10. Ahmed b. Mustafa Efendi (ö. 1209/1794-1795'ten sonra)

Daha önce adı zikredilen müderrislerden Mustafa b. Ahmed'in büyük oğlu olup 1205 (1790-1791) tarihi civarında vefat eden babasının yerine Rüstem Paşa Medresesi'ndeki üç hisseden birini kardeşi Abdurrahman Efendi'yle birlikte almıştır.¹⁴⁰ Daha sonra Abdurrahman Efendi'nin vefatı üzerine¹⁴¹ onun hissesi de kendisine geçmiştir.¹⁴² Böylece babalarından kendisi ve kardeşine intikal eden üçte birlik hissenin tamamını almıştır.¹⁴³

2.3.1.11. Abdurrahman b. Mustafa Efendi (ö. 1205/1790-1791'den sonra)

Yukarıda adı geçen müderrislerden Mustafa b. Ahmed'in küçük oğlu olup 1205 (1790-1791) tarihi civarında vefat eden babasının yerine Rüstem Paşa Medresesi'ndeki üç hisseden birini ağabeyi Ahmed Efendi'yle birlikte almıştır.¹⁴⁴

2.3.1.12. Mehmed b. Abdullah Efendi (ö. 1209/1794-1795'ten sonra)

1209 (1794-1795) yılında, yukarıda adı geçen müderrislerden babası Abdullah b. Ahmed Efendi vefat edince yerine geçmiştir (babasının aldığı üç müderrislik hissesinden biri kendisine verilmiştir).¹⁴⁵

¹³⁹ Enbiya Dumluoğlu, *7 Nolu Kütahya Şer'iyeye Sicili Defterinin (I. Bölüm) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 111-112; Erden, *Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri*, 110-111.

¹⁴⁰ BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin baş kısmı).

¹⁴¹ Tarih belirtilmemiş olsa da bunun da Abdurrahman Efendi'nin göreve geçtiği 1205 (1790-1791) tarihinden sonraki bir dönemde ve 1209 (1794-1795) tarihinden sonra olması muhtemeldir.

¹⁴² BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin son kısmı).

¹⁴³ Kendisiyle birlikte ailesi bireyleri arasında paylaşılan müderrislik hissesiyle ilgili detaylı bilgi için Ahmed b. Şeyh Mehmed Efendi'nin biyografisi kısmına bakınız.

¹⁴⁴ BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin baş kısmı). Abdurrahman Efendi'nin de dâhil olduğu ailesi bireyleri arasında paylaşılan müderrislik hissesiyle ilgili detaylı bilgi için Ahmed b. Şeyh Mehmed Efendi'nin biyografisi kısmına bakınız.

¹⁴⁵ BOA, *C.MF.*, No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617 (belgenin orta kısmı). Mehmed Efendi'nin de dâhil olduğu ailesi bireyleri arasında paylaşılan müderrislik hissesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için Ahmed b. Şeyh Mehmed Efendi'nin biyografisi kısmına bakınız.

2.3.1.13. Palabıyık Mehmet Efendi (Ulûî, Menteşevî, Muğlavî, Ebu’ş-Şârih, Ulalı Müftîzâde, Alâiyye Müftîsizâde, Üstâd-ı Hikmet, Bıyıklı Mehmed Efendi) (ö. 1804)

Üstâd-ı Hikmet denilen ve XVIII. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı-Türk düşünürü olan Muğlalı Palabıyık Mehmet Efendi, felsefe, kelam, mantık, matematik, astronomi, şiir ve musiki alanlarında söz sahibi biridir. Kendisi aynı zamanda müderris olup Süheyl Bey ve Molla Gürânî medreselerinde müderrislik yapmıştır. I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinin önemli âlimlerinden olan Palabıyık’ın huzur derslerine de muhatab ve mukarrir olarak katıldığı, Osmanlı son dönemindeki Batılı tarzdaki Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyün ve Mühendishâne-i Berr-i Hümâyün gibi okullarda hocalık yaptığı ve aralarında şeyhülislamların da bulunduğu birçok önemli öğrenci yetiştirdiği belirtilmektedir. Onun, bilinmeyen bir nedenle bir müddet Kütahya’daki Rüstem Paşa Medresesi’ne de sürgüne gönderildiği ve daha sonra bu cezasının affedildiği kaydedilmektedir. Vefat tarihi kesin olarak bilinemese de onun 1804’te vefat ettiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁶

2.3.1.14. Karacazâde Ahmed Necib b. Mesud Efendi (ö. 2 Rebûlâhir 1320/9 Temmuz 1902 civarı)

Bir sicildeki kayda göre babası Mesud adlı biri olan¹⁴⁷ Karacazâde’nin adı birden çok arşiv belgesinde geçmektedir. Örneğin Evkaf-ı Hümâyûn Mahkemesi sicilleri arasında yer alan 6 Rebûlevvel 1301 (5 Ocak 1884) tarihli bir hükme göre Ahmed Efendi adlı birinin İstanbul’da Sultan Ahmed yakınındaki Kapıağası Mahmud Ağa Mahallesi’nde yaşayan çocukları Seyyid Osman Cemal, Seyyid İbrahim Halil ve Seyyid el-Hâc Mehmed Emin adlı kişiler, İstanbul, Kütahya ve başka yerlerde bulunan sâbık sadrazam Rüstem Paşa Vakfı’nın evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere tevliyetinin (mütevellilik görevinin) padişah beratı ve ortaklık ile kendi uhdelerinde olduğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle kendileri, vakfın Kütahya’daki üstü örtülü binaları ile bağ, bahçe vb. vakıf malların mütevellilik vazifesine Kütahya’daki Rüstem Paşa Medresesi

¹⁴⁶ Palabıyık Mehmed Efendi hakkında detaylı bilgi için bk. Enver Demirpolat, “Üstâd-ı Hikmet Muğlalı Palabıyık Mehmet Efendi (Bir Biyografi Denemesi)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2010), 127-150.

¹⁴⁷ Erden, *Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri*, 113.

müderrişi Karacazâde Ahmed Necib Efendi'yi vekil tayin ettiklerini bildirmişler ve bu işlem mahkemece onaylanmıştır.¹⁴⁸

Bir Hüdâvendigâr vilâyeti salnâmesinde de 1301 (1883-1884) yılında Rüstem Paşa Medresesi'nde Ahmed Efendi adlı bir müderristen bahsedilmektedir ki adı geçen kişiyle Karacazâde Ahmed aynı olmalıdır.¹⁴⁹ Osmanlı Arşivi'nde de 2 Rebûlâhir 1320 (9 Temmuz 1902)¹⁵⁰ ve 6 Cemâziyelûlâ 1320 (11 Ağustos 1902)¹⁵¹ tarihli aynı içerikli iki ayrı belgede, bu dönemlerde Kütahya'daki Rüstem Paşa Medresesi'nde Karacazâde Ahmed Efendi'nin üçte birlik müderrişlik hissesine sahip olup aylık yüz kuruş ücret aldığı, kalan üçte ikilik hissenin ise Mehmed ve kardeşi Hüseyin'in üzerinde olduğu kayıtlıdır. İlgili belgelere göre üçte ikilik hisseye sahip olan Mehmed ve kardeşi Hüseyin, Karacazâde Ahmed Efendi'nin vefat etmesi ve çocuklarının olmaması (bilâ-veled olması) sebebiyle yüz kuruşluk vazifenin de kendi vazifelerine eklenmesini (zam ve ilavesini) istemişlerdir. Böylece iki kardeşin toplam alacakları ücret aylık üç yüz kuruş olacaktır. Yukarıdaki kayıtlara göre Karacazâde Ahmed Necib Efendi'nin 1301-1320 (1883-1902) arasında burada müderrişlik yaptığı anlaşılmaktadır.

¹⁴⁸ Evkaf-ı Hümâyûn Mahkemesi 673 Numaralı Sicil (1300-1301/1883-1884), C 100, 175, Hüküm No. 126, Orijinal Metin No. [83-2].

¹⁴⁹ 1301 (1883-1884) *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Hüdâvendigâr*, 217.

¹⁵⁰ BOA, *Şûrâ-yı Devlet (ŞD)*, No (Kutu). 158, Gömlek No. 156 (Belge Tarihi: H-06-05-1320), 1 (dijital görüntü sayfası).

¹⁵¹ BOA, *BEO*, No. 1905/142818, 3 (dijital görüntü sayfası). Örnek olması açısından bu belgedeki bilginin latinizesini de vermek istiyoruz: “Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Şûrâ-yı Devlet'e havale buyrulan 2 Rebûlâhir sene 1320 tarih ve 241 numaralı takriri Maliye Dairesi'nde kırâat olundu. Meâlinde... Evkâf-ı mazbûtadan Kütahya'da vâkî' Çağalzâde Rüstem Paşa Medresesi'nin vazife-i muayyene ile sülûs hisse müderrişlik ciheti mutasarrıfı Karacazâde Ahmed Efendi'nin bilâ-veled vefatıyla uhdelerinde olan sülûsân hisseye ilhâkan kedilerine tevcîh kılındığından bahisle yüz kuruş vazifesinin dahi vazifelerine zam ve ilavesi mezkûr medrese müderrişi Mehmed ve biraderi Hüseyin efendiler tarafından istid'â kılındığı Kütahya sancağından bâ-mazbata iş'âr olunmuş ve lede't-tedkîk bilâ-veled vefat eden Ahmed Efendi mahlûlünden mezkûr sülûs hissenin uhdelerindeki sülûsân hisseye ilhâkan mûmâ ileyhimâya tevcîh kılındığı ve sülûsân hissenin şehri iki yüz ve sülûs hissenin şehri yüz kuruş vazifeleri üç yüz tarihinden beri tesviye? ve îfâ ve cedvellere idhâl ve imlâ ile cedveller üzerine de kabul ve mahsûb muâmelesi icrâ edilmekte olduğu anlaşılmış olduğundan mezkûr müderrişlik cihetinin hazinece muhassas ve mukayyed olan şehri on kuruş üzerine vakf-ı mezkûrun zabtından mukaddem verilmiş olan iki yüz doksan kuruşun vakfı varidatından zammıyla teâmülen i'tâ olduğu vecihle mikdâr-ı şehrinin üç yüz kuruşa iblâğı ve zamm-ı mezkûrun bu vecih dâhilindeki tertib-i mahsûsundan tesviyesiyle beratına derci istizân olunmağla ber-muceb-i istizân icrâ-yı icabının nezâret-i müşârûn ileyhâya havalesi tezekkür kılındı. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 6 Cemâziyelûlâ sene 1320 (11 Ağustos 1902) ve fi 29 Temmuz sene 1318.”

Karacazâde Ahmed Necib Efendi’de de görüldüğü üzere bu dönemlerde müderrislik hissesi birden çok kişiye (özellikle çocuklar ve kardeşler arasında) paylaştırılabiliyordu. Bu tür uygulamalar, vakfiyelere konan şartlarla sağlanıyor ve hak sahipleri vefatlarına kadar bu görevlerde kalabiliyorlardı. Hak sahibinin evladının olmaması durumunda ise hisselerin birbirine eklenmesi söz konusu idi.¹⁵² Burada dikkat çeken bir diğer husus ise medrese müderrislerinin vakıflara müteveli veya müteveli vekili olarak da görev yapmış olmalarıdır.

2.3.1.15. Hüseyin b. Hasan b. İbrahim Efendi (2 Rebûlâhir 1320/9 Temmuz 1902’de hayatta)

Şer’iyye sicillerindeki bir kayıta, bu dönemde Kütahya Rüstem Paşa Medresesi’ndeki müderrislik hissesinin üçte ikilik kısmını alan iki kardeşin tam adı geçmekte ve adlarının Hüseyin b. Hasan b. İbrahim Efendi ve kardeşi Mehmed b. Hasan b. İbrahim Efendi şeklinde olduğu görülmektedir. Yine ilgili kayda göre bu iki kardeş bu dönemde medresenin bulunduğu Kütahya Servi Mahallesi’nde ikamet etmekteydiler.¹⁵³ Yukarıda da geçtiği üzere Osmanlı Arşivi’nde yer alan diğer bir belgedeki kayda göre ise 2 Rebûlâhir 1320 (9 Temmuz 1902) tarihinde Mehmed Efendi ve kardeşi Hüseyin Efendi, Kütahya Rüstem Paşa Medresesi’ndeki müderrislik hissesinin üçte ikilik kısmını alıyorlardı. Onlar, bu tarihlerde vefat eden müderrislerden Karacazâde Ahmed Efendi’nin çocuklarının olmaması sebebiyle (bilâ-veled) yüz kuruşluk vazifesinin de kendi vazifelerine eklenmesini (zam ve ilavesini) istemişlerdir. Böylece iki kardeş, üç hissenin tamamı olan aylık üç yüz kuruş alacaklardı.¹⁵⁴

2.3.1.16. Mehmed b. Hasan b. İbrahim Efendi (2 Rebûlâhir 1320/9 Temmuz 1902’de hayatta)

Bir önceki müderris Hüseyin b. Hasan’ın kardeşidir. Şer’iyye sicillerindeki bir kayıta tam adı Mehmed b. Hasan b. İbrahim Efendi şeklinde olup kardeşiyle birlikte bu dönemde medresenin bulunduğu Kütahya Servi Mahallesi’nde ikamet etmiştir.¹⁵⁵ Kardeşi Hüseyin Efendi’ye ait yukarıdaki biyografide de geçtiği üzere, Mehmed Efendi

¹⁵² Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Erden, *Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri*, 113.

¹⁵³ Erden, *Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri*, 113.

¹⁵⁴ BOA, ŞD, No (Kutu). 158, Gömlek No. 156 (Belge Tarihi: H-06-05-1320), 1 [dijital görüntü sayfası]; BOA, BEO, No. 1905/142818, 3 (dijital görüntü sayfası).

¹⁵⁵ Erden, *Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri*, 113.

2 Rebûlâhîr 1320 (9 Temmuz 1902) tarihinde kardeşi Hüseyin Efendi ile birlikte önce buradaki müderrislik hissesinin üçte ikilik kısmını alırken kalan üçte birlik kısmını alan Karacazâde Ahmed Efendi'nin bu tarihlerde vefat etmesi ve çocuklarının olmaması sebebiyle onun yüz kuruşluk vazifesinin de kendi vazifelerine eklenmesini istemişler ve neticede iki kardeşin, üç hissenin tamamı olan aylık üç yüz kuruş almaları kararı verilmiştir.¹⁵⁶

2.3.1.17. Hasan Efendi (1853'te hayatta)

Şer'iyye sicillerindeki bir kayda göre Ali b. Mehmed ile Aşiroğlu Mustafa b. Ali efendiler, 14 Mart 1853 tarihinde Servi Mahallesinde bulunan ve dört tarafı şahsi mülk ve arsalarla çevrili bahçelerini Hasan Efendi'ye 1750 kuruş mukabilinde satmışlardır. İlgili satış işlemine Kütahya Servi Mahallesi sakinlerinden Rüstem Paşa Medresesi müderrisi Hasan Efendi de şahitlik etmiştir.¹⁵⁷ Belgeden, başka birçok örnekte görüldüğü üzere, mahkemelerde şahitliklerine en çok başvuru zümrelerin başlarında müderrislerin geldiği görülmektedir.

2.3.1.18. Mehmet Efendi (1903-1904'te hayatta)

1318-1319 (1900-1902) tarihli Maârif Salnâmeleri kayıtlarına göre bu tarihlerde Rüstem Paşa Medresesi'nde Mehmed Efendi adlı biri müderris olarak görev yapmaktaydı ve buradaki öğrenci sayısı kırk idi.¹⁵⁸ 1321 (1903-1904) yılında da aynı adla bir müderris (muhtemelen aynı kişi) görevde olup öğrenci sayısı bu defa elli yedi olarak görülmektedir.¹⁵⁹

2.3.2. Öğrencileri

Vakfiyeye göre Rüstem Paşa Medresesi'nde günlük ikişer akçe alan sekiz öğrenci (danişmend) bulunacaktı.¹⁶⁰ Medresenin mevcut oda sayısı, her öğrenciye

¹⁵⁶ BOA, ŞD, No (Kutu). 158, Gömlek No. 156 (Belge Tarihi: H-06-05-1320), 1 [dijital görüntü sayfası]; BOA, BEO, No. 1905/142818, 3 (dijital görüntü sayfası).

¹⁵⁷ Erden, *Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri*, 111.

¹⁵⁸ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye* (Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye: Matbaa-i Âmire, 1318), 1305; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye* (Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, 1319), 579.

¹⁵⁹ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye* (Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye: Asır Matbaası, 1321), 489. Ayrıca bk. Serap Kölemen (Yüce), *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya Sancağı'nda Eğitim* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 38.

¹⁶⁰ VGMA, *VGM.d.*, No. 635, 159 (5-7. satırlar). Ayrıca bk. Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 277.

müstakil birer odanın tahsis edildiğini göstermektedir. Osmanlı'nın son dönemlerinde medreselerin genelindeki kontenjan artışı burada da dikkat çekmekte ve salnâmelerdeki kayıtlara göre Rüstem Paşa Medresesi'nde 1301 (1883-1884) tarihinde on üç,¹⁶¹ 1318-1319'da (1900-1902) kırk;¹⁶² 1321 (1903-1904) yılında ise elli yedi öğrenci bulunmaktaydı.¹⁶³

Bazı arşiv defterlerinde ise Kütahya'daki tüm medrese ve öğrenci mevcutları toplu olarak bulunmakta ve her bir medresede ne kadar öğrenci bulunduğu belirtilmemektedir. Buna göre 1302'de (1884-1885) Kütahya merkezdeki on sekiz medresede (biri dârülhadis) toplam 600;¹⁶⁴ 1301'de (1883-1884) on dört medresede toplam 245;¹⁶⁵ Tanzimat dönemi sonunda ise altı medresede toplam 150 öğrencinin eğitim gördüğü belirtilmektedir.¹⁶⁶

Öğrenci sayıları dışında Rüstem Paşa Medresesi'nde ders gören (öğrenci olarak bulunan) Kütahyalı bir memur hakkında da bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Nitekim Osmanlı Arşivi'ndeki *Sicill-i Ahvâl Defterleri*'nde yer alan bir kayda göre Osman Nuri Efendi (Mehmet Şerif Efendi'nin oğlu) adlı birisi burada eğitim görmüştür. İlgili defterdeki bilgilere göre 1263 (1846-1847) yılında Kütahya'da dünyaya gelen ve Türkçe okuyup yazabilen Osman Nuri Efendi, sıbyân mektebinde dinî ilimlere giriş derslerinin ardından Rüstem Paşa Medresesi'nde bir süre Arapça dersler almıştır. 8 Zilhicce 1281 (4 Mayıs 1865) tarihinde 18 yaşında iken 250 kuruş maaşla Kütahya Sancağı Tahrir-i Emlak Messahlığı'na tayin olan, ardından 2 Cemâziyelevvel 1283 (12 Eylül 1866) tarihinde Emlak-ı Muharrer Sânilîğine, 14 Cemâziyelâhir 1284 (13 Ekim 1867)

¹⁶¹ Bu dönemde Kütahya'da bulunan 14 medrese içerisinde öğrenci mevcudu en az olanlardan biri de Rüstem Paşa Medresesi'dir. Buna göre toplamda 245 öğrencinin bulunduğu bu medreselerde en fazla öğrenciye sahip olanı Germiyanzâde olup burada 30 öğrenci var iken, diğer medreselerin birinde 21, beşinde 20'şer, dördünde 15'şer, Rüstem Paşa'da 13, birinde 12, birinde de 10 öğrenci bulunmaktadır (1301 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Hüdâvendigâr*, 217).

¹⁶² *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye* (1318), 1305; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye* (1319), 579.

¹⁶³ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye* (1321), 489. Ayrıca bk. Kölemen (Yüce), *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya Sancağı'nda Eğitim*, 38.

¹⁶⁴ *1302 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Hüdâvendigâr*, 441. Ayrıca bk. Karakaş, *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya (Germiyan) Sancağı Salnâmeleri*, 80.

¹⁶⁵ *1301 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Hüdâvendigâr*, 217.

¹⁶⁶ Arıkan, *Tanzimat Döneminde Kütahya*, 191.

tarihinde Kütahya Sancağı Tahrir-i Vergi Kalemi Mukayyetliği'ne atanan Osman Nuri Efendi, 7 Cemâziyelâhir 1286 (14 Eylül 1869) tarihinde Şaphane ve Dağardı Nahiyeleri Vukuat Kitâbeti'ne, 8 Rebiülevvel 1288'de (28 Mayıs 1871) Kütahya Sancağı Muhasebe Kalemi Masraf Kitâbeti'ne, 20 Cemâziyelâhir 1290 (15 Ağustos 1873) tarihinde Kütahya Sancağı Muhasebesi Varidat Kitâbeti'ne nakledilmiştir. Daha sonra bu görevde iken 1291 malî senesinde (1874-1875) Eskişehir Kazası Umur-ı Maliyesi'nin tahkikine memur olan Osman Nuri Efendi, bu arada 25 Zilhicce 1298 (18 Kasım 1881) tarihine kadar 365-520 kuruş arasında değişen oranlarda maaş almış, 1300 sene-i maliyesinde (1882-1883)¹⁶⁷ Gediz Kazası Umur-ı Maliyesi'nin tahkikine, aynı yıl malî senesinde ise Gediz Kazası Aşar İhale Memuriyeti'ne tayin olmuştur. 22 Safer 1313 (14 Ağustos 1895) tarihinde daha önce bahsi geçen masraf kitâbetine nakledilen Osman Nuri Efendi, bu hizmette iken Tavşanlı ve Eğrigöz nahiyelerinin 22 Safer 1313 senesi aşar ihalesine memur olmuştur (26 Cemâziyelâhir 1317/1 Kasım 1899).¹⁶⁸

SONUÇ YERİNE

Osmanlı'nın en kudretli sadrazamlarından biri olan ve bazı icraatlarıyla da eleştirilen Kanûnî Sultan Süleyman devri sadrazamlarından Rüstem Paşa, kurduğu vakıflarla Osmanlı'nın farklı coğrafyalarında birçok hayır eseri yaptırmıştır. Onun vakıf eserlerinden biri de 945-946 (1538-1539) yılları arasında Anadolu beylerbeyiliği görevinde bulunduğu Kütahya merkezde kendi adıyla inşa ettiği medresesidir. Rüstem Paşa bu medreseyi, Kütahya'daki kısa süreli bu görevi esnasında değil de daha sonra birinci sadrazamlığı devrinde yaptırmıştır. Kütahya'da hamam ve kervansaray gibi başka hayır eserleri de yaptıran Rüstem Paşa'nın bu medresesi, kapısı üzerinde yer alan kitabedeki tarihten de anlaşılacağı üzere 957'de (1550) inşa edilmiştir.

Açık avlulu klasik Osmanlı mimarisiyle inşa edilen ve toplam on hücre ile bir dershaneden oluşan medrese, geçirdiği bazı restorasyonlarla günümüze ulaşmıştır.

¹⁶⁷ Metinde 1305 tarihi geçse de hatalı olmalıdır. Zira devamında yer alan tarihler yine 1300 olarak kayıtlıdır.

¹⁶⁸ BOA, *Dâhiliye Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH. SAİDd)*, No (Kutu). 102, Gömlek No. 193, 93. Ayrıca bk. Mustafa Kocakaya, *Sicill-i Ahval Defterleri'nde Osmanlı Dönemi Kütahyalı Memurlar* (Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 147-148.

Eserlerinin çoğu Mimar Sinan tarafından yapıldığı bilinen Rüstem Paşa'nın Kütahya'daki bu medresesi, Mimar Sinan'ın mimarbaşı olarak imparatorluğun her yanındaki yapılardan sorumlu olduğu bir dönemde inşa edilmiş olsa da Mimar Sinan tezkirelerinde ve ona ait olduğu düşünülen isimsiz risalede geçmemektedir.

Rüstem Paşa'nın yaptığı hayır-hasenât işleriyle ilgili vakfiyenin orijinali günümüze ulaşmasa da onun vakıflarına ait Türkçe vakfiye sûretleri, bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bir defterde kayıtlı bulunmaktadır. Onun bütün vakıflarını ihtiva eden ve sonradan tanzim edildiği anlaşılan bu defterde, Kütahya'daki Rüstem Paşa Medresesi'yle ilgili bilgiler de bulunmaktadır.

Vakfiyesinde bu medrese müderrisine yevmî yirmi akçe verileceği belirtilmekle birlikte ilk müderrisi de dâhil olmak üzere, ilk dönem müderrislerinin kırkar akçe ile görev yaptıkları görülmektedir. Dolayısıyla medresenin vakfiyesine rağmen pâyesinin yükseltildiği ve kırklı olarak hizmet verdiği söylenebilir. Ayrıca Osmanlı'nın son dönemlerinde müderrislik hisselerinin, miras gibi aile bireyleri arasında bölüşülmesi uygulaması bu medrese için de geçerli olup burada da bir müderrislik hissesinin hep aile içerisinde olmak üzere genellikle babadan oğula, bazen de kardeşten kardeşe geçtiği görülmektedir.

Medresenin vakfiye sûretlerine göre burada personel olarak bir müderris, sekiz danışmend, bir bevvâb ve bir ferrâş bulunmaktaydı. Bunlardan müderris yevmî yirmi akçe, danışmendlerin her biri ikişer akçe (toplamda on altı akçe), bevvâb ve ferrâş birer akçe almaktaydı. Buranın ilk müderrisi de Osmanlı âlimi, devlet adamı ve şairlerinden Kınalızâde Ali olup kırk akçe ile buraya atanmıştır. Kendisi dışında on yedi müderrisi daha tespit edilen medresenin hücre sayısına uygun olarak her talebeye birer odanın tahsis edildiği, odalar arasındaki büyük hücrenin ise dersane olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı'nın son dönemine kadar eğitim-öğretim faaliyetlerine devam eden Rüstem Paşa Medresesi'nin, muhtemelen 1930'lardan sonra bazı binalarının harabeye döndüğü ve binalarının önemli bir kısmının 1950-1959 yılları arasındaki bir dönemde

yıkık olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki dönemde de bu binaların uzun bir süre daha tahrip edilmiş halde kaldığı, hatta 1980'ler civarında (1975-1980 yılları arasında) medrese binası taşlarının sökülük ve dökük olduğu ve medresenin ayakta kalan tek parçasının da kapısı olduğu belirtilmiştir. Harap haldeki bu yapının kurtarılması için Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından bu yıllardan itibaren yapılan sondaj ve kazı çalışmalarıyla medresenin izleri ortaya çıkarılmış ve çizilen bir projeye uygun olarak 2005-2006 yıllarında restorasyonu yapılmıştır.

EKLER

Şekil 1: Rüstem Paşa Medresesi'ne ait kitabe (Aralık 2021)

Şekil 2: Rüstem Paşa Medresesi'nin kapısı (Aralık 2021)

Kaynakça

- 1301 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Hüdavendigâr*. [Bursa]: Ferâizcizâde Matbaası, ts.
- 1302 *Sene-i Hicriyesine Mahsûs Salnâme-i Hüdavendigâr*. [Bursa]: Ferâizcizâde Matbaası, ts.
- 1307 *Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi*. [Bursa]: Matbaa-i Vilâyet, ts.
- 1310 *Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi*. [Bursa]: Matbaa-i Vilâyet, ts.
- 1324 *Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi*. Bursa: Matbaa-i Vilâyet, ts.
- Afyoncu, Erhan. “Rüstem Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Aralık 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rustem-pasa>
- Ahmed Cevdet Paşa. *Târîh-i Cevdet*. 1. Cilt (iki cilt bir arada). İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, İkinci Baskı, 1309.
- Aksoy, Hasan. “Kınalızâde Ali Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Aralık 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kinalizade-ali-efendi>
- Altun, Ara. “Kütahya’da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar”. *Sanat Tarihi Yıllığı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü) 11 (1981), 1-11.
- Altun, Ara. “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi”. *Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya. 171-700*. İstanbul: Formül Matbaası, 1981-1982.
- Arıkan, Refik. *Tanzimat Döneminde Kütahya*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Arslantürk, Hacı Ahmet. *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman’ın Veziriazamı Rüstem Paşa*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Atâî, Nev’izâde Atâullah Efendi. *eş-Şekâiku’n-Nu’mâniye ve Zeyilleri: Hadâiku’l-hakâik fî tekmileti’ş-Şekâik*. nşr. Abdülkadir Özcan. 2. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Aydın, Asuman - Öntüğ, M. Murat. “Osmanlı Dönemi Kütahya’daki Eğitim Kurumları (XVIII. Yüzyıl)”. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2 (Bahar 2019), 13-41.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. 2 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbiâlî Evrak Odası Belgeleri [BEO]*. No. 155-11559/1; No. 1905/142818.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Maârif [C.MF.]*. No (Kutu). 133, Gömlek No. 6617.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Sicill-i Ahvâl Defterleri [DH. SAİDd]*. No (Kutu). 102, Gömlek No. 193.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şûrâ-yı Devlet [ŞD]*. No (Kutu). 158, Gömlek No. 156 (Belge Tarihi: H-06-05-1320).
- Çiftçi, Mehdi. “Dönemin Genel Özellikleri, XVII. Asırda Kütahya (Dinî-Sosyal ve Tarihî Yapı)”. *Kütahyalı Bilge Şair Sun‘ullah-ı Gaybî ve Dönemi Sempozyumu (1-3 EKİM 2015)*. 67-88. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016.
- Çiftçi, Mehdi. “Dönemin Genel Özellikleri”. *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni-Bildiriler (7-9 Kasım 2013, Kütahya)*. 33-51. Ankara: TDK Yayınları, 2018.
- Çiftçi, Mehdi. *Süleymaniye Dârülhadisi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.
- Demirpolat, Enver. “Üstad-ı Hikmet Muğlalı Palabıyık Mehmet Efendi (Bir Biyografi Denemesi)”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2010), 127-150.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2007.
- Dumluoğlu, Enbiya. *7 Nolu Kütahya Şer‘iyye Sicili Defterinin (1. Bölüm) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Erden, Yavuz. *Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri (1839-1924)*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Evkaf-ı Hümayûn Mahkemesi 673 Numaralı Sicil* (H. 1300-1301 / M. 1883-1884). Cilt 100. Sayfa 175, Hüküm No: 126, Orijinal Metin No: [83-2].
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. haz. Seyit Ali Kahraman vd. 9. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Güler, Kadir. “Evliya Çelebi’nin Gözüyle Kütahya”. *Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri*. 173-182. İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Kaçar, Mustafa. “Mihrimah Sultan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Aralık 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mihrimah-sultan>
- Karakaş, Ömer. *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya (Germiyan) Sancağı Salnâmeleri*. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Mart 2003.
- Kocakaya, Mustafa. *Sicill-i Ahval Defterleri’nde Osmanlı Dönemi Kütahyalı Memurlar*. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

- Kölemen (Yüce), Serap. *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya Sancağı'nda Eğitim*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Osmanlı Sadrazamları: Hadikatü'l-Vüzerâ ve Zeyilleri*. haz. Mehmet Arslan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.
- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, 1319.
- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye: Matbaa-i Âmire, 1318.
- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye: Asır Matbaası, 1321.
- Soyer Zeyrek, Özlem. *XVIII. Yüzyılda Kütahya Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik Hayata Katkıları*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Şakacı, Bilge Kağan. “Evliya Çelebi ve Kütahya: Geçmiş Yolculuk”. *Turkish Studies* 9/11 (Fall 2014), 517-528.
- Şemseddin Sâmî. *Kâmûs-ı Türkî*. nşr. Ahmed Cevdet. 1-2. Ciltler (iki cilt bir arada). Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.
- Taş, Abdullah Erdem. “Ahterî Dönemi Kütahya'sında İlmî Hayat ve Halîliye Medresesi”. *Ahterî ve Dönemi Bilgi Şöleni-Bildiriler* (7-9 Kasım 2013, Kütahya). 71-99. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Bizans ve Selçukîlerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1932.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965.
- Varlık, Mustafa Çetin. “Evliya Çelebi'ye Göre Kütahya ve Bu Bilgilerin Arşiv Belgeleri ile Karşılaştırılması”. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 4 (1988), 299-308.
- Varlık, Mustafa Çetin. “Kütahya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 6 Kasım 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutahya#1>
- Varlık, Mustafa Çetin. “XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri”. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 3 (1987), 189-271.
- Varlık, Mustafa Çetin. *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1980.
- VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri [VGM.d.]*. No. 635 (*Rüstem Paşa Vakfiyesi Defteri*), 137-167; No. 1134 (*Hurufât Defteri*).
- Yüksel, İ. Aydın. “Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları”. *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*. 219-281. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1995.

Klasik Arap Şiirinde Güzel Sözün Benzetildiği Unsurlara Dair Literal Bir Tarama*

A Literal Scanning about Elements Resembling Beautiful Words in Classical Arab Poetry

Rıfat AKBAŞ**

Öz

Klasik Arap edebiyatı kaynaklarında herhangi bir temanın hangi amaçlarla kullanıldığı ancak sabırlı ve itinalı bir literatür taraması sonucu ortaya çıkabilir. Belli bir tema etrafında teşbih merkezli yapılan itinalı bir literatür taraması sonrasında ortaya çıkacak akademik bir çalışmanın ilgili alandaki araştırmacılara hem zengin bir kaynak sağlayacağı hem de klasik Arap edebiyatının kendisine özgü teşbih dünyasını tanıma fırsatı vereceği kuşkusuzdur. Bu sebeple gerek Câhiliye döneminde gerekse İslâm sonrası dönemin değişik yüzyıllarında yaşamış olan şairlere ait dîvânlar ile antoloji türü eserlerin ilgili bölümleri taranarak hazırlanmış olan bu makalede, hangi sözlerin hayranlık uyandırıp güzel addediildiği veya hangi ifadelerin çirkin görüldüğü meselesine girilmeden sadece güzel sözün benzetildiği unsurlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Şairlerin çeşitli benzetmelere başvurarak muhataplarına ince ve anlamlı mesajlar vermeye çalıştıklarına işaret eden makalede güzel sözün benzetildiği unsurlardan özellikle edebî kaynaklarda yer alan beyitlerin sayısı dikkate alınarak birden fazla şair tarafından dillendirilenler alt başlıklar şeklinde incelenmiş diğerlerine ise icmâlen değinilmiştir. Klasik Arap şiirine bağlı kalınarak güzel sözü yalnızca benzetilen unsurlar ekseninde sistematik bir şekilde konu edinen makalenin akademik alanda göze çarpan önemli bir boşluğu dolduracağı ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Arap Edebiyatı, Şiir, Güzel Söz, Hoş Söz.

Abstract

In classical Arab literature sources, it is possible to reveal what kinds of aims any theme is used for through a patient and elaborate literature scanning. It is doubtless that an academic work, which will emerge after a simile oriented literature scanning, carefully performed around a theme, will not only provide rich sources for researchers of the field but also it will give an opportunity for them to learn the world of simile specific to classical Arab literature itself. For this reason, in this article, the related sections of divan and anthology type works belonging to poets who lived in different centuries both during Jahiliyyah and post-Islamic period were scanned and prepared, and it was tried to determine the only elements which beautiful word was resembled without getting involved in the matter of which words were accepted as beautiful and awoke admiration in people. In the article in which the poets tried to send subtle and meaningful messages to the addressees employing several similes, of the elements where beautiful word was resembled, especially the ones that were pronounced by more than one poet were investigated as sub titles, while the others were mentioned superficially considering the number of the couplets taking place in the literary sources. Relying on the classical Arab poetry, it is anticipated that this article, which only mentions beautiful word in the axis of resembled elements systematically, will fill an important gap receiving attention in academic filed.

Keywords: Arab Language, Arab Literature, Poetry, Beautiful Word, Nice Word.

Giriş

Zekâ süzgecinden geçirilen bir söz aynı zamanda gönle hitap edebilecek bir şekilde ifade edildiği takdirde arzu edilen neticeye ulaşılabilir. Kuşkusuz bu durumun farkında olanların başında edebî sanat ustaları olan şairler gelmektedir. Onlar diğer insanlardan farklı olarak varlığı kendi sanatsal bakış açıları ile değerlendiren, duygu ve düşüncelerini kendilerine özgü bir üslupla kafiyeli, ölçülü ve âhenkli bir şekilde dile

* Geliş Tarihi: 15.10.2021, Kabul Tarihi: 28.12.2021.

** Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, akbasakbasa.1988@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8533-3335.

getiren kimselerdir. Geçmiş İslâm öncesi döneme kadar uzanan Arap edebiyatında bazı orijinal tema ve figürlerin çağlar boyunca irdelenmesi araştırmacılar nezdinde bu edebiyatın muhtevasını daha dikkat çekici hale getirmiştir. Söz konusu edebiyatta göze çarpan temalardan biri de evrensel bir değeri haiz olan güzel sözdür.

Aslında bir şeyin güzel sayılması kişiden kişiye, coğrafyadan coğrafyaya değişkenlik arz edebilir. Başka bir deyişle güzel kavramından neyin kast edildiği hususu gerçek dünyadaki maddi ve manevi değerlerin yanı sıra gelenekler ile birlikte çevreden edinilen kültürle de doğrudan bağlantılıdır. Bununla birlikte adalet, eşitlik, saygı, yardımlaşma, merhamet, alçak gönüllülük, diğerkâmlık, güzel ve tatlı söz gibi bazı erdemlerin her kesimin hoşuna gidebileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Güzel söz hakkında yapılmış olan akademik çalışmalar vardır. Örneğin Ahmet Kazan tarafından hazırlanan *Gazzali'nin İhyau Ulumi'd-din Adlı Eserinin 3-4. Ciltlerindeki Güzel Sözler ve Kaynakları* başlıklı yüksek lisans tezi bu konuda yapılan önemli bir çalışmadır.¹ Özellikle tezin ikinci bölümünde âyet ve hadislerden alınan özlü sözler ile peygamberler, sahabe ve büyük şahsiyetlere ait hikmetli sözlere yer verilmiştir. Adem Ceyhan ve Hasan Yılmaz tarafından kaleme alınan *Arapçada Güzel Sözler Derlemesi Nesrü'l-Leâlî'nin Mensur Bir Tercümesi* adlı makale de bu alana katkı sunan bir diğer önemli bir çalışmadır.² Şu var ki bahsedilen her iki çalışmada da güzel söz müşebbeh ve müşebbehün bih ekseninde inceleme konusu yapılmamıştır. Bu çalışmada ise güzel söz mahiyet ve içerik bakımından değil sadece benzetmeler özelinde ele alınmıştır. Çalışma makale düzeyinde bir araştırma olduğu için istişhâd bazında aktarılan beyitlerin gramatik tahlillerine yer verilmemiştir.

1. Güzel Söz Anlamında Kullanılan İfadeler

“Güzel söz” tabiri bir sıfat tamlaması olduğu için bu tamlamanın anlamını verecek müfred bir sözcük bulunmamaktadır. Bu yüzden “söz” anlamına gelen

¹ Bkz. Ahmet Kazan, *Gazzali'nin İhyau Ulumi'd-din Adlı Eserinin 3-4. Ciltlerindeki Güzel Sözler ve Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 33-90.

² Bkz. Adem Ceyhan – Hasan Yılmaz, “Arapçada Güzel Sözler Derlemesi Nesrü'l-Leâlî'nin Mensur Bir Tercümesi”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/3 (2019), 99-125.

sözcükler güzellik, yumuşaklık, tatlılık, hoşluk, vb. gibi nitelermeleri aldıkları zaman ‘güzel söz’ terkihi ortaya çıkmaktadır. Örneğin Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan *أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ* “Allah’ın nasıl bir misal getirdiğini görmedin mi? Güzel sözü, kökü sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti.”³ âyeti gibi Arap toplumu tarafından sıklıkla kullanılan *مَا أَرْوَقَ عَذْبَةَ لِسَانِهِ* “Dilinin/sözünün tatlılığı ne de zariftir.”⁴ ifadesinde görüldüğü üzere sözün güzelliği ve tatlılığı “söz” anlamına gelen kelimelerin öncesinde veya sonrasında zikredilen tamamlayıcı ibarelerle belirlenmiştir.

Klasik Arap şiirinde genellikle kelâm (كلام), elfâz (الفاظ), ahbâr⁵ (أخبار), ibârât⁶ (عبارا), lügat⁷ (لغة), lisân⁸ (لسان), kavî (قول), hadîs⁹ (حديث), vahiy¹⁰ (وحي), mekâl¹¹ (مقال), mekâlet¹²

³ *Kur’an Yolu* (Erişim 6 Temmuz 2021), İbrahim 14/24.

⁴ Ebû Muhammed Sâbit b. Ebî Sâbit Saîd el-Kûfî el-Lugavî, *Halku’l-insân*, thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1985), 181.

⁵ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve’l-tebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü’l-Hâneçî, 1418/1998), 1/277.

⁶ Siracüddin Muhammed, *Mevsû’atu revâi’i’ş-şî’ri’l-‘Arabî* (Beyrut: Dâru’r-Râtibi’l-Câmiyye, ts.), 4/24.

⁷ Ebû Sa’d, Süveyd b. Kâhil b. Hârise el-Yeşkürî, *Dîvânu Süveyd b. Ebî Kâhil el-Yeşkürî*, thk. Şakir el-Âşûr (Dimaşk: 2012), 51.

⁸ Ebû Saîd el-Hasen b. el-Hüseyn b. Ubeydillâh el-Atekî es-Sükkerî, *Dîvânü Ebi’l-Esved ed-Dü’elî*, thk. Muhammed Hasan Âl Yasin (Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hilâl, 1418/1998), 40; Ebû’s-Saadât Ziyâüddîn Hibetullah b. Alî b. Muhammed İbnü’ş-Şecerî, *Muhtârâtü şu’arâ’i’l-‘Arab*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1412/1992), 32.

⁹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-Şî’r ve’ş-şu’arâ’*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire: Dâru’l-Maârif, 1377/1957), 2/616; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Dîvânü’l-me’ânî*, thk. Ahmed Selim Gânim (b.y: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1424/2003), 1/482, 483.

¹⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *‘Uyûnü’l-ahbâr* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1343/1925), 4/82.

¹¹ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdirabbih, *el-‘İkdü’l-ferid*, thk. Müfid Muhammed Kumayha (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1404/1983), 2/280.

¹² Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. Temîm el-Ensârî el-Husrî, *Zehrü’l-âdâb ve semerü’l-elbâb*, haz. Selahüddin el-Hevârî (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye Seydâ, 1421/2001), 1/35.

(مقالة), nutk (نطق),¹³ mantık¹⁴ (منطق), mizved¹⁵ (منود), kevâfi¹⁶ (قوائی) ve şevârid¹⁷ (شوارد) şeklinde göze çarpan kavramların tümü söz anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla yukarıda değinildiği üzere bu kavramlara hoş, yumuşak, tatlı vb. gibi nitelermeler birleştirildiği takdirde “güzel söz” manası kast edilmiş olur.

İhtiyaç halinde söylenmesi, yerine göre ifade edilmesi, ne çok kısa ne de çok uzun olması, cümle ve ifade tarzlarının titizlikle seçilmesi şeklinde söz için dört şart sıralayan Mâverdi'nin (öl. 450/1058) bu açıklamalarından sözün gelişi güzel söylenmemesi gerektiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Ayrıca teşbih, mecaz ve istiare gibi edebî sanatlarla bezenmiş olması kadar tutarlı, ölçülü ve seviyeli olmasına da özen gösterilmesi istenmektedir.

Burada güzel sözün muhataplar nezdindeki etkisi ve kıymetine binâen söz-sükût mukâyesesinde tercihini bariz bir şekilde sözden yana kullananların yaklaşımlarını da aktarmak uygun bir adım olacaktır. Söz-sükût mukâyesesi bağlamında ilk olarak göze çarpan muallaka şairlerinden Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın (öl. 609 [?]) aşağıda yer verilen şu beyitleridir:

وَكَاثِن تَرَى مِنْ صَامِتٍ لَكَ مُعْجِبٍ   زِيَادَتُهُ أَوْ نَقْصُهُ فِي التَّكَلُّمِ
لِسَانُ الْعَقَى يَصْنَفُ وَيُصْنَفُ فُؤَادُهُ   فَلَمْ يَبْقَ إِلَّا صُورَةُ اللَّحْمِ وَالِدَمِّ

Dikkatini çeken nice suskun görürsün;

Fazlalığı ya da noksanlığı (belli olur) konuşmasında.

Kişinin dili (onun) yarısıdır, diğer yarısı da kalbidir,

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Dîvânu'l-İmâmi's-Şâfiî*, haz. Ömer et-Tebbâ' (Beyrut: Dâru'l-Erkam bin Ebi'l-Erkam, 1416/1995), 99.

¹⁴ Ebü'l-Hâris Zürrumme Gaylân b. Ukbe b. Ma'dî b. Amr el-Kahtânî, *Dîvânu Zürrumme*, haz. Ahmed Hasan Besec (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1995), 104; Şâfiî, *Dîvânu'l-İmâmi's-Şâfiî*, 114.

¹⁵ Ebü'l-Velîd Hassân b. Sâbit b. el-Münzir el-Ensârî, *Dîvânu Hassân b. Sâbit*, thk. Abede Mühennâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1994), 81; Yemân b. Ebi'l-Yemân el-Bendenîcî. *et-Takfiyye fi'l-luğa*, thk. Halil İbrahim el-Atiyye (Bağdad: Matbaatu'l-Ânî, 1976), 335.

¹⁶ Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve şemerü'l-elbâb*, 1/50; Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Alî b. Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, thk. İhsan Abbas - Bekir Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1996), 5/404.

¹⁷ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 5/404.

¹⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, haz. Komisyon (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1434/2013), 443.

*Böylece geriye bir şey kalmaz et ve kan dışında.*¹⁹

Züheyr, söylenen sözler karşısında edebiyale suskunluğunu koruyanlara karşı bir hayranlık duyulabileceğini kabul eder ama ona göre bir kişinin asıl değeri ve karakteristik yapısı doğrudan konuşmasıyla irtibatlıdır.²⁰ Bu durumda Züheyr'e göre güzel ve etkili konuşma mükemmel bir dinleyici olmanın ötesinde bir şeydir. Aslında onun bu beyitlerinde altını çizdiği husus, Arap toplumu tarafından dillendirilen *إنَّ المرءَ بأصغرِّه لسانه وقلبه* "Birey, ancak iki ufak parçasıyla yani dili ve kalbiyle bireydir."²¹ cümlesiyle de vurgulanmaya çalışılmıştır.

Öte yandan söz ve sükûtta hangisinin daha üstün olduğuna ilişkin klasik dönem ilim meclislerinde cereyan eden diyaloglara bakıldığında özellikle fakih, muhaddis veya mutasavvıf kimliği daha ağır basan şahsiyetlerin sükûtta söze, edebî kimliği ön plana çıkan bireylerin ise sözü sükûta tercih ettikleri görülmektedir. Bahse konu olan meseleye temas edenlerden Câhiz (öl. 255/869) karşıt sayılabilecek çeşitli görüşleri aktardıktan sonra şöyle der: "Faydası (kimi zaman) umumi (kimi zaman) hususi olan söze, yararı sahibinden öteye geçmeyen sükût tercih edilip ondan daha faydalı görülebilir mi? Râviler (öteden beri) sükût edenlerin sessizliğini değil konuşanların sözlerini ve ifadelerini aktarmışlardır. Yüce Allah (c.c.) peygamberleri sükût etmek için değil konuşmak için göndermiştir. (Öte yandan) sükûtun övülmeye değer görüldüğü

¹⁹ Züheyr b. Ebî Sülmâ (Rebîa) b. Riyâh el-Müzenî, *Dîvânu Züheyr b. Ebû Sülmâ*, haz. Ali Hasan Fâur (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408/1988), 111, 112.

²⁰ Nitekim diğer bir muallaka şairi Tarefe b. Abd (öl. 564 [?]), *على عوارته لندليل*, "وَإِنَّ لِسَانَ المرءِ ما لم تُكُنْ لَهُ / حِصَاةٌ"، *"Mantık olmadığında, kişinin dili onun kusurlarına bir delildir."* deyip akıl süzgecinden geçirilmeyen konuşmaların insanın kişilik yapısını ortaya çıkardığını belirtmektedir. bkz. Ebû Amr Tarafe b. el-Abd b. Süfyân b. Sa'd el-Bekrî, *Dîvânu Tarafe b. el-'Abd*, haz. Mehdi Muhammed Nâsırüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423/2002), 67; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. İsâ el-A'lem eş-Şentemerî, *Dîvânü Tarafe b. el-'Abd Şerhu'l-A'lem eş-Şentemerî*, nşr. Dürriyye el-Hatîb - Lutfî es-Sakkal (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, ts.), 92.

²¹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis ve şahzû'z-zâhîni ve'l-hâcis*, thk. Muhammed Mürsî el-Hûlî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1402/1982), 1/55; Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî, *Faşlü'l-makâl fi şerhi Kitâbi'l-Emsâl*, thk. İhsan Abbas - Abdülmecid Âbidîn (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1391/ 1971), 136, 137.

yerler az, sözün ise çok fazladır. (Zaten) uzun süreli bir sükût dili (cümle akışını) bozar.”²²

Câhiz’in bu yaklaşımı bazı edebî eserlerde yer alan şu dizelerde de karşımıza çıkmaktadır:

حَلَقَ اللِّسَانَ لِطُقَيْهِ وَبَيَانِهِ   لَا لِلسُّكُوتِ، وَذَاكَ حَظُّ الأَخْرَسِ
فَإِذَا جَلَسْتَ فَكُنْ مُجِيباً سَائِلاً   إِنَّ الكَلَامَ يُزَيِّنُ رَبَّ المَجْلِسِ

Allah, konuşma ve açıklama için yaratmıştır dili;

Sükût için değil, (zaten) sükût kaderidir dilsizin.

(Bir yere) oturduğunda cevap veren, soru soran ol!

*Zira söz güzelleştiriyor sahibi olduğun meclisin.*²³

Kûfe dil mektebinin önemli temsilcilerinden Sa‘leb lakaplı Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd’e (öl. 291/904) nispet edilen ve inanç merkezli bir yaklaşımla dillendirilen aşağıdaki beyitler onun da tıpkı Câhiz gibi söz-sükût arasında net bir ayrıma giderek sözü sükûta tercih ettiğini göstermektedir:

لَوْلَا الكَلَامُ لَمَا تَبَيَّنَّا الهُدَى   وَتَعَطَّلَتْ فِي دِينِنَا الأَحْكَامُ
فَرَبَّنَا الكَلَامَ، إِذَا أَرَدْتَ تَكَلُّمًا   وَوَدَعْنَا المُضْوَءَ، فِي المُضْوَءِ مُلَامًا
وَالنُّطْقُ أَفْضَلُ مِنْ صُمَاتٍ مُتَّهَمَةٍ   جَاءَ الكِتَابُ بِذَاكَ، وَالإِسْلَامُ

Doğru yolu açıklayamazdık söz olmasaydı;

Atıl kalırdı dinimizin ahkâmları

Konuşmak istediğinde sözünü tart;

Bıkkınlık verdiği için terk et fazlalıkları.

Konuşma, töhmetli suskunluktan iyidir;

²² Câhiz *el-Beyân ve ‘l-tebyîn*, 1/272. Daha çok farklı görüş ve eleştirileriyle ön plana çıkan Selefî âlim İbn Teymiyye (öl. 728/1328) “Hayra yönelik فالتكلم بالخير خير من السكوت عنه، والصمت عن الشر خير من التكلم به” diyerek konuşmak ondan sükût etmekten, şerre yönelik sükût (da) ondan konuşmaktan daha iyidir.” diyerek gerek söz gerekse sükûtu iyi-kötü ekseninde değerlendirmiştir. bk. Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn İbn Teymiyye, *Mecmû ‘u fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Mücemmeu’l-Melik Fehd li’t-Tabbâti’l-Mushafi’ş-Şerif, 1425/2004), 11/200.

²³ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü ‘l-üdebâ’ ve muhâverâtü ‘ş-şu ‘arâ’ ve ‘l-bülegâ’*, haz. İbrahim Zeydân (Mısır: Mektebetü’l-Hilâl, 1902), 31.

*Kur'ân ve İslâm getirmiştir bunları.*²⁴

Bazı kaynaklarda yer alan “Şüphesiz ki dilin hareketliliği artarsa tatlılığı da zariflik kazanır.” açıklaması konuşkan bir dilin zamanla daha da açılacağı ve daha güzel ifadeler geliştireceğini ön görmektedir.²⁵ Aynı şekilde Abbasî dönemi hatip ve kâtiplerinden Attâbî'ye (öl. 220/835) nispet edilen “Eğer dil işlevinden engellenirse harflerin mahreçlerini çıkartmada zorluk çeker.”²⁶ şeklindeki tespit, dilin uzun bir müddet hareketsiz bırakılmamasını öğütlemektedir ki bu açıklamalardan sözün sükûta tercih edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Elbette ki bazı sözler onur kırıcı ve aşağılayıcıdır ve bu gibi durumlarda suç dilde değil dilin sahibindedir. Eğer bazen sükût söze tercih edilmişse de bu lüzumsuz konuşmalara hasredilmiş²⁷ ya da kişinin kendisini veya yakınlarını tehlikeye atma olasılığı üzerinden okunmuştur. Nitekim bu durum klasik Arap şiiri ve deyimlerde sıklıkla dile getirilmiştir.²⁸ Kaldı ki dil yarasının kesici alet yaralarından daha ağır olduğuna ilişkin ileri sürülen görüşlerin tümünde dolaylı olarak güzel ve tatlı sözün önemi vurgulanmak istenmiştir. Kısacası dil, sahibinin ilmi kapasitesi, ahlaki eğitimi ve olgunluk düzeyiyle doğrudan ilişkili olduğu için güzel kullanıldığında güzel, kötü kullanıldığında ise kötü sonuçlara neden olabilmektedir. Mevzubahis edilen konunun en dikkat çekici örneği dil âlimi ve ahlâk felsefecisi er-Râgıb el-İsfahânî'nin (öl. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği) naklettiği şu rivayettir: “Lokman Hekîm, kesilmiş bir hayvanın en güzel ve en kötü parçasını isteyen efendisine hayvanın dilini götürmüş, güzel olduğu zaman bundan daha güzeli, kötü olduğu zaman da bundan daha kötüsü yoktur” demiştir.²⁹

²⁴ Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed b. İshâk b. Yahyâ el-Veşşâ', *Kitâbü'l-Müveşşâ: ez-Zarf ve'z-zurefâ*, thk. Kemal Mustafa (Mısır: Mektebetü'l-Hâneçî, 1372/1953), 11.

²⁵ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-edeb*, thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992), 1/532.

²⁶ İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 2/307.

²⁷ İbn Abdîlberr en-Nemerî, *Behcetü'l-mecâlis*, 1/60-63.

²⁸ Şâfî, *Divânu'l-İmâmi 'ş-Şâfi 'i*, 116; Ebü Ubâde el-Velîd b. Ubeyd et-Tâi Buhtürî, *el-Hamâse*, haz. Kamil Mustafa (Kahire: el-Matbaatü'r-Rahmaniyye, 1929), 401-405; Ebü Ubeyd el-Bekrî, *Faşlü'l-makâl fi şerhi Kitâbi'l-Emsâl*, 21-25.

²⁹ Râgıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 32.

2. Klasik Arap Şiirinde Güzel Sözün Benzetildiği Unsurlar

İçinde hoşgörü, samimiyet ve zarafet barındıran bir sözün muhataplarının iç dünyasında daha fazla etkili olacağı inkâr edilemez. Nitekim İslâmî literatürde güzel ve tatlı söz sahibi insanların mükâfatlandırılacağı bildirilmekte ve bu güzel davranışın yaygınlaştırılması temel hedefler arasında gösterilmektedir. Örneğin Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından söylenen *الْكَلِمَةُ الطَّيِّبَةُ صَدَقَةٌ* “Güzel söz sadakadır.”³⁰ hadisi ile Hz. Ömer’e nispet edilen *الْبِرُّ شَيْءٌ هَيِّئٌ: وَجْهٌ طَلِيقٌ وَكَلَامٌ لَيِّنٌ* “İyilik kolay bir şeydir: Güler yüz ve yumuşak sözdür.”³¹ ifadesi bir yandan güzel konuşmanın karşılıksız kalmayacağını öğütlerken diğer yandan güzel söz söylemeyi doğrudan teşvik etmektedir.

Hz. Peygamber’in ünlü şairlerinden Kâ‘b b. Mâlik el-Ensârî’nin (öl. 50/670)

وَمَوَاعِظُ مِنْ رَبِّنَا نُهْدِي بِهَا
بِلِسَانٍ أَزْهَرَ طَيِّبِ الْأَنْوَابِ

(İnsanları) Rabbimizden (gelen) bazı öğütlerle,

*Çiçek ve tertemiz elbise gibi olan bir dille doğru yola iletiyoruz.*³²

beytinde dilin estetik boyutu ve iffetine dikkat çekilerek insanların ancak bu şekilde hidayet bulabileceğine vurgu yapılmıştır.

Aslında güzel ve estetik sözler dinî ve kültürel değerlerle yoğrulmuş anlamlar üzerinden tespit edilebilir. Bununla birlikte özellikle benzetilen unsurlar açısından iyi-kötü, güzel-çirkin, seviyeli-seviyesiz, etik veya netice odaklı olduğuna ilişkin bir kanaate de varılabilir. Zira teşbih sanatı anlatımı güçlendirdiği gibi iki varlık arasındaki ortak niteliği de belirgin kılar. Binaenaleyh eğer bir söz güzel, büyüleyici ve değerli addedilen şeylere benzetilmişse bu durumda asıl hedefi en güzeli ortaya koymak olan

³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-Şâhih* (Lübnân: Dâru’t-Te’sîl, 1433/2013), “Edeb”, 34 (No: 6028).

³¹ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebü’d-Dünyâ, *Kitâbu’s-Şumt ve âdâbü’l-lisân*, thk. Necm Abdurrahman Halef (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1406/1986), 397; Ebü’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân İbn Receb, *Leâ‘ifü’l-ma‘ârif fî mâ li-mevâsîmi’l-‘âm mine’l-vezâ‘if*, thk. Yasin Muhammed es-Sevvâs (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1420/1999), 410.

³² Ebû Abdillâh Kâ‘b b. Mâlik b. Ebî Kâ‘b Amr el-Ensârî, *Dîvânu Ka‘b b. Mâlik el-Ensârî*, thk. Sâmî Mekki el-Ânî (Bağdad: Mektebetü’l-Maârif, 1386/ 1966), 181.

edebî sanat ile onun en önemli malzemesi sayılan dilin gerçek görevi arasında tam bir örtüşme sağlanmış demektir.

Klasik Arap edebiyatında güzel söze dair beyitler genel başlık sayılabilecek medih (övgü), hiciv (yergi), doğa tasviri, gazel, hikemiyât, zühdiyyât, fahr (gurur), i'tizâr ve isti'tâf (teveccüh) ve risâ, (ağıt) temaları içerisinde daha çok medih ve gazel kategorileri altında göze çarpmaktadır. Benzetildiği unsurlar arasında ise sihir, rengârenk bahçeler, bal, değerli taşlar ve güvercin gerdanlığı birden fazla şair tarafından dillendirildiği için sadece bu unsurlar alt başlıklar şeklinde ele alınmıştır.

2.1. Sihre Benzetilmesi

Güzel sözü sihre benzetenler, muhatabı etkisi altına alan ve onu kolayca ikna edebilen büyümlü ifadeleri kast ederler. Bu yönde bir benzetme yapan ilk kişi Hz. Peygamber'dir (s.a.v.). İmam Buhârî'nin (öl. 256/870) aktardığına göre Medine'nin doğu taraflarından gelen iki kişi halka hitap ettikten sonra halk bu kişilerin konuşmalarına hayran kalmış ve bu hadise sonrasında Hz. Peygamber “Şüphesiz bazı ifadeler gerçekten de sihirdir.” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.³³ Sihrin yaldızlı sözler söyleme aracılığıyla göz boyama ve aldatma yönünün olması hasebiyle ilgili hadiste insanları hayran bırakacak sözlerin sihre benzetilmesini olumsuz anlamda değerlendirenler olmuştur; ancak özellikle belagatçılar, edebî sanatları haiz, açık ve anlaşılır bir sözün sihre benzetilmesine olumlu bakmışlardır.³⁴ Bazı edebî eserlerde yer alan “Güzel söz düğüm üfürüklerinden birisidir.” açıklaması da belagatçıların bu olumlu yaklaşımlarında haklı olduklarını göstermektedir.³⁵

Güzel sözü sihre benzeten şairlerden Beşşâr b. Bürd el-Ukaylî (öl. 167/783-84) ilgi duyduğu bir kadın için *سَكَرَتْ لِسَانَهَا هَارُوتَ يَنْفُثُ فِيهِ سِحْرًا* “*Sanki dilinin altında ona üfleyip büyümlü kılan Hârût vardır.*”³⁶ diyerek insanlara büyü yapmayı öğreten iki melekten biri olan Hârût ismini zikretmiş ve mahbubunun fiziki özellikleri yerine sözlerindeki

³³ Buhârî, “Tıb”, 48 (No: 5767).

³⁴ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Cemheretü'l-emşâl*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim - Abdülmecid Katâmiş (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1408/1988), 1/13, 14.

³⁵ Husrî, *Zehri'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, 1/29; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 5/402.

³⁶ Ebû Muâz Beşşâr b. Bürd el-Ukaylî, *Dîvânü Şi'ri Beşşâr b. Bürd*, thk. Bedreddin el-Alevî (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1981), 118. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/276.

büyüleyici güzelliği anlatmayı tercih etmiştir. Zira kimi şairlerin de işaret ettiği gibi dil, dış görünüşe bakılmadan birisinin yerilmesi veya övülmesi noktasında kabul edilebilir bir kıstastır.³⁷

Şair Ebû Temmâm'ın (öl. 231/846) Ebû Said Muhammed b. Yûsuf et-Tâî'yi kast ederek sarf ettiği şu dizelerde de sihre atıf yapılmıştır:

فَأَيْنَ قَصَائِدُ لِي فِيكَ تَأْبَى   وَتَأْتَفُ أَنْ أَهَانَ وَأَنْ أُدَالَا
هِيَ السِّحْرُ الْحَلَالُ لِمِجْتَلِيهِ   وَلَمْ أَرَ قَبْلَهَا سِحْرًا حَلَالًا

Seninle alakalı kasidelerim nerede?

Suçlanıp küçük düşürüleceğimi engelleyecek.

O kasideler, dikkatli bakanlar için helal sihirdir;

*Ben helal sihir görmedim şimdiye dek.*³⁸

Güzel sözü sihre benzeten diğer bir şair daha çok hicivleriyle tanınan İbnü'r-Rûmî'dir (öl. 283/896). Kendisi bir kadının sözlerini nitelerken *وَحَدِيثُهَا السِّحْرُ الْحَلَالُ لَوْ أَنَّهُ / لَمْ يَجْنِ* “Onun sözü, eğer kendisini koruyan âşığı öldürmezse helal sihir gibidir.” diyerek nitelediği kadının sözlerinden temkinli ve akli başında bir âşığın bile etkilenebileceğini söyler. Devamında *إِنْ طَالَ لَمْ يَمْلِكْ وَإِنْ هِيَ أَوْحَزَتْ / وَدَّ الْمِيحَدُّثُ أَنَّهَا لَمْ تُؤْجِرْ* “Eğer uzun konuşursa bıkkınlık vermez, veciz konuştuğu zaman ise dinleyici kısa kesmemesini arzular.”³⁹ diyen İbnü'r-Rûmî nitelediği kadının, düşünülenin aksine uzun konuşmasının dinleyenlerin ilgisini daha fazla çektiğini de ifade eder.

Kimi edip ve şairlerin güzel sözü sihre benzettikten sonra özellikle helal nitelmesini kullanmaları İslâmî öğretilerde sihrin net bir dille yasaklanmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁰ Böylece onlar muhabbet duydukları kişilerin büyüleyici ve gönül çelici sözlerini, paranormal yöntemlerle kandırma, aldatma, göz boyama ve yaldızlı

³⁷ Müberred, *el-Kâmil fi'l-edeb*, 2/652; Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 443.

³⁸ Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve şemerü'l-elbâb*, 1/30.

³⁹ Ebü'l-Hasen es-Serî b. Ahmed b. es-Serî er-Reffâ', *el-Muhib ve'l-maḥbûb ve'l-meşmûm ve'l-meşrûb*, thk. Teition von Misbâh Galâvuncî (Dımaşk: Matbûâtü Macmai'l-Lügati'l-Arabiyye, 1407/1986), 1/159; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Dîvânü'l-me'ânî*, thk. Ahmed Selim Gânim (b.y: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 1/483; Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve şemerü'l-elbâb*, 1/32.

⁴⁰ Sihrin kesin bir şekilde yasaklandığına ilişkin bkz. Buhârî, “Tıb”, 48 (No. 5764).

sözlerle oyalama şeklinde⁴¹ doğa kanunlarına aykırı olan vakalara gerçek görüntüsü kazandırıp kendi emellerine ulaşmaya çalışanların sözlerinden ayrı tutmaya çalışmışlardır.

2.2. Güzel Bahçelere Benzetilmesi

Her şairin doğadan ilham alarak şiir yazdığı muhakkaktır hatta bazı şairler sadece doğa tasvirleriyle ön plana çıkmışlardır. Çiçekler, çeşitli çimlenmeler, çalılar ve farklı ağaç türleriyle yeşilin her tonunu içinde barındıran bahçeler ise doğanın güzelliğini yansıtan en görkemli alanlardan sayılır. Bu yüzden kimi şairler güzel sözü hoş manzaralı bahçelere benzetmişlerdir. Örneğin Câhiliye dönemi şairlerinden Cirân el-Avd⁴² “*Öyle bir söz ki, bakla onun (yağmur gibi) serpmeleriyle sulansa yetişecek ve kurumuş dikenli çalı (da) yeşerecek.*”⁴³ manasına gelen bu beytinde kurumaya yüz tutmuş bir yerin yağmur suyuyla can bulup yemyeşil bir mekana dönüşmesinden sonraki hali ile güzel söz arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır.

Beşşâr b. Bürd *وحيث كانه قطع الروض / وفيه الحمراء والصفرَاء* “*Öyle bir söz ki onu, içinde kızılık ve sarılık bulunan bahçeden bir parça sanırsın.*”⁴⁴ beyti ile *وَكأنَّ رجع حديثها / قطع الرياض* “*Onun sözünün yankısı (geri dönüşü) çiçeklerle bürünmüş bahçeden bir parçadır.*”⁴⁵ beytinde ağızdan çıkan sözleri sadece bahçelere benzetmekle kalmayıp bahçeleri ayrıca çiçeklerle birlikte zikrederek adeta güzellikler içindeki bir güzelliği ve narinliği nitelemiştir. Beşşâr b. Bürd’ün, “*Hazırlanmış olduğundan dolayı göz çukurları siyahlaşmış olan var ya! Onun sözleri bahçelerdeki meyveler gibidir.*” manasına gelen *وَدَعَجَاء المِحاجر من معد / كأن حديثها تمر الجنان*⁴⁶ beytinde de bu yönde bir teşbih göze çarpmaktadır.

⁴¹ Gülay Karaman, *Klasik Türk Edebiyatında Sibir* (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 33, 34.

⁴² İlgili kaynaklara müracaat edilmiş fakat şairin kesin vefat tarihine yönelik bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁴³ Âmir b. el-Hâris en-Nümeyrî Cirân el-Avd, *Dîvânu Cirân el-'Avd en-Nümeyrî*, haz. Ahmed Nesim (Kahire: Matbaatu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2000), 21. Câhiz *el-Beyân ve 't-tebyîn*, 1/281.

⁴⁴ Beşşâr b. Bürd, *Dîvânu Şi'ri Beşşâr b. Bürd*, 11; Câhiz, *el-Beyân ve 't-tebyîn*, 1/277.

⁴⁵ Beşşâr b. Bürd, *Dîvânu Şi'ri Beşşâr b. Bürd*, 118.

⁴⁶ Beşşâr b. Bürd, *Dîvânu Şi'ri Beşşâr b. Bürd*, 235; Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve şemerü'l-elbâb*, 1/43.

Güzel söz ve bahçeleri yan yana getirip kişileştirme sanatı doğrultusunda bir örnek sunan Abbâsî dönemi şairlerinden Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî (öl. 354/965) *وَدَكِيَّ رَائِحَةَ الرِّيَاضِ كَلَامُهَا / تَبْغِي النَّسَاءَ عَلَى الْحَيَا فَتُفَوِّحُ* “Bahçelerin güzel ve keskin kokusu onların sözüdür. Yağmuru övmek istediklerinde kokarlar.”⁴⁷ beytinde doğrudan güzel sözü bahçelere benzetmemişse de etrafa yaydıkları güzel kokularıyla yağmur bulutlarına teşekkür ettiklerini söyleyerek aslında bahçelerden etrafa yayılan bu kokuların bir tür söz olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁸

Arap nesîr sanatının usta kalemlerinden Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (öl. 414/1023), aktardığına göre şair Ebü'l-Aynâ (öl. 283/896) İbnü'l-Mukaffâ'nın (öl. 142/759) edebî kişiliği hakkında şu şekilde iltifatlarda bulunmuştur: *كَأَنَّ كَلَامَهُ لَوْلُوْهُ مَشْوَرٌ، أَوْ وَشِيٌّ* “Onun sözü etrafa saçılmış bir inci veya süslemeli bir kumaş ya da bol yağmur almış bir bahçe gibiydi.”⁴⁹ Ebü'l-Aynâ, İbnü'l-Mukaffâ'nın ağzından çıkan sözlerin her bir kelimesinin anlamlı olduğu kadar kıymetli olduğuna değerli taşlar üzerinden işaret etmiştir. Cümlelerin birbiriyle olan ahenk ve insicamını vurgulamak için işlenmiş bir kumaşı örnek veren Ebü'l-Aynâ yeteri düzeyde yağmur suyu almış bir bahçeden de söz ederek aslında mantıklı, güzel ve etkileyici bir dilin yemyeşil manzarasına doyum olmayan bahçeler gibi huzur kaynağı olabileceğini anlatmaya çalışmıştır.

Gerçekten de doğa özlemi ve sevgisinin bir müsebbibi olarak öteden beri var olan ya da insan eliyle oluşturulan bahçeler gerek barındırdığı çeşitli ağaç, çiçek ve bitkilerin muhteşem manzarası, gerek etrafa yaydığı güzel koku, gerekse ruha dinginlik veren yeşilliğiyle birçok edip ve şairin ilham kaynağı olmuştur. Öyle ki Sanevberî (öl. 334/945-46) gibi bazı şairler neredeyse tüm kasidelerini sadece bahçe ve çiçek

⁴⁷ Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen el-Mütenebbî, *Divânü'l-Mütenebbî* (Beyrut: Dâru Beyrut, 1403/1983), 69.

⁴⁸ Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *et-Tibyân fî şerhi'd-Divân Şerhu Divâni'l-Mütenebbî*, nşr. Mustafa es-Sekkâ vd. (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts), 1/255.

⁴⁹ Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbas et-Tevhîdî, *el-Beşâ'ir ve'z-zehâ'ir*, thk. Vedat el-Kâdî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1408/1988), 8/54.

tasvirlerine hasretmişlerdir.⁵⁰ Hatta Sanevberî'nin kasidelerindeki bahçe ve çiçek tasvirlerinin çoğunluğunu göz önünde bulundurup الروضيات başlığıyla eser yazarlar bile olmuştur.⁵¹

Buldukları alanların bir nevi nefesi olan güzel ve gönül ferahlatıcı yemyeşil bahçeler kimi şairlerin şiirlerinde benzeyen unsur olarak da yer almaktadır. Örneğin Sanevberî'nin muasırı olan Küşâcim lakaplı Ebü'l-Feth Mahmûd b. el-Hüseyn es-Sindî (öl. 360/971), Mısır hakkında yazdığı kasidesinde göz kamaştırıcı bahçeler ile rengârenk çiçeklerin süslediği alanların güzelliğine binaen *Sanki Mısır, gözlerin ve gönüllerin iştah duyduğu/arzuladığı (gerçek) Cennet'tir.*" şeklinde bir ifade kullanarak muhteşem manzaralı bahçelere sahip olan Mısır diyarını ahiretteki cennete benzetmiştir.⁵²

2.3. Bala Benzetilmesi

Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû Hilâl el-Askerî'nin (öl. 400/1009) "Tüm insanlar sözün tatlılığını balın tatlılığına benzetir."⁵³ şeklindeki açıklamasından da anlaşılacağı üzere halk arasında bu denli yaygın olan bir benzetmeye edip ve şairler de kayıtsız kalmamışlardır. Nitekim klasik Arap edebiyatında muhatabın ruhuna etki edecek yumuşak ve kulağa hoş gelen sözlerin güzelliğine yönelik kasideler yazılmış ve bu kasidelerin bazı beyitlerinde güzel sözler, tatlılığının yanı sıra hasta bedenlerin şifa kaynağı olarak da bilinen bala benzetilmiştir. Örneğin Muhadram şairlerden Ebû Züeyb el-Hüzelî (öl. 28/648-49) 23 beyitlik kasidesinin ilgili pasajında muhabbet beslediği kadının sözlerini sütle karıştırılmış bala benzeterek şöyle der:

وَإِنَّ حَدِيثًا مِنْكَ لَوْ تَبَدَّلْتَهُ
جَنَى النَّحْلِ فِي أَلْبَانِ عَوْذٍ مَطَافِلِ

Senden gelen bir söz (etrafa) yayıldığında, sanki o,

⁵⁰ Nasuhi Ünal Karaarslan, "Sanevberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Ekim 2021).

⁵¹ Fidâ Muhammed Ganim, "eṭ-Ṭabî'atü'l-mâiye fî şî'ri's- Şanevberî", *Mecelletü'l-Belkâ' li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât*, 17/1 (2014), 83.

⁵² Ebü'l-Feth Mahmûd b. el-Hüseyn b. es-Sindî b. Şâhek, *Dîvânu Küşâcim*, thk. Nebevî Abdülvâhid Şa'lân (Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî, 1417/1997), 225.

⁵³ Ebû Hilâl el-Askerî, *Dîvânü'l-me'ânî*, 1/483.

*Develerin sütüne karıştırılmış bal arısının mahsulüdür.*⁵⁴

Emevîler devrinde tabiat tasvirleriyle öne çıkan şair Ebü'l-Hâris Zürrümme Gaylân b. Ukbe el-Kahtânî (öl. 117/735) de karşılaştığı bir dostuyla aralarında geçen samimi konuşmayı, kaynağından süzülen berrak bir suyla karıştırılmış olan bala benzetmiş ve şöyle demiştir:

وَلَمَّا تَلَقَيْنَا جَرَّتْ مِنْ عُيُونِنَا   دُمُوعٌ كَفَفْنَا مَاءَهَا بِالْأَصَابِعِ
وَنَلْنَا سِقَاطاً مِنْ حَدِيثِ كَأَنَّهُ   جَنَى النَّخْلِ مُزْجِجاً بِمَاءِ الْوَقَائِعِ

*Seninle karşılaştığımızda akıyordu gözlerimizden
Parmaklarımızla sildiğimiz yaşlar.
Öyle bir konuşmaya daldık ki sanki o,
Zirvelerden akan suyla karıştırılmış bir bal.*⁵⁵

Diğer bir şair “Bir söz ki göz
nazarından korkmazsan eğer, sanki o baldır ya da baldan daha hoştur.”⁵⁶ diyerek ruhun derinliklerine işleyen cümleleri baldan daha tatlı görmüş ve لو أنك تستشفي به بعد سكرة / من الموت / إذا ساقطته الشهد أو هو أطيّب “Eğer ölüm sarhoşluğundan/hastalığından sonra onun ile şifa dilersen neredeyse bu sarhoşluk yok olacaktır.”⁵⁷ şeklindeki betimlemesiyle güzel sözlerin gönüllerde bıraktığı etkiyi ölüm anındaki hastalığın bile şifası sayarak oldukça mübalağalı ifadelere başvurmuştur.

Arap edebiyatının meşhur nesir yazarlarından Câhiz’in Hakem b. Reyhân’a nispet ettiği beytiler ile Büveyhî veziri edip ve şair Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs’ın (öl. 385/995) kulağa hoş gelen anlamlı yazı ve cümleleri övdüğü dizeleri de bu bağlamda zikredilmeye değerdir:

يا أجدل الناس إن جادلتهم جدلاً   وأكثر الناس إن عابثتهم عيلاً

⁵⁴ Ebü Züeyb Huveylid b. Hâlid b. Muharris el-Hüzelî, *Dîvânu Ebî Zü'eyb el-Hüzelî*, thk. Ahmed Halil eş-Şâl (Port Said: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1435/2014), 86; Câhiz *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/278.

⁵⁵ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/282; Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Dîvâni Zürrümme* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1416/1996), 276, 277.

⁵⁶ Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve şemerü'l-elbâb*, 1/40.

⁵⁷ Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve şemerü'l-elbâb*, 1/40.

كأَئِمْناً عَسَلٌ رَجَعَانُ مُنْطِقِهَا   إِنَّ كَانَ رَجْعُ كَلَامٍ يُشْبِهُ الْعَسَلَا

*Ey kendisiyle mücadele ettiğimde herkesten daha mücadeleci
Ve azarladığımda bütün insanlardan daha dertli kişi!
Onun sözünün yankısı (geri dönüşü) sanki baldır;
(Tabi) eğer bala benzetilecekse bir sözün geri dönüşü.⁵⁸*

İkinci beyitteki müennes ve gaibe zamirinden Hakem b. Reyhân'ın hitap ettiği kişinin kadın olduğu anlaşılmaktadır. Böylece şair, kadının mücadeleci bir karaktere sahip olduğunu söylemekte ve en ufak bir azarlamadan sonra onun bal gibi tatlı serzenişlerinden haber vermektedir.

Sâhib b. Abbâd ise *“Allah için bana söyle! Kağıda kostümden mi yazı yazıyorsun? Yoksa (gerçekten de) ona kostüm mü giydirmişsin?”* diyerek muhatabının kağıt ve üzerindeki ihtişamlı yazısı arasındaki kombinasyonuna vurgu yaptıktan sonra *بالله لَفُظُّكَ هَذَا سَأَلٌ مِنْ عَسَلٍ / أَمْ قَدْ صَبَّيْتَ عَلَيَّ أَفْوَاهِنَا عَسَلَا* *“Allah aşkına! Senin bu sözlerin baldan mı süzülüyor? Yoksa gerçekten de sen ağzımıza bal mı döktün?”⁵⁹* şeklinde oldukça hoş ve gönül okşayıcı iltifatlarda bulunmuştur.

Dilin, kimi belagatçılar tarafından “Dil, onunla beyanın güzelliği ortaya çıkan bir araç, gönülde var olanı bildiren bir olgu, burada olmayandan haber veren bir tanık, kararı kesin bir hâkim, cevap veren bir sözcü, ihtiyacın karşılanmasını sağlayan bir aracı, hüznü bertaraf eden bir teselli, yabanlığı yok eden samimi bir dost, kötülükten sakındıran bir vaiz, iyiliğe çağırın bir dekoratör, sevgi eken bir çiftçi, gazezin kökünü kurutan bir biçici, kulakların pasını silen bir eğlendiricidir.”⁶⁰ şeklindeki tanımı dikkate alındığında insan bedeninin en önemli organlarından olan bu et parçasına yüklenen asıl görevin, (toplumsal bir hayatın sürdürülebilirliğini kolaylaştırmak adına) güzellik ve tatlılık olduğu söylenebilir.

⁵⁸ Câhiz *el-Beyân ve 'l-tebyîn*, 1/279.

⁵⁹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Yetîmetü 'd-dehr fî mehâsini ehli 'l-'aşr*, thk. Müfîd Muhammed Kumeyha (Beyrut: Dâru 'l-Kutubi 'l-İlmiyye, 1403/1983), 3/308.

⁶⁰ Câhiz, *el-Beyân ve 'l-tebyîn*, 2/75; Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürçânî, *Delâ 'ilü 'l-i 'câz*, nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü 'l-Hâneci, 1404/1984), 97; Ebü 'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *Nüzhetü 'l-elibbâ ' fî tabakâti 'l-üdebâ '*, thk. İbrahim es-Sâmirâî (Ürdün: Mektebetü 'l-Mennâr, 1405/1985), 149.

2.4. Değerli Taşlara Benzetilmesi

Güzel, hoş ve tatlılık bakımından şairler tarafından sözün benzetildiği unsurlar arasında zümrüt, safir, elmas, yakut ve inci gibi değerli taşların bulunması dilin akla ve gönle hitap edebilme potansiyeline dolayısıyla da değerine doğrudan bir işarettir. Aslında Arapların sözlü kültüründe gerek güzel söz gerekse güzel yazının tek taşlı mücevhere (فرائد الدر) benzetilmesinin yaygınlığı darb-ı mesel düzeyindedir.⁶¹ Sözlü kültürün devamını sağlama noktasında şairlerin üstlendiği rol ise hayatîdir. Dolayısıyla onlar hoşlandıkları ya da saygı duydukları kişilerin ağızından dökülen her ifade ve cümlelerin yerli yerinde, anlamlı ve kıymetli olduğuna inci ve elmaslar üzerinden işaret etmişlerdir. Örneğin muallaka şairlerinden Antere (öl. 614 [?]) platonik aşk yaşadığı Able adlı sevgilisi için inşâd ettiği kasidesinin birinci ve ikinci beytinde lafzını altına, manasını da mücevhere benzettiği şu ifadeleri kullanmıştır:

وَإِصْغِي إِلَى قَوْلِ الْمَجِبِّ الْمَخِيرِ   يَا عَبِلَ خَلِّي عَنْكَ قَوْلَ الْمُفْتَرِي
وَمَعَانِيَا رَضَعْتُهَا بِالْجَوْهَرِ   وَخُذِي كَلَامًا صُغْتُهُ مِنْ عَسَجِدِ

*Ey Able! Müfterinin lafını bir kenara bırak,
Seni sevip (doğru) bilgi verenin sözünü dinle.
Öyle bir kelamı al ki (lafzını) altın ile şekillendirmiş,
Anlamını ise (baştan aşağı) süslemişim cevherle.⁶²*

Aslında Antere, Able'ye yaptığı iltifatlarda doğrudan bir teşbih edâtı kullanmamıştır. Ancak nekra olarak kullandığı كَلَام ve مَعَانِي kelimelerine fiil cümlesinden oluşan sıfatlar getirmiş, böylece kendi ifadelerinin lafız-anlam açısından altın ve mücevherden müteşekkil olduğunu söyleyerek onu etkilemeye çalışmıştır.

Emevî dönemi Arap şairlerinden Ahtal da (öl. 92/710-11) قَدْ تَكُونُ بِهَا سَلْمَى تُحَدِّثُنِي / تَسَاقَطًا "Bazen Selma, ziynetleri dökülürcesine ihtiyaçlarımdan ve gizli الحُلِيِّ حَاجَاتِي وَأَسْرَارِي

⁶¹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Şimârü'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye Seydâ, 1424/2003), 507.

⁶² Ebû Zekeriyâ Yahya b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Dîvânî 'Antere*, nşr. Mecîd Tarrâd (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1412/1992), 81.

*hallerimden konuşur.*⁶³ derken muhabbet beslediği Selma adındaki kadının kendisine yönelik sözlerini bir gerdanlığa geçirilmiş olan inci ve elmasların etrafa saçılması durumuna benzetmiş ve onun bu ifadelerinin kendi nezdindeki değerine atıfta bulunmuştur.

Abbasi dönemi şairlerinden Selm b. Amr b. Hammâd el-Hâsir (öl. 186/802) ise övmeye çalıştığı kişinin gerek fiziksel olarak gerekse kitabet ve hitabet noktasında dikkatleri üzerine çektiğini belirterek onun kaleminden ve dilinden dökülen güzel ifadeler ile değerli taşlar arasında bir benzetme yapıp şu beyitlere yer vermiştir:

يُمَسِّي وَيُصْبِحُ مُعْرِضاً فَكَأَنَّهُ   مَلِكٌ عَزِيزٌ قَاهِرٌ سُلْطَانُهُ
رَخِصُ الْبِنَانِ كَأَنَّ رَجْعَ كَلَامِهِ   دُرٌّ يُسَاقِطُهُ إِلَى لِسَانِهِ

(Benden) yüz çevirerek akşamlayıp sabahlıyor;

Zannedersin ki zorlayıcı ve güçlü bir kral.

Yumuşak parmaklıdır ve sanki sözlerinin yankısı

*Diliyle üzerime döktüğü elmaslar.*⁶⁴

Buhtürî lakaplı Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî (öl. 284/897) sevdiği kadınla buluştuklarında *Randevu yerimiz en-Nekâ'da bulduğumuzda / güzelliğinden dolayı incileri gören ve alan kişi hayran kaldı.*⁶⁵ mânasına gelen beytiyle onun hem dişlerini hem de dilinden dökülen cümlelerini incilere benzetmiştir. Mezkûr beytin akabinde *فَمِنْ لَوْلُوِّ تَجَلُّوهُ عِنْدَ ابْتِسَامِهَا / وَمِنْ لَوْلُوِّ عِنْدَ* *Tebessüm ettiğinde net bir şekilde görünen (o) elmaslar / ve konuştuğu zaman (öylece) dökülen inciler.*⁶⁶ diyen Buhtürî kendisine methiyeler düzdüğü kadın

⁶³ Ebû Saîd el-Hasen b. el-Hüseyn b. Ubeydillâh el-Atekî es-Sükkerî, *Şi'ru'l-Ahğal*, thk. Fahrettin Kabave (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1416/1996), 123; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 4/82; Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-'Arab*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Mısır: Dâru Nahdeti Mısır, 1981), 719.

⁶⁴ Serî er-Reffâ, *el-Muhib ve'l-mahbûb ve'l-meşmûm ve'l-meşrûb*, 1/155, 156.

⁶⁵ Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ Buhtürî, *Dîvânu'l-Buhtürî*, thk. Hasan Kamil es-Sayrafi (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1963), 2/1230.

⁶⁶ Buhtürî, *Dîvânu'l-Buhtürî*, 2/1230.

için bir nevi ‘mücevherle dolu olan bir ağızdan ancak mücevher dökülebilir’ anlamına gelebilecek hoş ve kibar bir iltifatta bulunmuştur.⁶⁷

Bazı edebî kaynaklarda yer alan ve kime nispet edildiği hususunda net bir açıklama bulunmayan aşağıdaki beyitlerde de değerli taşlar üzerinden güzel sözün önemi ve kıymeti vurgulanmak istenmiştir:

هِيَ الدُّرُّ مُنْثَوْرًا إِذَا مَا تَكَلَّمَتْ   وَكَالِدُرٍّ مُنْظُومًا إِذَا لَمْ تَكَلِّمْ
تُعَبِّدُ أَحْرَارَ الْقُلُوبِ بِدَهْلَهَا   وَتَمَلُّ عَيْنَ النَّاطِرِ الْمُتَوَسِّمِ

*O, konuştuğunda etrafa saçılmış incidir;
Konuşmadığında anımsatıyor dizilmiş değerli taşları.
Köleleştiriyor nazıyla özgür gönülleri;
Ve dikkatlice bakan gözlere dolduruyor (yaşları).⁶⁸*

وَإِذَا نَطَقْنَ تَخَالَهْنَ نَوَاطِمًا   دُرًّا يُفْضَلُ لَوْلَا مَكْنُونًا
وَإِذَا ابْتَسَمْنَ فَإِنَّهُنَّ غَمَامَةٌ   أَوْ أَقْحَوَانِ الرِّمْلِ بَاتَ مَعِينَا

*Konuştuklarında onları iyi korunan inci gerdanlığının
Ayrılmış tanelerinin düzenleyicileri zannedersin.
Tebessüm ettiklerinde gerçekten de yağmur bulutu
Ya da bir pınara dönüşmüş kum papatyaları sanırsın.⁶⁹*

خَلَّوْتُ بِهَا وَسَجَفُ اللَّيْلِ مُلْقَى   وَقَدْ أَصَغْتُ إِلَى الْغَرْبِ النَّحْوْمُ
كَأَنَّ كَلَامَهَا دُرٌّ نَنْبِرٌ   وَرَوْنِقٌ نَعْرِهَا دُرٌّ نَظِيمٌ

*Örtüsü atılmışken gecenin ve yıldızlar
Batıya doğru dinlenmişken kaldım onunla baş başa;
Sözleri etrafa saçılmış inci misali,*

⁶⁷ İranlı şair Errecânî’ de Selçuklu veziri Nizamülmülk’ün (öl. 485/1092) onun gibi vezir olan bazı çocuklarını övdüğü 62 beyitlik kasidesini incilere ve değerli taşlara benzetmiştir. bk. Ebû Bekr Nâsihuddin Ahmed b. Muhammed el-Errecânî, *Dîvânü'l-Errecânî*, haz. Kadri Mayu (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1418/1998), 2/29-31.

⁶⁸ Ebû Hilâl el-Askerî, *Dîvânü'l-me'ânî*, 1/482; Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve şemerü'l-elbâb*, 1/277; Ebû'l-Hasan Behâuddin Ali b. İsâ el-Erbilî, *et-Tezkiretü'l-fahriyye*, thk. Hatim Salih ed-Dâmin (Dımaşk: Dâru'l-Beşâir, 1425/2004), 97.

⁶⁹ Husrî, Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve şemerü'l-elbâb*, 1/40.

*Dişlerinin parlaklığı ise benziyordu dizilmiş elmasa.*⁷⁰

وَتَحْفَظُ لَا مِنْ رَبِيَّةٍ يَحْدَرُوهَا   وَلَكِنَّهَا مِنْ أَعْيُنِ النَّاسِ تُحْفَظُ
وَتَلْفَظُ دُرًّا فِي الْحَدِيثِ إِذَا حَرَى   وَهَمْ نَرُّ دُرًّا قَبْلَ ذَلِكَ يُلْفَظُ

*Korundu; fakat endişe duyulan bir töhmetten değil,
(Asıl korunması) bakan (o) gözlerden.*

*İncilerle telaffuz ediyor ki daha önce görmemiştik,
Konuşulduğunu inci misali sözlerden.*⁷¹

Aktarılan beyitlerin tümünde güzel sözlerle birlikte inci ve elmaslara benzetilen dişlerden söz edildiği için burada hitap edilenlerin kadın olduğu anlaşılmaktadır. Elbette ki iltifat edilen kişinin cinsiyetine bakılmaz; ama amaç ruha dokunmaksa dillerden dökülen sevgi sözcükleri kadın veya erkeğe karşı farklılık arz edebilir. Binaenaleyh inci ve elmaslara benzetilen dişler üzerinden yapılan iltifatların kadınlara daha yakışık kalacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

2.5. Güvercin Gerdanlığına Benzetilmesi

Arapçada güvercin gerdanlığı karşılığında طَوْقُ الْحَمَامَةِ ifadesi kullanılmaktadır. Edebiyatçılara göre bu ifadeden güvercinin boynunun etrafındaki yeşil, kırmızı ya da siyah tüyler kastedilir.⁷² Tufan felaketinden sonra Hz. Nuh (a.s.) tarafından su kaynağı bulmak üzere gönderilen güvercinin müjdeli bir haber getirmesi sonrasında Hz. Nuh'un ona dua ettiği ve bu yüzden bu denli güzel bir gerdanlıkla mükâfatlandırıldığı nakledilmiştir.⁷³ Gerek güzelliği gerekse cazipliğinden olsa gerektir ki bazı âlimler özellikle aşk ve sevgi eksenli ele aldıkları eserlerine طَوْقُ الْحَمَامَةِ ismini vermişlerdir.

⁷⁰ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf el-Murtazâ, *Emâli'l-Murtezâ: Gurerü'l-fevâ'id ve dürerü'l-çalâ'id*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 11373/1954), 1/521.

⁷¹ Şerîf el-Murtazâ, *Emâli'l-Murtezâ: Gurerü'l-fevâ'id ve dürerü'l-çalâ'id*, 1/521.

⁷² Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ Demîrî, *Hayâtü'l-hayevân el-kübrâ*, thk. İbrahim Salih (Dimaşk: Dâru'l-Beşâir, 1426/2005), 2/106; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Mecmû'un min resâ'ili's-Süyûtî: Tavkû'l-hamâme*, thk. Bedrettin Abdülillah el-Amrânî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 66.

⁷³ Ebü'l-Kâsım Ümeyye b. Ebi's-Salt Abdillâh b. Ebî Rebia b. Avf es-Sekafî, *Divânu Ümeyye b. Ebi's-Salt* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1896), 18; Ebü Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Mısır: Mektebetü'l-Bâbi'l-Halebî, 1385/1965), 2/321; 3/199.

Örneğin İbn Hazm el-Endelüsî (öl. 456/1064) aşkın mahiyeti, muhtelif safhaları, belirtileri, göz işaretleri ve mektuplaşma gibi sevgi ve sevgiliye dair yazdığı eserine bu ismi vermiştir.⁷⁴

Arap toplumunda طَوْقُ الْحَمَامَةِ ifadesinin, var olan bir nitelik ve özelliğin ölünceye kadar devam etmesi başka bir ifadeyle her zaman sabit kalacağına vurgulanmasına yönelik bir darb-ı mesel olarak kullanıldığına bakılırsa⁷⁵ buradan güvercin gerdanlığına benzetilen bir söz için hem gönül okşayıcı ve estetik hem de etkisinin ömür boyu kalıcı olduğu şeklinde bir çıkarım yapılabilir.

Birçok edebî kaynakta Emevîler döneminin meşhur şairlerinden Ferezdak'ın (öl. 114/732) kendi sözlerini/şiiirlerini güvercin gerdanlığına benzettiği bilgisi yer almaktadır. Anlatıldığına göre Haramoğlu kabilesinden biri Ferezdak'a sövdüğü için kabilesi tarafından huzuruna getirildiğinde ünlü şair hiç beklenmeyen bir şekilde şu beyitleri söylemiştir:

وَمَنْ يَكُ خَائِفًا لِأَذَاةِ شِعْرِي   فَقَدْ أَمِنَ الْهَيْجَاءِ بَنُو حَرَامِ
هُمُ قَادُوا سَفِيهِهِمْ وَخَائِفُوا   قَلَانِدُ مِثْلُ أَطْوَاقِ الْحَمَامِ

*Şiirlerimin kendilerine eziyetinden korkanlar varsa,
Kesinlikle Haramoğulları hiciv(im)den emin olsunlar.
Kendilerinden olan çirkefi (bana) yönlendirdiler
Ve güvercin gerdanlığı misali kolyelerden korkuyorlar.⁷⁶*

Ferezdak, (öl. 114/732) kendisine hakaret eden kişiyi getiren kabile üyelerinin bu davranışını güzel addettiği için onlara asla sövmeyeceğini ikrar etmiştir. Bununla birlikte birini sövdüğü zaman ona yöneltilen eleştirilerin çıkarılması imkânsız olan bir

⁷⁴ Bkz. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Ṭavku 'l-ḥamâme fi 'l-ülfeṭi ve 'l-üllâf*, thk. Hasan Kamil es-Sayrafi (Kahire: y.y. 1369/1950). Celâlüddîn es-Süyûtî'nin de (öl. 911/1505) bu adla yazdığı bir risalesi bulunmaktadır.

⁷⁵ Seâlibî, *Şimâri 'l-ḥulûb fi 'l-muzâf ve 'l-mensûb*, 378.

⁷⁶ Câhiz, *Kitâbü 'l-Ḥayevân*, 3/196; Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Ezdî el-Mesilî el-Kayrevânî, *el-'Umde fi meḥâsini 'ş-şî'r ve âdâbih ve naḳdih*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beirut: Dâru'l-Cil, 1401/1981), 1/66; Seâlibî, *Şimâri 'l-ḥulûb fi 'l-muzâf ve 'l-mensûb*, 378, 379; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü 'l-Ḥamdüniyye*, 5/403.

gerdanlık gibi boynuna dolanacağını da açıkça belirterek şiirlerinin hem kalıcı etkisini hem de güzelliğini vurgulamaya çalışmıştır.

Rivayete göre Ebû Muhammed Yahyâ b. Eksem b. Muhammed'in (öl. 242/857) daha çok hicivleriyle tanınan şair Muhammed b. Hâzim b. Amr el-Bâhilî'ye inşâd ettiği kasidelerinin neden kısa olduğunu sorması ve yermesi üzerine kendisi şu şekilde cevap vermiştir:

فَأَبَعْتُهُنَّ أَرْبَعَةً وَخَمْسًا   مُتَّقِنَةً بِالْفَاظِ عَذَابِ
وَهُنَّ إِذَا وَسَمْتُ بِهِنَّ قَوْمًا   كَأَطْوَاقِ الْحَمَائِمِ فِي الرِّقَابِ

Onları (beyitleri) tatlı sözlerle bezeyerek,

Dörder-beşer (söyleyip) gönderiyorum.

Onlarla bir kavmi nitelediğimde

Güvercinlerin boyunlarındaki gerdanlık gibi görüyorum.⁷⁷

Güvercin gerdanlığından söz eden diğer bir şair Şerîf er-Radî'dir (öl. 406/1015). Aslında şair doğrudan güzel sözü güvercin gerdanlığına benzetmemişse de aşağıda yer verilen beyitlerinden onun yumuşak ve karakteristik eylemleri sözlü iletişim gibi değerlendirdiği ileri sürülebilir. Nitekim o لَيْنَ سَاءَتْكُمْ مِنِّي حُزُونُ خَلَائِقِي فَقَدْ طَالَ مَا لَمْ أَنْتَفِعْ بِالِدَمَائِمِثِ “Eğer mizacımın yumuşaklığı sizi kırdıysa (bilin ki) uzun süren bu mülayim huyumdan bir yarar sağlamamışım.” anlamına gelen beyti ile bir nevi hiç kimsenin kendisinden zarar görmediğine işaret ettikten sonra “(Bu) حُذْوَهَا كَأَطْوَاقِ الْحَمَامِ فَإِنَّهَا سَتَبْقَى بِنَاءِ الرَّاسِيَاتِ اللَّوَابِثِ *güvercin gerdanlığına benzeyen yumuşak huylarımı benimseyin! Zira onlar yerinde sabit ve sarsılmaz yüksek dağlar gibi kalıcıdır.*”⁷⁸ diyerek ahlaki güzelliğe benzetmeler eşliğinde bir değer yüklemiş ve onu iyilikle özdeşleştirmeye çalışmıştır. Yani ona göre ahlaki anlamda bir yumuşaklığın güzel neticeler verebilmesi için hem güvercin gerdanlığı gibi sabit hem de dağlar gibi sarsılmaz olmalıdır.

⁷⁷ Muhammed b. Hâzim b. Amr el-Bâhilî, *Dîvânü 'l-Bâhilî Muhammed b. Hâzim* haz. Muhammed Hayr el-Bukâ'î (Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1402/1982), 24. Seâlibî, *Şimârü 'l-kulûb fi 'l-muzâf ve 'l-mensûb*, 379.

⁷⁸ Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî, *Dîvânü 'ş-Şerîf er-Radî*, thk. Mahmûd Mustafa Halâvî (Beyrut: Şerîketü Dâri'l-Erkam, 1419/1999), 1/298.

Güzel sözle ilgili, birden fazla beyit tespit edilemediğinden dolayı alt başlıklar şeklinde ele alınmasına gerek duyulmayan şu benzetmeler de yapılagelmiştir:

Çiçek,⁷⁹ su,⁸⁰ suyu,⁸¹ yağmur,⁸² yağmur damlasının verdiği tat,⁸³ büyük kayalar,⁸⁴ yıldızlar,⁸⁵ misk,⁸⁶ yumuşaklık,⁸⁷ iffet,⁸⁸ şeref ve yücelik,⁸⁹ cömertlik vesilesi,⁹⁰ itidallık,⁹¹ şifa kaynağı,⁹² hava,⁹³ sağlık,⁹⁴ şarap,⁹⁵ sarhoşluk,⁹⁶ serbest bırakılan esirler,⁹⁷ rengârenk ve süslemeli kumaşlar,⁹⁸ gri doğan kuşunun göğsü,⁹⁹ tavus kuşunun kanatları,¹⁰⁰ yeni doğum yapmış develerin sütü,¹⁰¹ taze hurma,¹⁰² gençlik günleri¹⁰³ ve

⁷⁹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî, *el-Müntehal*, haz. Ahmed Ebû Ali (İskenderiye: el-Matbaatü't-Ticâriyye, 1319/1901), 9.

⁸⁰ Seâlibî, *el-Müntehal*, 13.

⁸¹ Seâlibî, *el-Müntehal*, 24.

⁸² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Dîvâni Ebî Temmâm*, haz. Râcî el-Esmer (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1414/1994), 1/101; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-aḥbâr*, 4/82.

⁸³ Câhiz *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/278.

⁸⁴ Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Dîvâni Ebî Temmâm*, 1/101.

⁸⁵ Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Dîvâni Ebî Temmâm*, 1/101.

⁸⁶ Seâlibî, *el-Müntehal*, 13, 16.

⁸⁷ Ebû Abdillâh Kâ'b b. Mâlik b. Ebî Kâ'b Amr el-Ensârî, *Dîvânu Ka'b b. Mâlik el-Ensârî*, thk. Sâmî Mekî el-Ânî (Bağdad: Mektebetü'l-Maârif, 1386/ 1966), 181; Behâüddin el-Erbilî, *et-Tezkiretü'l-fahriyye*, 55.

⁸⁸ Kâ'b b. Mâlik el-Ensârî, *Dîvânu Ka'b b. Mâlik el-Ensârî*, 181.

⁸⁹ Abdülkerîm en-Nehşelî, *el-Mumti' fî şan'ati's-şi'r*, thk. Muhammed Zağlul Selam (İskenderiye: Menşe'etü'l-Maârif, ts.), 124.

⁹⁰ Hâtîm Salih ed-Dâmin, *Şi'ru Bekir b. en-Nettaḥ* (Bağdad: Matbaaru'l-Maârif, 1395/1975), 6.

⁹¹ Ebû'l-Hâris Zürrumme Gaylân b. Ukbe b. Ma'dî b. Amr el-Kahtânî, *Dîvânu Zirrumme*, nşr. Ahmed Hasan Besec (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1995), 104.

⁹² Sadrüddin Ali b. Ebi'l-Ferec b. el-Hasan el-Basrî, *el-Hammâsetü'l-Başriyye*, thk. Adil Süleyman Cemal (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1420/1999), 3/1221.

⁹³ Behâüddin el-Erbilî, *et-Tezkiretü'l-fahriyye*, 96.

⁹⁴ Şerîf er-Radî, *Dîvânü's-Şerîf er-Radî*, 1/298.

⁹⁵ Beşşâr b. Bürd, *Dîvânu Şi'ri Beşşâr b. Bürd*, 144; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/277; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-aḥbâr*, 4/83; Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *Mecmû'atü'l-me'ânî*, 2/994.

⁹⁶ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-aḥbâr*, 4/82.

⁹⁷ Seâlibî, *el-Müntehal*, 16.

⁹⁸ Câhiz *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/278; Serî er-Reffâ, *el-Muḥib ve'l-maḥbûb ve'l-meşmûm ve'l-meşrûb*, 1/155, 150.

⁹⁹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî, *Men gâbe 'anhü'l-muḥrib*, thk. Muhammed b. Selim el-Lebâyîdî (Lübnan: el-Mektebetü'l-Osmâniyye, 1209), 6.

¹⁰⁰ Seâlibî, *Men gâbe 'anhü'l-muḥrib*, 6.

¹⁰¹ Câhiz *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/278.

¹⁰² Şerîf el-Murtazâ, *Emâli'l-Murtezâ: Gururü'l-fevâ'id ve dürerü'l-kalâ'id*, 1/521; Serî er-Reffâ, *el-Muḥib ve'l-maḥbûb ve'l-meşmûm ve'l-meşrûb*, 1/155, 164.

¹⁰³ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed Ebî Avn el-Bağdâdî, *Kitâbü't-Teşbihât*, nşr. Muhammed Abdülmuîd Han (London: Matbaatu Câmîati Cambridge, 1950). 305; Abdüsselâm b. Muhammed b. Hârûn b. Abdîrâzîk, *Mecmû'atü'l-me'ânî* (Beirut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992), 2/860.

gençlerin karşılıklı gülüşmeleri.¹⁰⁴ Bütün bu benzetmeler hicivlerle dolu klasik Arap edebiyatının sevgi ağırlıklı duygusal ve heyecan verici alanını gözler önüne serdiği gibi edip ve şairlerin kendilerine özgü üslûp ve teşbihlerle söylenmemişi söylemeye çalışarak ince ve anlamlı mesajlar vermeye çalıştıklarını da ortaya koymaktadır.

Sonuç

Konuşurken sarf edilen cümle ve ifadelerin birer kuru gürültüden ibaret olmadığı ancak akla ve gönle hitap eden güzel manalarından anlaşılmalıdır. Bu yüzden sözü sükûta tercih edenler, iletişimde kullanılan dilin anlamlı olduğu kadar doğrudan veya dolaylı bir şekilde gönüle dokunabilme kabiliyetine sahip olmasına dikkat çekmişlerdir.

Güzelliğin sübjektif nitelikleri olmakla birlikte algısal bir hazzı oluşturması bakımından bazı estetik ifadeler her zaman hoş karşılanmıştır ki bunlardan bir tanesi de güzel sözün benzetildiği unsurlardır. Klasik Arap edebiyatında başta sihir, rengârenk bahçeler, bal, değerli taşlar ve güvercin gerdanlığı olmak üzere daha birçok unsura benzetilen güzel söz kimi benzetme cümlelerinde müşebbeh bih özelinde ayırt edici bir detayı da içinde barındırmaktadır. Nitekim sihre benzetildiğinde özellikle bu sihrin helal olduğu belirtilmiş, bala benzetilmesinde ise bedeninin manevi şifa kaynağı olduğuna işaret edilmiştir. Güzel söz zaman zaman muhteşem manzaralı bahçelere de benzetilmiş, böylece sevgi beslenen bireylerden işitilen ifadelerin huzur vesilesi olduğuna işaret edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca değerli taşlara benzetilen güzel sözün inci misali dişlere sahip olan kişilerin ağzından döküldüğü söylenirken bu kişilerin kadın olduklarına zamirler üzerinden işaret edilmiştir. Güvercin gerdanlığına benzetilmesinde ise çeşitli renklere sahip bu gerdanlığın diğer gerdanlıklar gibi çıkarılabilir olmadığına binaen sözün güzelliği ve cazipliğinin sabitliği ve devamlılığı vurgulanmıştır.

Öte yandan edip ve şairler tarafından güzel söz ile benzetilen unsurlar arasındaki ortak vasıflara dikkat çekilmesi amacıyla genelde benzetme edatı kullanılmış, bazen de benzeyen ile benzetilenin tamamen aynı olduğu izleminin oluşabilmesi için bu tür edâtlara yer verilmemiştir. Başka bir ifadeyle güzel söz ve benzetilen unsurlar

¹⁰⁴ Câhiz *el-Beyân ve 't-tebyîn*, 1/281, 283.

etrafında teşbih çeşitlerinden en fazla teşbih-i mufassal ve teşbih-i belig sanatları göze çarpmaktadır. Kimi beyitlerde de muhatabın ilgisini daha kolay çekebilmek için sözün güzelliği oldukça ayrıntılı sıfat cümleleri aracılığıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Abdüsselâm Muhammed Hârûn. *Mecmû'atü'l-me'ânî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.
- Abdülkerîm en-Nehşelî el-Kayrevânî. *el-Mumti' fî şan'ati's-şi'r*. thk. Muhammed Zağlul Selam. İskenderiye: Menşe'etü'l-Maârif, ts.
- A'lem eş-Şentemerî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. Îsâ. *Dîvânü Tarafe b. el-'Abd Şerhu'l-A'lem eş-Şentemerî*. nşr. Dürriyye el-Hatîb - Lutfî es-Sakkal. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, ts.
- Basrî, Ali b. Ebi'l-Ferec b. el-Hasan Sadrüddin. *el-Hammâsetü'l-Başriyye*. thk. Adil Süleyman Cemal. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî, 1420/1999.
- Buhtürî, Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî. *Dîvânu'l-Buhtürî*. thk. Hasan Kamil es-Sayrafi. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 3. Basım, 1963.
- Buhtürî, Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî. *el-Hamâse*. haz. Kamil Mustafa Kahire: el-Matbaatü'r-Rahmaniyye, 1929.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Câmi'u's-şahîh*. 10 Cilt. Lübnân: Dâru't-Te'sîl, 1433/2013.
- Câhiz Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-Hayevân*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 8 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Bâbi'l-Halebî, 2. Basım 1385/1965.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî, 7. Basım, 1418/1998.
- Ceylan, Adem – Yılmaz, Hasan. “Arapçada Güzel Sözler Derlemesi Nesrû'l-Leâlî'nin Mensur Bir Tercümesi”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/3 2019. doi.org/10.18026/cbayarsos.514544
- Cîrân el-Avd, Âmir b. el-Hâris en-Nümeyrî. *Dîvânu Cîrân el-'Avd en-Nümeyrî*. haz. Ahmed Nesim. Kahire: Matbaatu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, 3. Basım, 2000.
- Cürçânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Delâ'ilü'l-i'câz*. nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir. (Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî, 1404/1984.
- Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ. *Hayâtü'l-hayevân el-kübrâ*. thk. İbrahim Salih. 4 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Beşâir, 1426/2005.
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Alî b. Muhammed b. Abbas. *el-Beşâ'ir ve'z-zehâ'ir*. thk. Vedat el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1408/1988.
- Ebû Muâz Beşşâr b. Bürd el-Ukaylî. *Dîvânu Şi'ri Beşşâr b. Bürd*. thk. Bedreddin el-Alevî. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1981.
- Ebû Zeyd el-Kureşî. *Cemheretü eş'âri'l-'Arab*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Mısır: Dâru Nahdeti Mısır, 1981.

- Errecânî, Ebû Bekr Nâsihuddin Ahmed b. Muhammed. *Dîvânü'l-Errecânî*. haz. Kadri Mayu. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1418/1998.
- Erbilî, Ebû'l-Hasan Behâüddin Ali b. Îsâ. *et-Tezkiretü'l-fahriyye*. thk. Hatim Salih ed-Dâmin. Dîmaşk: Dâru'l-Beşâir, 1425/2004.
- Ebü'l-Bekâ el-Ukberî, Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh. *et-Tibyân fî şerhi'd-Dîvân Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbî*. nşr. Mustafa es-Sekkâ vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Ebü Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *Cemheretü'l-emşâl*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim - Abdülmecid Katâmiş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2. Basım, 1408/1988.
- Ebü Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *Dîvânü'l-me'ânî*. thk. Ahmed Selim Gânim. 2 Cilt. b.y: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Ebü Sa'd Süveyd b. Kâhil el-Yeşkûrî. *Dîvânu Süveyd b. Ebî Kâhil el-Yeşkûrî*. thk. Şakir el-Âşûr. Dîmaşk: 3. Basım, 2012.
- Ebü Ubeyd el-Bekrî, Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr. *Faşlü'l-makâl fî şerhi Kitâbi'l-Emsâl*. thk. İhsan Abbas - Abdülmecid Âbidîn. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1391/ 1971.
- Ebü Züeyb el-Hüzelî, Huveylid b. Hâlid b. Muharris. *Dîvânu Ebî Zü'eyb el-Hüzelî*. thk. Ahmed Halîl eş-Şâl. Port Said: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1435/2014.
- Fidâ Muhammed Ganim. “eṭ-Ṭabî'atü'l-mâiye fî şî'ri's- Şanevberî”. *Mecelletü'l-Belkâ' li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât*. 17/1 (2014), 81-105.
- Hâtim Salih ed-Dâmin. *Şî'ru Bekir b. en-Neṭṭaḥ*. Bağdad: Matbaarü'l-Maârif. 1395/1975.
- Hassân b. Sâbit b. el-Münzir el-Ensârî. *Dîvânu Hassân b. Şâbit*. thk. Abede Mühennâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1414/1994.
- Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed. *Şerhu Dîvânî 'Antere*. nşr. Mecîd Tarrâd. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1412/1992.
- Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed. *Şerhu Dîvânî Ebî Temmâm*. haz. Râcî el-Esmer. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1414/1994.
- Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed. *Şerhu Dîvânî Zirrumme*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, 1416/1996.
- Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. Temîm el-Ensârî. *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*. haz. Selahüddin el-Hevârî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye Seydâ, 1421/2001.
- İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-ferîd*. thk. Müfid Muhammed Kumayha. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404/1983.

- İbn Abdilberr en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis ve şahzü'z-zâhini ve'l-hâcis*. thk. Muhammed Mürsî el-Hûlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1402/1982.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *Kitâbu's-Şumt ve âdâbü'l-lisân*. thk. Necm Abdurrahman Halef. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1406/1986.
- İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*. thk. İbrahim es-Sâmirâî. Ürdün: Mektebetü'l-Mennâr, 1405/1985.
- İbn Ebû Avn, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed b. Ebî Avn. *Kitâbü't-Teşbihât*. nşr. Muhammed Abdülmuîd Han. London: Matbaatu Câmiati Cambridge, 1950.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Tavku'l-hamâme fi'l-ülfeti ve'l-üllâf*. thk. Hasan Kamil es-Sayrafî. Kahire: y.y. 1369/1950.
- İbn Hamdûn, Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Muhammed b. el-Hasen. *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*. thk. İhsan Abbas - Bekir Abbas. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1996.
- İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Uyûnü'l-aḥbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1343/1925.
- İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *eş-Şi'r ve's-şu'arâ'*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1377/1957.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân. *Leṭâ'ifu'l-ma'arif fî mâ li-mevâsîmi'l-âm mine'l-vezâ'if*. thk. Yasin Muhammed es-Sevvâs. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1420/1999.
- İbn Reşîk el-Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Ezdî el-Mesîlî. *el-'Umde fî meḥâsîni's-şi'r ve âdâbih ve naḫdih*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 5. Basım, 1401/1981.
- İbnü's-Şecerî, Ebü's-Saâdât Ziyâüddîn Hibetullah b. Alî b. Muhammed. *Muḥtârâtü şu'arâ'i'l-Arab*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn. *Mecmû'u fetâvâ*. nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. 37 Cilt. Medine: Mücemmeü'l-Melik Fehd li't-Tabbâati'l-Mushafi's-Şerîf, 1425/2004.
- Kâ'b b. Mâlik el-Ensârî, Ebû Abdillâh. *Dîvânu Ka'b b. Mâlik el-Ensârî*. thk. Sâmi Mekkî el-Ânî. Bağdad: Mektebetü'l-Maârif, 1386/ 1966.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "Sanevberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 6 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sanevberi>
- Karaman, Gülay. *Klasik Türk Edebiyatında Sihir*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

- Kazan, Ahmet. *Gazzali'nin İhyau Ulumi'd-din Adlı Eserinin 3-4. Ciltlerindeki Güzel Sözler ve Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Küşâcım, Ebü'l-Feth Mahmûd b. el-Hüseyn b. es-Sindî b. Şâhek. *Dîvânu Küşâcım*. thk. Nebevî Abdülvâhid Şa'ân. Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 1417/1997.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Edebü'd-diñyâ ve'd-dîn*. haz. Komisyon. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1434/2013.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber. *el-Kâmil fi'l-edeb*. thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1412/1992.
- Mütenebbî, Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen. *Dîvânü'l-Mütenebbî*. Beyrut: Dâru Beyrut, 1403/1983.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Muḥâḍarâtü'l-üdebâ' ve muḥâverâtü's-şu'arâ' ve'l-bülegâ'*. haz. İbrahim Zeydân. Mısır: Mektebetü'l-Hilâl, 1902.
- Sâbit b. Ebû Sâbit. Saîd el-Kûfî el-Lugavî. *Halku'l-insân*. thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1985.
- Serî er-Reffâ', Ebü'l-Hasen es-Serî b. Ahmed. *el-Muḥib ve'l-maḥbûb ve'l-meşmûm ve'l-meşrûb*. thk. Teiletion von Misbâh Galâvuncî. 4 Cilt. Dimaşk: Matbûatu Macmai'l-Lügati'l-Arabiyye, 1407/1986.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *el-Müntehal*. haz. Ahmed Ebû Ali. İskenderiye: el-Matbaatü't-Ticâriyye, 1319/1901.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Men gâbe 'anhü'l-muṭrib*. thk. Muhammed b. Selim el-Lebâyîdî. Lübnan: el-Mektebetü'l-Osmâniyye, 1209.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Yetîmetü'd-dehr fi meḥâsini ehli'l-'aşr*. thk. Müfid Muhammed Kumeyha. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Şimâru'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye Seydâ, 1424/2003.
- Siracüddin Muhammed. *Mevsû'atu revâi'i's-şî'ri'l-'Arabî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Râtibi'l-Câmiyye, ts.
- Sükkerî, Ebû Saîd el-Hasen b. el-Hüseyn b. Ubeydillâh el-Atekî. *Dîvânü Ebi'l-Esved ed-Dü'elî*. thk. Muhammed Hasan Âl Yasin. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1418/1998.
- Sükkerî, Ebû Saîd el-Hasen b. el-Hüseyn b. Ubeydillâh el-Atekî. *Şi'ru'l-Aḥṭal*. thk. Fahrettin Kabave. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 4. Basım, 1416/1996.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Mecmû'un min resâ'ili's-Süyûtî: Tavkü'l-ḥamâme*. thk. Bedrettin Abdülilah el-Amrânî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Dîvânu'l-İmâmi's-Şâfi'î*. haz. Ömer et-Tebbâ'. Beyrut: Dâru'l-Erkam bin Ebi'l-Erkam, 1416/1995.
- Şerîf er-Radî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed. *Dîvânü's-Şerîf er-Radî*. thk. Mahmûd Mustafa Halâvî. 2 Cilt. Beyrut: Şerîketu Dâri'l-Erkam, 1419/1999.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed. *Emâli'l-Murtezâ: Gurerü'l-fevâ'id ve dürerü'l-ḳalâ'id*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 11373/1954.
- Tarafe b. el-Abd, *Dîvânu Tarafe b. el-'Abd*. haz. Mehdi Muhammed Nâsirüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Ümeyye b. Ebi's-Salt, Abdillâh b. Ebî Rebîa b. Avf es-Sekafî. *Dîvânu Ümeyye b. Ebi's-Salt*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1896.
- Veşşâ', Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed b. İshâk b. Yahyâ. *Kitâbü'l-Müveşşâ: ez-Zarf ve'z-zurefâ'*. thk. Kemal Mustafa. Mısır: Mektebetü'l-Hâneçî, 1372/1953.
- Yemân b. Ebi'l-Yemân el-Bendenîcî. *et-Takfiyye fi'l-luġa*. thk. Halil İbrahim el-Atiyye. Bağdad: Matbaatu'l-Ânî, 1976.
- Zürümme, Ebü'l-Hâris Gaylân b. Ukbe el-Kahtânî. *Dîvânu Zürümme*. haz. Ahmed Hasan Besec. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Züheyr b. Ebî Sülmâ el-Müzenî, *Dîvânu Züheyr b. Ebû Sülmâ*. haz. Ali Hasan Fâur. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408/1988.